

HET UTRECHTSE
PROVINCIEBESTUUR
IN HISTORISCH
PERSPECTIEF

WIJ EN ONZE OPVOL- GERS ZULLEN IEDEREEN RECHT DOEN

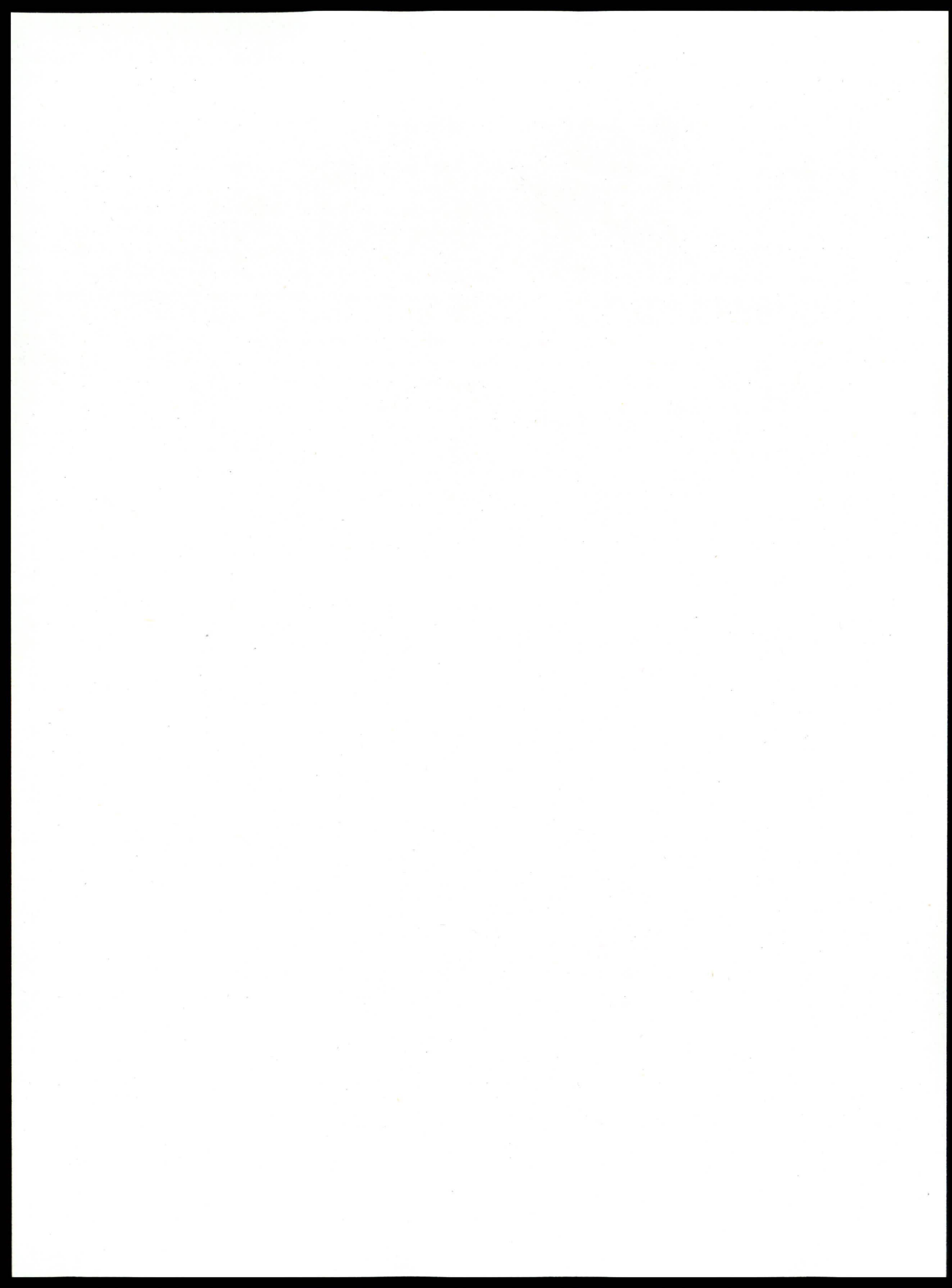
The seal of the Utrechtse Provinciebestuur is a circular emblem. It features a central figure, likely a personification of Justice or Liberty, seated and holding a scale and a sword. The figure is surrounded by a wreath. The outer border of the seal contains the Latin inscription "SIGILLUM PROVINCE UTRECHTENSIS" in capital letters.

RENGER DE BRUIN

WIJ EN ONZE OPVOLGERS ZULLEN IEDEREEN RECHT DOEN
HET UTRECHTSE PROVINCIEBESTUUR IN HISTORISCH PERSPECTIEF

RENGER DE BRUIN

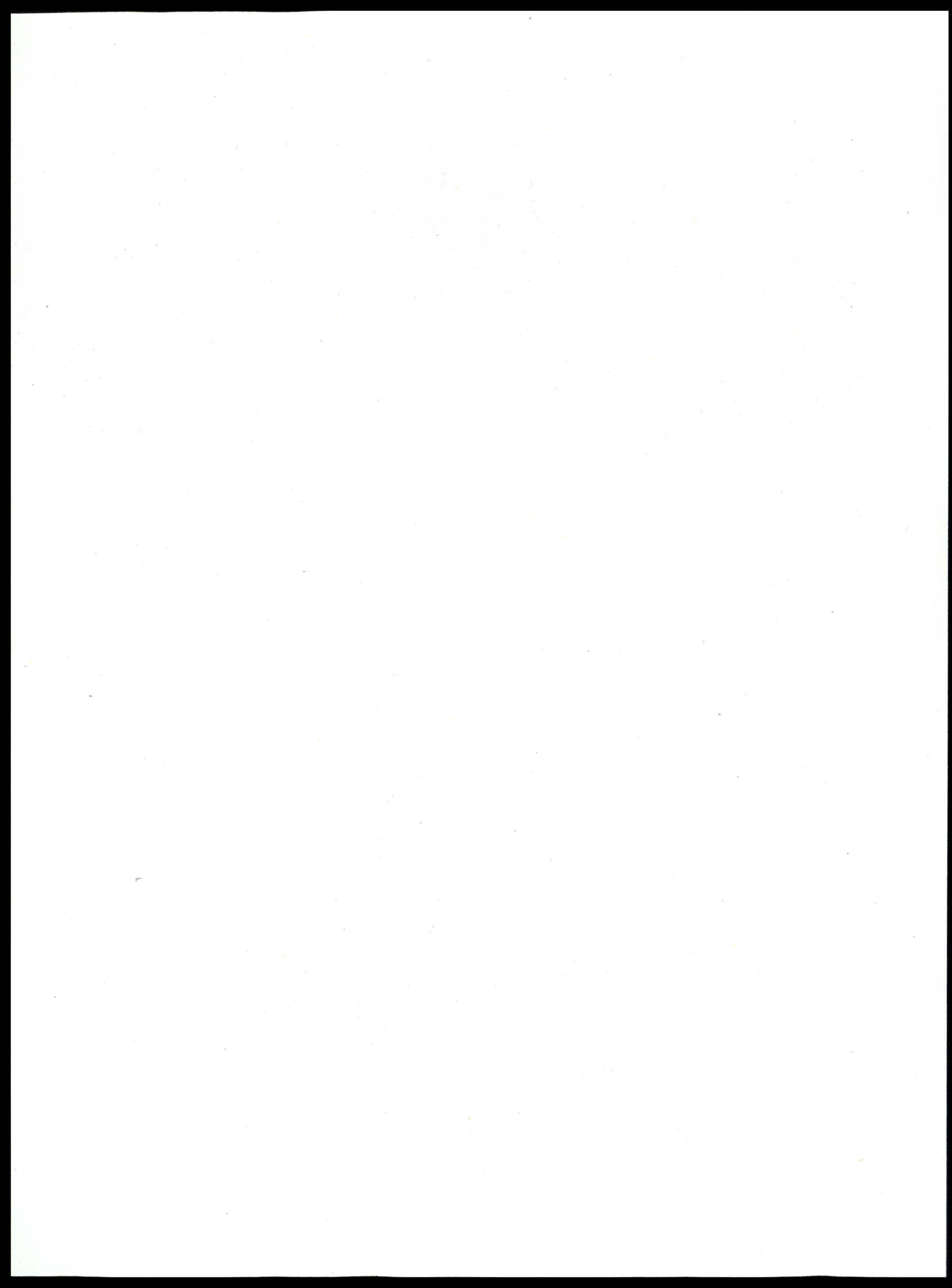
ccc
centraal
museum

De provincie is de grote onbekende in het openbaar bestuur. De opkomst bij Statenverkiezingen is bedroevend en soms zijn er plannen om provincies op te heffen. Weinig mensen weten echter dat de meeste Nederlandse provincies ouder zijn dan de Nederlandse staat. Dit boek volgt het Utrechtse provinciebestuur van de Middeleeuwen tot heden. De Statenvergadering gaat terug op de Stichtse Landbrief van 1375, toen een wanhopige bisschop de aanzienlijken in zijn gebied verregaande concessies deed in ruil voor kredieten. "Wij en onze opvolgers zullen iedereen recht doen", beloofde hij en het resultaat was een vruchtbare samenwerking met de vertegenwoordigers van die aanzienlijken, de Staten.

De Staten zouden glorierijke tijden beleven, maar ook door diepe dalen gaan, zoals de schorsing door de hertog van Alva in 1570, de opheffing van de provincie onder Napoleon of de gelijkschakeling tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de tijden van grote bedreiging is het Statenbestuur iedere keer weer teruggekomen. In de halve eeuw na 1945 hebben de provinciale taken zich zelfs zo uitgebreid dat iedere burger in zijn dagelijks leven met het beleid van de provincie te maken heeft: van afvalwaterzuivering tot bejaardenzorg en van de gesubsidieerde sportclub tot wegwerkzaamheden.

De auteur, Renger de Bruin (1956), is conservator stadsgeschiedenis van het Centraal Museum en bijzonder hoogleraar Utrecht Studies aan de Universiteit Utrecht

VOORWOORD

HOE OUD IS DE PROVINCIE UTRECHT?

Deze vraag wordt stelselmatig voorgelegd aan ambtenaren die nieuw bij de provincie worden aangenomen. Steeds heerst er een mengeling van verbazing en ontzag als blijkt dat het gewest Utrecht al sinds 1375 bestaat. Voor u ligt meer dan 600 jaar geschiedenis van het Utrechtse provinciaal bestuur, opgetekend door professor Renger de Bruin, ter gelegenheid van de overdracht van het provinciaal archief van 1920 tot 1989 naar Het Utrechts Archief. In vogelvlucht wordt u meegenomen van de zogenaamde Landbrief naar het huidige moderne provinciebestuur.

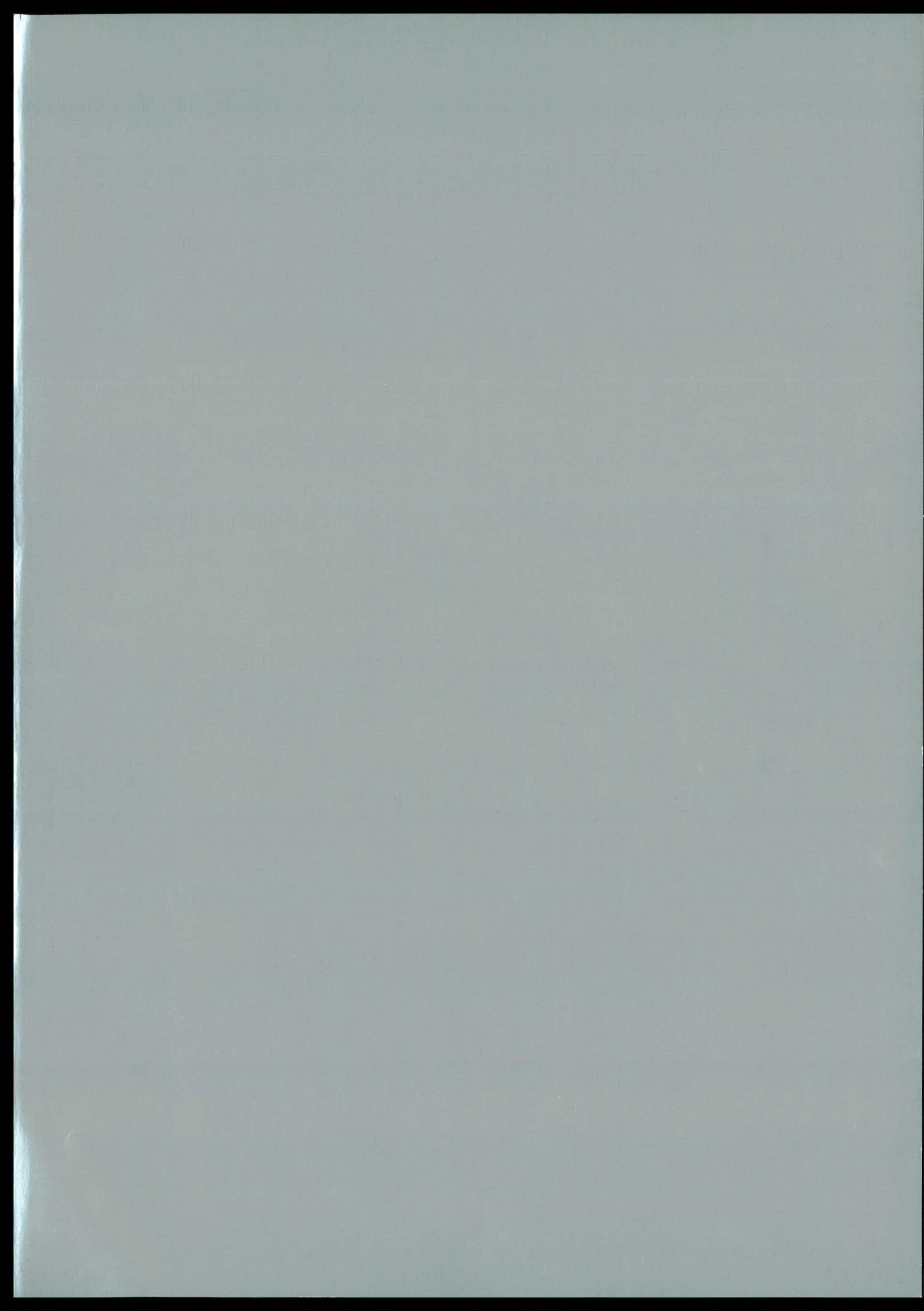
Een geschiedenis van meer dan 600 jaar; een verhaal van milde weerbarstigheid, van een provinciebestuur van gematigde koppigheid. Van onderdeel van het Heilige Roomse Rijk, deel van de Republiek, Spaanse, Franse en Duitse bezetting, tot provincie in de constitutionele monarchie.

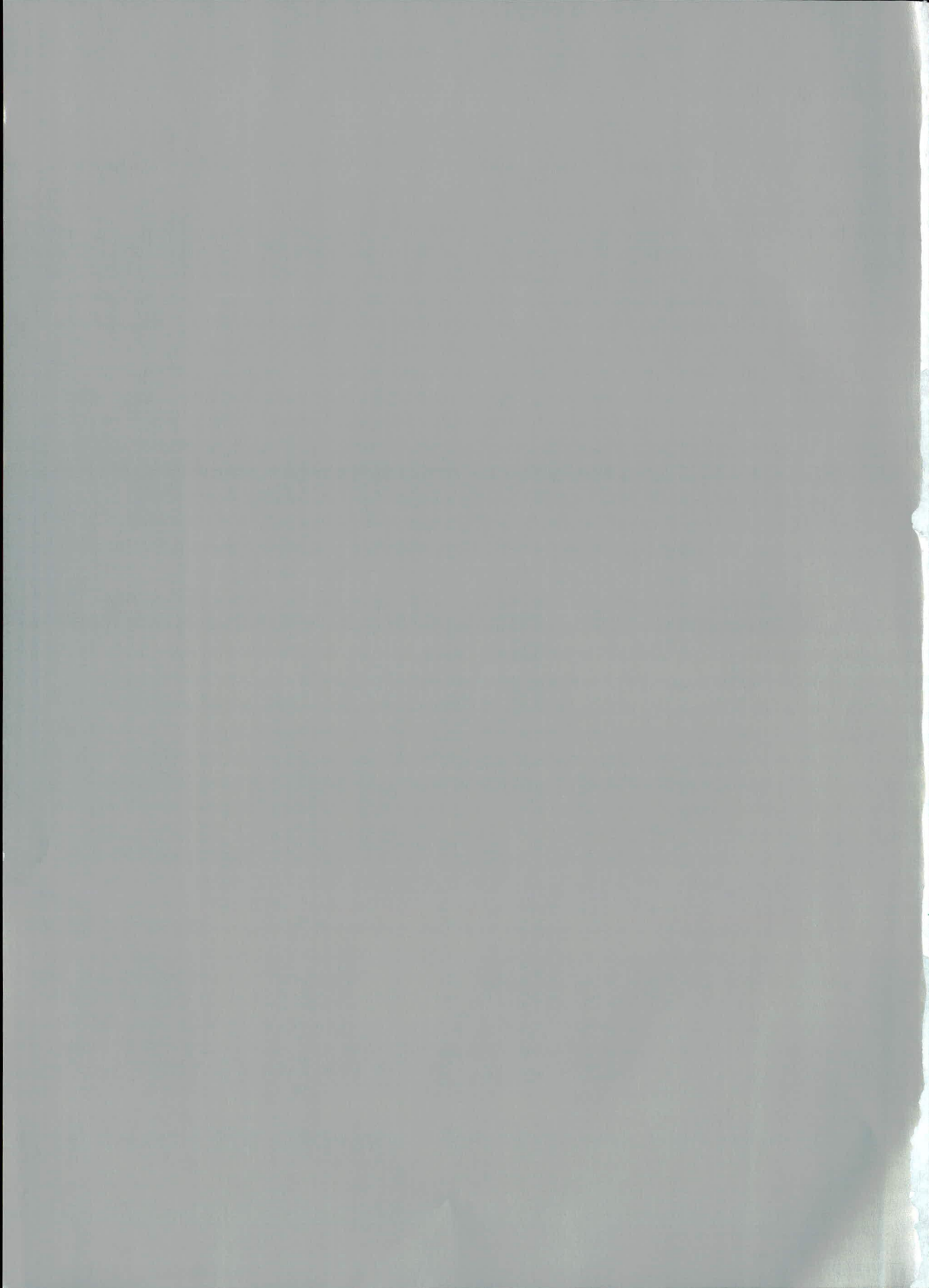
Wat te denken van het lot van David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, die in 1483 vanwege een machtsconflict door de Utrechtse Staten gevangen werd genomen en op een mestkar richting Amersfoort werd gezet? Of het verhaal van de prinsgezinde Staten, die in 1786 na schietpartijen in de patriotische stad Utrecht hun zetel voor een jaar naar Amersfoort verplaatsten? Slechte tijden zijn goede gespreksthema's, maar ook minder roerige perioden worden op een heldere en toegankelijke manier in dit boekje beschreven.

Uiteraard is dit document ook maar een momentopname. Geschiedenis is oude politiek, en politiek geschiedenis van vandaag. Zo is het de vraag of de huidige grenzen van onze provincie, bij een steeds groeiend Europa en de toenemende complexiteit maatschappelijke vraagstukken, nog eens 600 jaar dezelfde zullen zijn. De tijd zal het leren. Leve de geschiedenis van de provincie Utrecht!

A handwritten signature in dark ink, consisting of a stylized 'A' followed by a long horizontal stroke and a small loop at the end.

Mr B. Staal,
commissaris van de Koningin

A

[illegible]

PAVLO

UNTER

REFLECT

'WIJ EN ONZE OPVOLGERS ZULLEN IEDEREEN RECHT DOEN'

HET UTRECHTSE PROVINCIEBESTUUR IN HISTORISCH PERSPECTIEF

ERSTEDEREN

HET UTRECHTSE PROVINCIEBESTUUR IN A HISTORISCH PERSPECTIE

DOEN'

INHOUD

Inleiding	6	700
Opkomst en neergang van de bisschoppelijke macht 695 - 1375	8	800
Het begin van het bisdom	8	900
Bisschop in ballingschap	9	1000
Beschermlingen van de keizer	12	
Gekozen door kanunniken	14	
Machtige ridders	17	1100
De opkomst van de steden	20	
Dreigende ondergang	24	
De bisschop aan banden 1375 - 1528	26	1200
De Stichtse Landbrief	26	1300
De drie Standen	28	
Gelukkige jaren	31	
In de greep van Bourgondië	32	
De Stichtse Burgeroorlog	36	1400
Naar het einde van het wereldlijk gezag	38	
Staten geknecht, Staten in opstand 1528 - 1618	40	1500
Bestuurd vanuit Brussel	40	
Keizer Karel en de Staten van Utrecht	41	1600
De koning van Hispanje	45	
De tirannie verdrijven	49	
Uit de diepten roep ik tot U	52	1700
Souvereine staten	58	
Confrontatie	60	
Soevereiniteit en stadhouderschap 1618 - 1780	66	1800
De ridderschap geschoren	66	
Geldzorgen	68	1900
Oorlogskoers en vredesluiting	72	

750	Een mislukte staatsgreep en een vroege dood	73
	De ware vrijheid	74
	Een rampjaar met gevolgen	78
850	Opnieuw ware vrijheid	81
	De Vrede van Utrecht	82
	Schuldsanering	86
	Opnieuw oorlog en opnieuw een stadhouder	88
950	De Stichtse Sint-Nicolaas	92
	Revolutie en restauratie	96
1050	1780 - 1850	
	Naar een democratisch bestuur	96
	De Staten gespleten en weer vereend	99
1150	De vestiging van een provinciale democratie	102
	Het einde van de provincie Utrecht	104
	De herrijzenis van Utrecht als departement	106
1250	Inlijving en bevrijding	109
	Hersteld maar machteloos	110
	Krachtige bestuurders	115
	Naar een vernieuwing van het bestel	117
1350	Democratisering van het provinciaal bestuur	120
	1850 - 2003	
1450	Meer armslag voor de Staten	120
	Oude en nieuwe taken	127
	Politieke tegenstellingen	130
1550	De provincie in oorlogsomstandigheden	134
	Steeds meer taken	136
	Betere toerusting	140
	Grensverlegging	146
1650	Terugblik	150
1750	Zetelverdeling in de Provinciale Staten van Utrecht 1927-2003	152
	De bisschoppen van Utrecht en hun opvolgers	154
1850	Literatuur en noten	156

De opkomstcijfers bij Statenverkiezingen zijn alarmerend laag. Alleen voor het Europese parlement komen minder kiezers op. Dat leidt tot de klacht dat de provincie als bestuurslaag niet leeft onder de bevolking. Opheffing of herindelung wordt wel als remedie aangevoerd. Weinigen realiseren zich dat provincies bestuurlijke eenheden zijn van een veelal oudere datum dan de Nederlandse staat. In het Utrechtse geval gaat het om zo'n zeven eeuwen. Aan het eind van de dertiende eeuw was een gebied ontstaan dat ongeveer de omvang van de huidige provincie Utrecht had. Dit Nedersticht vormde samen met het Oversticht (Overijssel, Drente en de stad Groningen) het wereldlijk bezit van de bisschop van Utrecht, dat was overgebleven na het oprukken van de naburige vorstendommen Holland en Gelre.

In 1375 zat de door geldnood geplaagde bisschop van Utrecht zo in het nauw dat hij in ruil voor kredieten concessies deed aan de machtigen in het Nedersticht. In de Stichtse Landbrief deed hij een aantal plechtige beloften. Hij verklaarde onder andere: "Voert selle wij ende onse nacomelinghe, bisscope voers., alle man lantrecht doen, alse in onsen Gestichte ghelegen is", of in modern Nederlands "Wij en onze opvolgers zullen iedereen recht doen volgens het Stichtse landrecht."¹ Hij riep een standenvertegenwoordiging in het leven, de Staten van het Nedersticht. Deze bestonden uit de drie standen geestelijkheid, adel en de steden. Deze Staten zijn eeuwenlang de vertegenwoordigers en bestuurders geweest van de Stichtenaren, soms gekozen door geestelijken, edelen, stadsbestuurders of zelfs de bevolking, soms aangewezen door de landsheer.

Deze publicatie geeft een overzicht van de ontwikkelingen die het gewestelijk bestuur in het gebied dat nu de provincie Utrecht is, in de loop der eeuwen heeft doorgemaakt. Het gaat daarbij in de eerste plaats om het functioneren en de samenstelling van het bestuur. Ook ontwikkelingen van buiten die tot veranderingen in het Utrechtse bestuur hebben geleid, komen uitgebreid aan de orde, zoals de annexatie door Karel V, de Franse invasies van 1672 en 1795 of de Tweede Wereldoorlog. Het bestuur staat ook niet los van de sociaal-economische ontwikkelingen in het gebied. Van de veenontginningen in de Middeleeuwen tot de verkeersproblemen in de twintigste eeuw zal daar aandacht voor zijn. Een onderwerp dat door de hele publicatie heengaat, is de precieze omvang van het gebied. Het Nedersticht had in de late dertiende eeuw ongeveer de omvang van de huidige provincie gekregen, maar in de loop van de tijd zijn er nogal wat plaatsen heen en weer geschoven, met name aan de westkant.

Een geschiedenis van het provinciaal bestuur klinkt op het eerste gehoor dor, juridisch, ambtelijk. Dat is niet de bedoeling van deze publicatie. Natuurlijk moeten soms ingewikkelde procedures, zoals die van de Statencolleges in de

zeventiende eeuw, worden uitgelegd, of de manier waarop de democratische principes van de Franse Revolutie gestalte kregen in de provincie. Maar daarnaast is er aandacht voor de mensen die het bestuur gedragen hebben, ervan geprofiteerd hebben of er juist het slachtoffer van geworden zijn. Kleurrijke figuren passeren de revue zoals bisschop David van Bourgondië, die op een mestkar naar Amersfoort werd vervoerd, Gillis van Ledenbergh, de van verraad beschuldigde secretaris van de Staten die na zijn zelfmoord in zijn kist werd opgehangen of gouverneur J.M. van Tuyll van Serooskerken, die na in een corruptieschandaal verzeild te zijn geraakt, werd overgeplaatst.

Het verhaal loopt door de tijd heen. Het begint met de voorgeschiedenis van het bisschoppelijk gebied tot 1375 om het startpunt van de Staten, de genoemde Landbrief, niet uit de lucht te laten vallen. Vervolgens komen er vijf hoofdstukken, die verschillende tijdsperioden na 1375 behandelen. De cesuren zijn steeds jaren waarin het bestuur door een ingrijpende gebeurtenis veranderde. De publicatie eindigt met de positie die de provincie aan het begin van de 21ste eeuw als middenniveau van het openbaar bestuur inneemt.

695-1375

De Utrechtse bisschoppen beschouwden zich als opvolgers van de heilige Willibrord. Deze Engelse zendeling zette in 690 voet aan wal in de Rijndelta om het evangelie te verkondigen aan de heidense Friezen. Hun geringe ontvankelijkheid voor zijn boodschap noopte Willibrord tot samenwerking met de Franken. Het Frankische rijk strekte zich uit van de Pyreneeën tot het zuiden van het tegenwoordige Nederland. Willibrord kreeg van de Frankische koning het oude Romeinse fort Trajectum, op het huidige Domplein, ter beschikking. Dit fort lag bij de splitsing van Rijn en Vecht, de twee grote vaarroutes in het gebied. Deze plek was lange tijd omstreden tussen Friezen en Franken.

HET BEGIN VAN HET BISDOM

De vrome daad van de Frankische vorst lag in het verlengde van zijn expansie-politiek. Eerder in de eeuw had de Frankische koning Dagobert al een kerkje gesticht op deze plek om van daaruit de Friezen te bekeren, maar dat was mislukt. Willibrord kon opnieuw beginnen. Hij wijdde zijn kerk aan St. Maarten, de patroonheilige van de Franken. In 695 kreeg hij de pauselijke zegen en werd in Rome tot 'aartsbisschop der Friezen' gewijd.

Willibrords werkelijke beschermer was niet de Frankische koning, maar hofmeier Pippijn II. Deze gezagsdragers hadden het feitelijke gezag overgenomen van de koningen uit de Merovingische dynastie, die nog slechts in naam regeerden. Pippijn II was een krachtig bestuurder, die grote zorgen had over de veiligheid aan de noordgrens van het rijk en de eerder mislukte kersteningspolitiek wilde voortzetten. In het jaar van Willibrords wijding, 695, sloot hij een vredesverdrag met de Friese koning Radbod. De rust die daarvan het gevolg was, werkte gunstig voor de missie-arbeid.

Willibrord bouwde zijn post steeds verder uit. Hij stichtte een tweede kerk, de St. Salvator of Oud-Munster. In 719 kreeg hij gezelschap van een monnik uit zijn vroegere vaderland, Bonifatius. Hun evangelieverkondiging aan de Friezen werd krachtig ondersteund door de Frankische hofmeier Karel Martel, een zoon van Pippijn II. Deze schonk de vroegere Romeinse forten Trajectum en Fectio (Vechten) met alle toebehoren aan de Utrechtse kerk. Daarmee werd de basis gelegd voor het later zo uitgebreide landbezit van de Utrechtse bisschop. Van een bisschop van Utrecht was in de vroege achttiende eeuw nog geen sprake. Willibrord heeft zich zelf nooit als zodanig aangeduid en dat geldt ook voor Bonifatius, die hem na zijn overlijden in 739 opvolgde. Bisschoppen in de Angelsaksische traditie, waartoe Willibrord en Bonifatius behoorden, hadden niet zoals in het Romeinse systeem een centrale zetel van waaruit ze hun

bisdom bestuurden. Het waren geestelijke leidslieden die in een klooster woonden. Claims van de aartsbisschop van Keulen om de in Utrecht zetelende missiebisdommen aan zich te onderwerpen, werden afgewezen. Na de moord op Bonifatius in 754 werd zijn leerling Gregorius de eerste Utrechtse kerkleider van Frankische afkomst. Pas diens opvolger Alberik was bisschop van Utrecht. Hij had een vergelijk getroffen met de Keulse aartsbisschop. In 777 werd hij in Keulen gewijd. Utrecht was voortaan een regulier bisdom onder het aartsbisdom Keulen; het omvatte ongeveer het huidige Nederland minus Noord-Brabant, Limburg en de Groninger Ommelanden.

De Utrechtse bisschopszetel was een centrum van bloeiend geestelijk leven met een belangrijke kloosterschool. Vanuit Utrecht werd de kerstening van de Friezen voltooid en die van de Saksen ter hand genomen. Beide volkeren werden definitief aan het Frankische gezag onderworpen door Karel de Grote. Deze was de zoon van Pippijn III, die in 751 van hofmeier zelf koning was geworden. Karel de Grote breidde het Frankische rijk sterk uit en beschouwde kerstening van de veroverde gebieden als de beste garantie voor blijvende onderwerping. Deze 'apostel met het zwaard' paste desnoods geweld toe, wanneer de nieuwe rijksbewoners hun oude Germaanse goden bleven verkiezen boven de boodschap van de missionarissen. Als beloning voor zijn zegenrijke arbeid in de geloofsverkondiging kroonde paus Leo III de Frankische koning in het jaar 800 tot keizer. Het beleid van Karel de Grote om zijn gezag met het christelijk geloof te versterken maakte het niet meer dan logisch dat hij de bisdommen in zijn rijk krachtig steunde, met name in de randgebieden. Ook de Utrechtse bisschop profiteerde hiervan. Binnen zijn bisdom kreeg hij de beschikking over steeds meer landbezit en hij vervulde in toenemende mate wereldlijke taken.

BISSCHOP IN BALLINGSCHAP

Onder Karel de Grote kwam de Rijndelta tot grote bloei met de bisschopsstad Utrecht als cultureel en het 25 kilometer stroomopwaarts gelegen Dorestad als economisch centrum. Aan de bloeiperiode kwam na de dood van Karel de Grote in 814 een eind. Zijn opvolger Lodewijk de Vrome was een zwakke figuur, die bovendien overhoop lag met zijn zonen. De familietwisten zouden in 843 leiden tot een verdeling van het Frankische rijk. Bij het verdrag van Verdun kreeg Karel de Kale West-Francië (Frankrijk) en Lodewijk de Duitser Oost-Francië (Duitsland), terwijl hun broer Lotharius een langgerekt gebied kreeg, dat zich uitstreckte van Italië tot de Noordzeekust, het Middenrijk. De politieke onrust leidde tot een ernstige verzwakking van het gezag en de landsverdediging. Daardoor kwamen Noord-Europeanen, die juist in die tijd een enorme expansiedrang vertoonden, in de verleiding strooptochten te ondernemen. Op hun drakenboten voeren deze Noormannen of Vikingen in steeds

Standbeeld van Willibrord op het
Utrechtse Janskerkhof. Het beeld, een
schepping van Albert Termoten, is hier
in 1939 geplaatst ter gelegenheid van
Willibrords 1200ste sterfdag.

De Noormannen voor Dorestad.
Schoolplaat door J.H. Isings, 1932.

grotere aantallen naar de Frankische kusten. Vanaf 834 plunderden zij Dorestad geregeld, wat tot de ondergang van de havenstad leidde. Ze spaarden ook Utrecht niet. Bisschop Hunger voelde zich na een plundering in 857 niet meer veilig en verlegde zijn zetel eerst naar de omgeving van Roermond, vervolgens naar Prüm in de Eifel om uiteindelijk in Deventer te belanden. Ook Ungers opvolgers resideerden daar. In de burcht op het Domplein huisden Noormannen. Die kwamen niet meer als plundersaars, maar vestigden zich. De Vikinghoofdman Rorik en zijn opvolger Godfried kregen zelfs gebieden in leen en heersten over grote delen van het deltagebied, waaronder Utrecht. Met de toenemende veiligheid werd het contact tussen de bisschop en zijn oorspronkelijke zetel hersteld. Bisschop Odilbald, in 898 te Deventer overleden, werd in Utrecht begraven. Zijn opvolger Radbod kon Utrecht diverse keren bezoeken, maar bleef in Deventer resideren. Diens opvolger Balderik keerde uiteindelijk naar Utrecht terug, enkele jaren na 925. De omstandigheden waren er gunstig voor. De Duitse koning Hendrik de Vogelaar (919-936) slaagde er in het verbrokkelde Middenrijk, met de Rijndelta, in 925 bij zijn Oostfrankische gebieden te voegen. Daarmee ontstond het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, waartoe Utrecht eeuwenlang zou behoren, formeel zelfs tot 1648. De Duitse koning herstelde het gezag in de streken die door de Vikingen overheerst waren geweest en waar vervolgens lokale edelen, zoals de stamvader van de Hollandse graven, de macht naar zich toe hadden getrokken.

BESCHERMELINGEN VAN DE KEIZER

De Duitse koningen werden voor het leven gekozen door de belangrijkste edelen in hun rijk, de rijksgrotten. Vervolgens konden ze door de paus tot keizer worden gekroond. Dat gebeurde niet bij elke koning. Hendrik de Vogelaar werd nooit keizer, maar zijn zoon Otto de Grote (936-973) en diens opvolgers wel. Sommige vorstenfamilies, zoals het Saksische Huis van Hendrik de Vogelaar, slaagden erin enkele generaties lang gekozen te worden, maar echt erfelijk, zoals in Frankrijk, werd de Duitse monarchie niet. Dat verzwakte de positie van de koningen/keizers op lange termijn ernstig. Die verzwakking werd ook in de hand gewerkt door het zich ontwikkelende leenstelsel. Bij gebrek aan geld gaf de vorst gebieden in leen aan ondergeschikten. Deze graven werden opgevolgd door hun zonen, waardoor de greep van de keizers op het rijk verslapte. Wanneer er geen zoon was, viel het gebied terug aan de keizer. Aangezien bisschoppen geen zonen hadden, althans geen wettige, was de keizer na hun dood telkens in staat het gebied opnieuw te vergeven. De Duitse keizers hadden het recht om in hun rijk bisschoppen te benoemen en beleenden hen dan ook graag met grote gebieden. Deze werden daardoor behalve kerkelijk functionaris ook wereldlijk heer. Vaak afkomstig uit de keizerlijke kanselarij, fungeerden de bisschoppen als betrouwbare, goed opgeleide dienaren. De bisschop van Utrecht

Crypte van de Pieterskerk in Utrecht met het graf van de bouwheer, bisschop Bernold.

werd de pion van de keizer in de Rijndelta en kreeg in de loop van de tiende en elfde eeuw een gebied dat de huidige provincies Utrecht, Overijssel en Drenthe omvatte plus de stad Groningen, de Veluwe en delen van Holland. Dit wereldlijk territorium besloeg daarmee ruim de helft van het geestelijk bisdom. De banden tussen de Utrechtse bisschop en zijn heer waren innig. De meeste keizers bezochten de bisschopszetel een of meer keren tijdens hun regering; ze hadden er zelfs een eigen paleis: Lofen. Omgekeerd reisden de Utrechtse bisschoppen regelmatig naar de keizer. Met name de keizers uit het Salische huis (1024-1125) hadden een sterke band met Utrecht. Bisschop Bernold (1027-1054) was een vertrouweling van de keizers Koenraad II (1024-1039) en Hendrik III (1039-1056). Zij schonken hem uitgebreide goederen zoals Groningen en Oldenzaal.

Verschillende keizers steunden de Utrechtse bisschoppen in een ambitieus bouwprogramma, dat het bisdom meer aanzien moest verschaffen. In de loop van de elfde eeuw verrees een aantal forse Romaanse kerken: de Dom, de Pieters, de Jans, de Paulusabdij en de Mariakerk. Zij vormden op de plattegrond van Utrecht een kruis. Het plan voor dit kerkenkruis wordt toegeschreven aan

bisschop Bernold en zijn beschermheer keizer Hendrik III, mogelijk als monument voor Hendriks in Utrecht overleden vader Koenraad II. Het kerkenkruis kreeg tegen het einde van de elfde eeuw zijn voltooiing met de bouw van de Mariakerk. Bouwheer was bisschop Koenraad (1076-1099), met steun van Hendrik IV (1057-1106). Omgekeerd kon de keizer rekenen op de trouw van de Utrechtse bisschoppen in zijn conflict met de paus over de benoeming van bisschoppen. Deze investituurstrijd ontstond, toen paus Gregorius VII de praktijk dat de Duitse keizer de bisschoppen in zijn rijk aanwees niet langer accepteerde. Hij deed de keizer zelfs in de ban. Hendrik IV bevond zich op dat moment, Pasen 1076, in Utrecht. De toenmalige bisschop Willem was solidair met zijn vorst en sprak vanaf de preekstoel spottende woorden over de pauselijke banvloek.

Toen de Dom diezelfde avond van de 27e maart 1076 door de bliksem werd getroffen en de bisschop enkele weken later stierf, vreesden de gelovigen voor hemelse straffen. Keizer Hendrik verzoende zich met de heilige vader, maar hervatte later de strijd. Het conflict sleepte zich tientallen jaren voort, waarbij de keizer langzamerhand de steun van de bisschoppen verloor. Zo koos de Utrechtse bisschop Godebald (1114-1128) partij voor de paus. Keizer Hendrik V (1106-1125) zag zich gedwongen een compromis te sluiten. Bij het Concordaat van Worms (1122) spraken paus en keizer af dat de bisschoppen door de plaatselijke gelovigen zouden worden voorgedragen. Indien de keuze in orde werd bevonden, zouden ze op gezag van de paus tot (kerkelijk) bisschop worden gewijd en door de keizer als (wereldlijk) leenman worden aangenomen. Een tot bisschop gekozene, die nog niet was gewijd, werd aangeduid als elect. Een enkeling bleef dat.

GEKOZEN DOOR KANUNNIKEN

De bisschopskeuze kwam te liggen bij geestelijken en leken in het bisdom.

Leken werden daarvan spoedig uitgesloten. De keuze kwam aan de kapittels. In hun vergadering legde de gekozene de eed af. De aan de Dom en de vier andere kapittels in de stad (Oud-munster, St. Pieter, St. Jan en St. Marie) verbonden geestelijken waren afkomstig uit aanzienlijke families.

Deze kanunniken hadden wel een gelofte van kuisheid afgelegd, maar niet van armoede. Ze leefden in riante claustrale huizen. Met het nieuwe systeem werd de Utrechtse bisschop veel afhankelijker van zijn eigen hoge geestelijkheid. Bovendien werd de keuze sterk beïnvloed door adellijke families en de twee vorstendommen in de buurt: Holland en Gelre. Zo slaagde de Hollandse graaf Floris III er in 1178 in zijn broer Boudewijn op de Utrechtse zetel te krijgen en in 1212 schoof de Gelderse graaf met succes een zoon naar voren.

Aanvankelijk had ook de keizer nog invloed op de bisschopskeuze. In de loop van de twaalfde eeuw werd dat steeds minder totdat er in 1213 helemaal een einde

De Duitse keizer Hendrik IV met op de achtergrond de door hem en bisschop Koenraad gestichte Mariakerk. Schilderij door Jan van Bijlert, 1641.

aan kwam. Nu de keizers niet langer konden bepalen wie bisschop werd, waren de Utrechtse prelaten ook niet langer interessant als vooruitgeschoven pionnen in het keizerlijke machtsspel. Bovendien kwam er na Hendrik V, die in 1125 te Utrecht was overleden, een nieuwe dynastie aan de macht. De keizers uit het Huis Hohenstaufen hadden meer belangstelling voor Italië dan voor de Rijndelta. Zij bezochten Utrecht nauwelijks.

Zilveren zegelstempels van de kapittels van Dom en St. Jan, 14de eeuw. Met deze stempels werden de stukken van de kapittels bezegeld.

Het wegvallen van de keizerlijke bescherming verzwakte de positie van de bisschoppen tegen concurrenten binnen en buiten zijn gebied. Van buiten waren dat vooral de graven van Holland en Gelre, die hun territorium uitbreidden ten koste van het wereldlijk bisdom, het Sticht. Holland slaagde erin aanzienlijke gebieden aan de westkant te veroveren en Gelre bemachtigde de Veluwe, waardoor het gebied van de Utrechtse bisschop in tweeën werd gedeeld: Nedersticht en Oversticht. De greep op het Oversticht (Overijssel, Drente en de stad Groningen) verslapte na de vernietigende nederlaag die bisschop Otto II in 1227 bij Ane leed tegen zijn opstandige leenman Rudolf van Coevorden. De bisschop kwam zelf om in de Drentse moerassen.

De vorsten van Holland en Gelre probeerden bondgenoten te vinden onder de machtigen binnen het gebied van de bisschop. De Utrechtse kerkvorst kreeg te maken met steeds invloedrijker blokken. Allereerst was dat de hoge geestelijkheid, vooral de kanunniken van de kapittels. Doordat zij na het Concordaat van Worms de bisschopskeuze naar zich toetrokken, groeide hun invloed. De kapittels beschikten bovendien over enorme rijkdommen. Door ontginning van de uitgestrekte moerassen langs Rijn en Vecht, waarmee de bisschop in de tiende eeuw was begonnen en waarin ook de kapittels hadden geïnvesteerd, hadden zij uitgebreide landerijen verworven. De proosten van de kapittels hadden in het tweede kwart van de elfde eeuw van de bisschop ook het beheer van de kerkelijke goederen gekregen. De speelruimte van de kapittels werd sterk vergroot doordat ze over een eigen rechtssysteem beschikten. Een afgebakend gebied rond de kapittelkerk, een immuniteit, was afgeschermd van het wereldlijk recht. Alleen het kerkelijk recht was hier van toepassing.

MACHTIGE RIDDERS

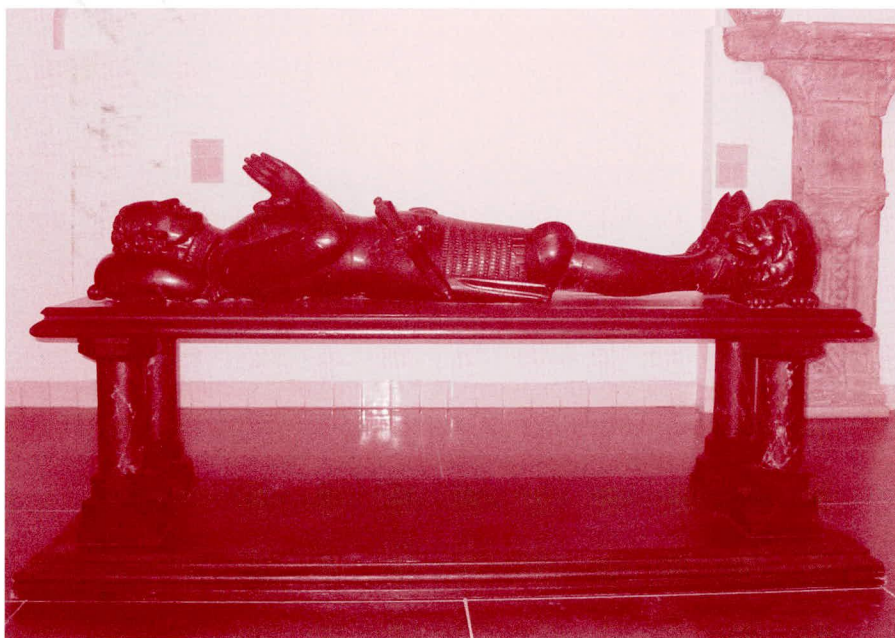
Een tweede groep waar de bisschop steeds meer rekening mee moest houden, was de adel. Uit de lijfwacht van de bisschop, de borgmannen, ontwikkelde zich een maatschappelijke bovenlaag, die zich voegde bij een kleine groep van zeer aanzienlijken, nobiles. Verschillende families stierven echter uit, terwijl anderen buiten het gebied van de bisschop kwamen te vallen. Zo hadden de voorouders van de graven van Holland en Gelre tot de bisschoppelijke adel behoord. De Utrechtse adel groeide weer doordat ministerialen (onvrije militairen van de bisschop) en rijke boeren, die van de ontginningen profiteerden, daarin wisten door te dringen. Vanaf de dertiende eeuw raakte de naam ridderschap in zwang voor de adellijke bovenlaag. De ridders slaagden erin toestroom van onderaf te verminderen en zich te ontwikkelen tot een erfelijke, exclusieve adel. Het belangrijkste adelsgeslacht was de familie Van Cuijk, die zelfs een bisschop leverde: Andries (1128-1139). Een geslacht als de Van Wulvens behoorde tot de bisschoppelijke dienstadel.

- Het bisdom, waarin de bisschop kerkelijk gezag uitoefent
- Het Nedersticht
- Het Oversticht
- } waarin de bisschop bovendien wereldlijk gezag uitoefent

Van hen stamden ook de families Van Sterkenburg en Van Hardenbroek af. Andere vooraanstaande geslachten waren Van Zuylen, Van Renesse, Van Drakenburg en Van Amstel.

In de loop van de tijd stond de bisschop steeds meer bevoegdheden aan edellieden af. Die slaagden erin deze taken erfelijk te maken. Zo waren Van Zuylens twee eeuwen lang maarschalk van de bisschop. Oorspronkelijk waren deze ambten functies aan het bisschoppelijke hof zoals de drost en de schenker, die aan tafel bedienden, de maarschalk (beheerder van de paardenstallen) en de kameraar (kamerheer en schatbewaarder). De burggraaf had tot taak de bisschoppelijke burcht te verdedigen. Met het ingewikkelder worden van het bestuur kregen deze hoffunctionarissen taken in de uitgebreide domeinen van de bisschop. Met het toenemen van de afstand en het erfelijk worden van de ambten nam hun onafhankelijkheid toe.

Grafmonument van een ridder uit het geslacht van Drakenburg, afkomstig uit een van de Utrechtse kloosterkerken, ca. 1370-1390.

De positie van de adel werd aanzienlijk versterkt, toen de bisschop vanaf het midden van de dertiende eeuw toestond dat edellieden kastelen bouwden. Aanvankelijk was dat een exclusief voorrecht van de keizer geweest en vervolgens was het de bisschop geweest die kastelen liet optrekken als grensverdediging, met name tegen Holland, onder andere in Woerden, Montfoort en Vreeland. In de loop van de dertiende en de veertiende eeuw verzezen echter overal in het Nedersticht versterkte adellijke huizen als Zuylen, Drakenburg, Sterkenburg en Hardenbroek.

De bisschop kwam regelmatig in conflict met zijn adellijke dienaren. Soms kregen zulke conflicten een gewapend karakter, zoals een opstand van de ministerialen in de jaren 1159-1160. Bij deze opstand intervenieerden de graven van

Holland en Gelre aan verschillende zijden. Dat zou het patroon worden voor de volgende eeuwen met de zojuist genoemde verzwakking van het bisschoppelijk gezag en territoriale verliezen als gevolg. Een vreedzamer contact van de Utrechtse bisschop met zijn belangrijkste geestelijke en adellijke onderdanen vond plaats in een bisschoppelijke synode, die later de grote raad van de bisschop werd genoemd. De geestelijkheid werd vertegenwoordigd door de kapittels. De vooraanstaande adellijke families die oorspronkelijk in de grote raad zitting namen, stierven uit of werden zelfstandige vorsten zoals de graven van Holland, Kleef en Bentheim. Hun plaatsen werden ingenomen door ministerialen. Voor dit overleg van de bisschop met zijn voornaamste onderdanen kwam de term kapittel-generaal in zwang. Een synode betrof voortaan slechts geestelijke zaken.

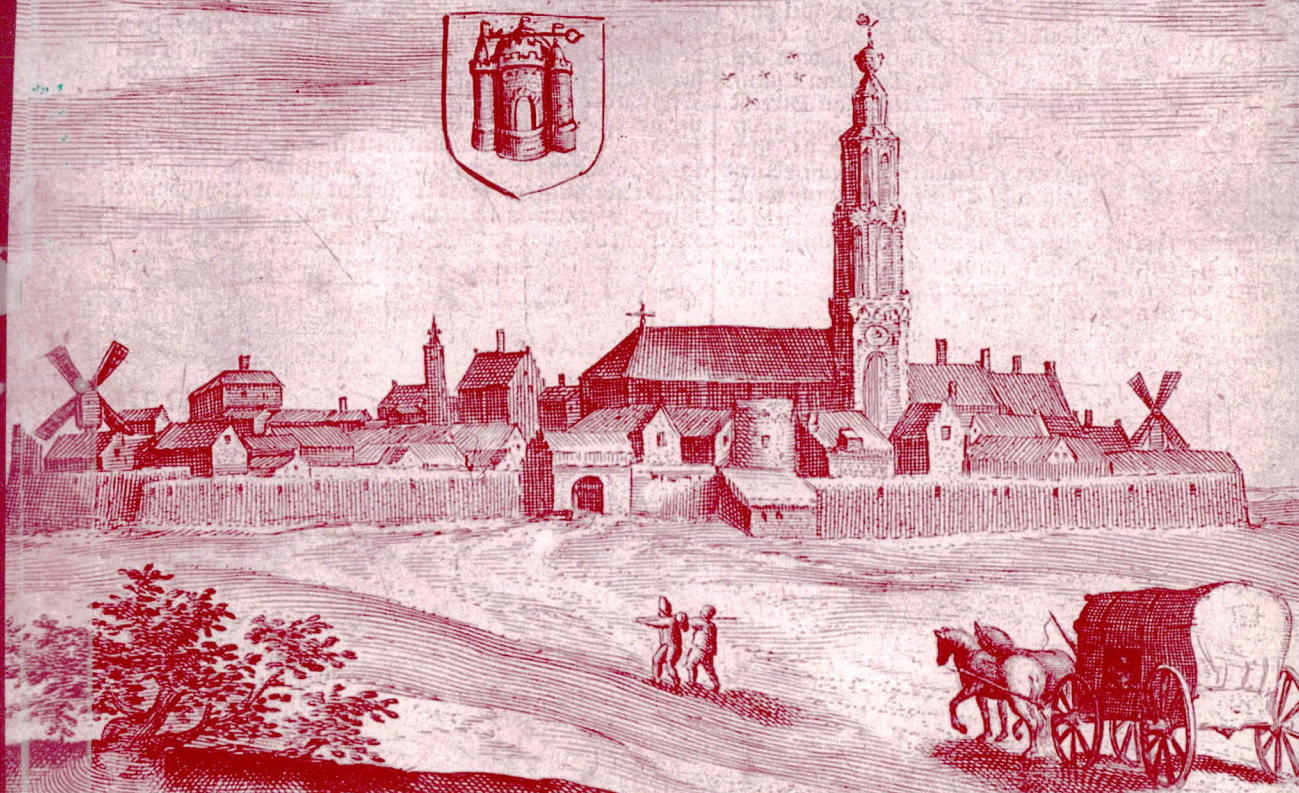
DE OPKOMST VAN DE STEDEN

Een steeds belangrijker factor in de politiek van het Sticht waren de steden, met name de stad Utrecht. Vanaf het tweede kwart van de tiende eeuw had zich voor de poorten van de bisschoppelijke burcht een handelsnederzetting ontwikkeld die al snel tot grote bloei kwam. Deze nederzetting, Stathe genaamd, lag tussen het huidige stadhuis en de Zadelstraat. De inwoners genoten de

Gezicht op Rhenen met Cunerakerk en stadsmuur, een voorrecht ontleend aan het stadsrecht van 1364. Anonieme gravure, 17de eeuw.

RENEN

bescherming van de bisschop. Bisschop Balderik begon al snel na de terugkeer naar de oorspronkelijke zetel met een dergelijke stimuleringspolitiek, onder meer door een munthuis te vestigen. Het recht om eigen Utrechtse munten te slaan, een van de keizer verkregen privilege, was een voorwaarde om een handelscentrum van belang te worden.

Stathe had via de Oude Rijn een directe verbinding met de Noordzee, maar deze rivier verzandde in de loop van de tiende eeuw. Via de Vecht en het Almere, de voorloper van de Zuiderzee, was er een betere route naar de zee. Aan de Vecht ontstond iets ten noorden van Stathe een nieuwe nederzetting, die de functie van de verlande haven van Stathe overnam. Rond het jaar 1000 werd tussen beide nederzettingen een kanaal gegraven, het noordelijke stuk Oudegracht. Tegelijkertijd werd de Rijn afgedamd, waardoor de Vecht al het water kreeg. De toegankelijkheid bleef echter een probleem als gevolg van voortdurende verzanding. De genadeklap kwam in 1122 toen bisschop Godebald de Rijn bij Wijk bij Duurstede afdamde om zijn ontginningen tegen overstromingen te beschermen. Om de heftig protesterende Utrechtse kooplieden te compenseren verleende keizer Hendrik V hun stadsrecht. Hij beloofde de stedelijke burgers daarmee tevens voor hun loyale houding tijdens een aanval van bisschoppelijke borgmannen en ministerialen op de keizerlijke garde tijdens het Pinksterfeest van 1122, dat de keizer in Utrecht doorbracht.

Kasteel Sterkenburg aan de Langbroekerwetering, in de tweede helft van de 13de eeuw gebouwd door een zijtak van de familie Van Wulven, die zich vervolgens Van Sterkenburg noemde.

In hun hemd geklede burgers overhandigen de sleutels van de stad aan graaf Willem IV van Holland. Afgezien van deze vernedering kwam Utrecht er goed vanaf, aangezien voortzetting van het beleg de invasieplannen van de graaf in Friesland zou doorkruisen. Uit Remissorium Philippi (15de eeuws handschrift).

Bisschopsschoen, in 1921 bij opgravingen in de Domkerk aangetroffen in een grafkelder onder de kapel van Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht (1301-1317).

Het Utrechtse stadsrecht hield in dat de inwoners van de stad tolvrijstelling kregen, alleen door eigen schepenen berecht mochten worden en een verdedigingswal mochten bouwen. De wal, die binnen enkele jaren werd aangelegd, omvatte de bisschoppelijke burcht, de kapittelkerken en de verschillende burgerlijke nederzettingen. Dit gebied, ongeveer de huidige Utrechtse binnenstad, was voor die tijd zeer groot en telde nog veel groene gebieden, die in de loop der eeuwen werden volgebouwd. Het bevolkingsaantal groeide van zo'n 3000 in 1200 tot 20.000 aan het begin van de zestiende eeuw.

Na de afdamming bij Wijk was de Rijnloop naar Utrecht gekrompen tot een kronkelende beek, de Kromme Rijn. Om de stad met de hoofdrivier te verbinden werd een kanaal gegraven, de Vaartse Rijn. Tegen overstromingen werd in dit kanaal een dam aangelegd, wat later ook gebeurde in de Vecht bij Muiden, dat de zeehaven van Utrecht werd. Utrecht zelf was niet langer bereikbaar voor grote schepen en verloor daardoor op termijn haar lange afstandshandel. In plaats daarvan ontwikkelde de stad zich tot een regionaal marktcentrum. De omgeving was door de ontginningen een vruchtbaar landbouwgebied geworden met een groot aanbod aan agrarische producten en een grote vraag naar gebruiksvoorwerpen en luxe-artikelen. Een opkomende stedelijke nijverheid kon in belangrijke mate aan die vraag voldoen. Schoenmakers, kleermakers, lakensnijders, smeden, pottenbakkers vestigden zich in verschillende delen van de stad. Deze gingen zich in de loop van de dertiende eeuw organiseren in gilden. Deze gildenbroeders zetten zich steeds meer af tegen de grote kooplieden die zich tot een machtig stadspatriciaat hadden ontwikkeld. Ook elders in het Nedersticht ontwikkelde de nijverheid zich, waardoor een flinke verstedelijking optrad. Hadden aanvankelijk alleen Utrecht en Muiden stadsrecht, vanaf 1250 kregen ook andere plaatsen als Rhenen, Amersfoort, Vreeland, Oudewater, 't Gein, Wijk bij Duurstede, Montfoort en IJsselstein dit recht.

DREIGENDE ONDERGANG

De economische ontwikkelingen leidden ertoe dat geld een steeds belangrijker rol ging spelen. Ruilhandel verdween langzamerhand. Ook voor de oorlogsvoering was klinkende munt nodig en de bisschop van Utrecht had daar een groot gebrek aan. Hij beschikte niet over een deugdelijk belastingstelsel en het beheer over domeinen had hij in belangrijke mate overgedragen aan kapittels en edelen. Om aan geld te komen ging de bisschop over tot verpanding van gebieden en kastelen die nog onder zijn gezag stonden, wat op termijn zijn gezag verder verzwakte.

Iemand die geweldig wist te profiteren van de problemen in het Sticht, was de Hollandse graaf Floris V (1256-1296). In 1278 bezette hij de stad Utrecht, waar de gilden de macht hadden overgenomen van het patriciaat. Deze stedelijke

elite was gesteund door de bisschop, maar aangezien deze er niet in was geslaagd de opstand neer te slaan, werd nu een beroep gedaan op de Hollandse graaf. Die klaarde de klus snel, maar vroeg een hoge prijs. Gebieden aan de westkant van het Nedersticht kwam in Hollandse handen, zoals Amstelland, het Gooi en het Land van Woerden, of kregen een zelfstandige positie: Montfoort en IJsselstein. Door het gebiedsverlies raakte Utrecht zijn toegang tot de zee kwijt. Bij de monding van de Vecht bouwde Floris V een kasteel, dat de scheepvaart moest controleren, het Muiderslot. De graaf was jarenlang oppermachtig in Utrecht. In 1296 werd hij echter in de Domstad door enkele edellieden ontvoerd en tijdens een bevrijdingspoging bij het Muiderslot vermoord.

In de verwarrende periode die hierop volgde, wisten enkele krachtige bisschoppen de dreigende ondergang van hun wereldlijke heerschappij af te wenden. Zij profiteerden van problemen in Holland en Gelre en konden de voortgaande opdeling tussen beide vorstendommen stoppen. De sterkste bisschop uit de veertiende eeuw was Jan van Arkel (1342-1364). Hij slaagde erin geld van de steden los te krijgen en daarmee kon hij verloren gegaan terrein herwinnen. Hij kocht verpande ambten terug en onderwierp opstandige kasteelheren. Ook tegen Holland wist hij stand te houden. De hoofdstad doorstond in 1345 zelfs een beleg door graaf Willem IV. Onder de opvolgers van Jan van Arkel ging het financieel weer mis. Jan van Virnenburg (1364-1371) moest een forse som betalen om weer vrij te komen, nadat hij door tegenstanders in het Oversticht was gegijzeld. De volgende bisschop, Arnoud van Horn (1371-1378), mengde zich in een Gelderse opvolgingsstrijd om op die manier de vijand in het oosten te verzwakken. Aan het westfront voerde hij vervolgens oorlog met Holland om Vreeswijk, strategisch gelegen aan de inlaat van de Vaartse Rijn in de Lek.

1375-1528

Bisschop Arnoud van Horn zat volledig aan de grond, toen hij in het voorjaar van 1375 zijn Nederstichtse onderdanen vroeg hem uit de moeilijkheden te helpen. Hij kreeg gedaan dat hij een belasting, morgengeld geheten, mocht heffen. Daarvoor eisten de vertegenwoordigers van de kapittels, de ridderschap en de steden, de drie standen, wel een schriftelijke vastlegging van hun rechten. De bisschop stemde daarin toe. Op St. Servaasdag, 17 mei, gaf hij een document uit, waarin de rechten van de standen, de privileges, waren vastgelegd.

DE STICHTSE LANDBRIEF

Deze Stichtse Landbrief was voor een deel de vastlegging van een reeds bestaande praktijk, maar bevatte ook nieuwe bepalingen. Het overleg van de bisschop met de standen kreeg nu een vaste basis in de Staten van het Nedersticht. Zonder toestemming van deze Staten mocht de bisschop voortaan geen oorlog meer voeren en daarmee hadden ze beslissende invloed op de buitenlandse politiek. Ook voor beden (belastingen) moest hij bij de Staten zijn, die controle uitoefenden op de bisschoppelijke uitgaven. De bisschop moest beloven geen gebieden, kastelen of ambten meer te verpanden, waardoor verdere

Parikatuur van een klerk, die een oorkonde
leest. Fragment van een randversiering uit
het Pontificale van St. Marie.

afbrokkeling van het Nedersticht werd voorkomen. Ambten werden niet meer als een bezit beschouwd, maar als een uit te voeren taak. Bekleders daarvan moesten geboren Stichtenaren zijn en voor aanvaarding van hun ambt een eed afleggen in de Statenvergadering. De bisschop verbond zich de Landbrief in ere te houden. Bleef hij daarbij in gebreke, dan waren zijn onderdanen ontslagen van hun eed aan hem.

De Landbrief zou de bestuursinrichting van het Nedersticht de komende anderhalve eeuw bepalen. De Staten van het Nedersticht speelden daarin een cruciale rol. Ze werden een enkele keer de 'dryen staten' genoemd, voor het eerst in 1426, maar meestal kapittel-generaal. Dat laatste is een wat verwarrende term, omdat ook de gemeenschappelijke vergaderingen van de vijf kapittels als zodanig werden aangeduid. Daardoor is het moeilijk de frequentie van de Statenvergaderingen precies vast te stellen. Zo'n keer of tien per jaar lijkt een redelijke schatting. Het kapittel-generaal van de vijf Utrechtse kapittels kwam veel vaker bijeen. Vergeleken met elders kenden de Utrechtse standenvertegenwoordigers een intensieve vergadercultuur.

De Statenvergaderingen vonden meestal plaats in de grote kapittelzaal van de Dom, een enkele keer in een andere kapittelkerk. De bijeenkomsten begonnen gewoonlijk 's ochtends om 9 uur. Hoewel dit formeel het recht van de bisschop was, riep de Domdeken de vergaderingen bijeen. Hij leidde ze ook. Naar buiten

toe was hij de woordvoerder van de Staten. De Domdeken kon iedere inwoner van het Nedersticht, ook de bisschop, opdragen voor de Staten te verschijnen. Omgekeerd moest de deken een Statenvergadering uitschrijven wanneer iemand hem daarom verzocht. De schriftelijke aankondigingen voor de Statenbijeenkomsten werden per bode bezorgd bij degenen die daar verwacht werden. De secretariële werkzaamheden voor de Staten werden door het Domkapittel verzorgd. Namen van aanwezigen zijn nauwelijks bekend, maar het is aannemelijk dat het om prominente vertegenwoordigers van de drie standen ging. De stemmingen vonden in principe per stand plaats.

DE DRIE STANDEN

De eerste stand in de Staten bestond uit de vijf Utrechtse kapittels, die zich als de vertegenwoordiging van de geestelijkheid in het Nedersticht en zelfs van het hele bisdom Utrecht beschouwden. In principe konden alle stemgerechtigde kanunniken ter Statenvergadering verschijnen, maar in de praktijk werd er met afvaardigingen gewerkt. Bij de tweede stand, die alle niet-geestelijken buiten de steden vertegenwoordigde, konden alle riddermatigen in het Nedersticht aan de vergadering deelnemen. In het midden van de vijftiende eeuw waren dat er ongeveer 60. Hoeveel er daadwerkelijk naar de bijeenkomsten in de kapittelzaal van de Dom zijn gekomen, is niet duidelijk. In tegenstelling tot de kapittels had de ridderschap geen eigen organisatie. Hun inbreng in de Statenvergadering konden de ridders lang niet zo goed voorbereiden als de kanunniken en hun invloed was dan ook veel kleiner. De ridderschap als geheel vroeg bijna nooit om een Statenvergadering; dat deden hoogstens individuele edelen.

Jacob van Driebergen (1436-1509), sinds 1454 kanunnik van St. Jan en vanaf 1502 vice-deken van het kapittel. Alle kanunniken van de kapittels hadden het recht de Statenvergaderingen bij te wonen. Portret door onbekend Noord-Nederlands schilder, 1502.

De derde stand, die de stedelingen vertegenwoordigde, werd gedomineerd door Utrecht. De bisschopsstad was veruit de rijkste en de grootste stad in het Nedersticht. Formeel hadden plaatsen als Vreeland of Bunschoten wel stadsrecht, maar ze bleven in feite dorpen. Ze zijn dan ook vrijwel nooit op Statenvergaderingen verschenen. Wel hebben zulke ministeden of individuele inwoners Statenvergaderingen aangevraagd. Het ging dan om concrete belangen zoals een klacht tegen bisschoppelijke functionarissen. In het Nedersticht golden naast Utrecht alleen Amersfoort, Rhenen en later Wijk bij Duurstede als echte steden. Montfoort en IJsselstein, die een zelfstandige positie innamen, waren niet in de Staten vertegenwoordigd en dat gold uiteraard ook voor de steden in Hollands geworden gebieden, zoals Muiden, Oudewater en Woerden. Ook de vertegenwoordigers van Amersfoort, Rhenen en Wijk liepen de deur van de kapittelzaal niet plat. Bij aanwezigheid waren zij gebonden aan een besluit, waar ze door hun geringe gewicht nauwelijks invloed op hadden kunnen uitoefenen. Bovendien was de reis naar de hoofdstad een hele onderneming. Zo vroegen de burgemeesters van Rhenen zich in 1485 zich af waarom ze naar de Statenvergadering moesten: "wat wilmen ons quellen 't is doch bij ons een clene dinc van lande."²

Afgevaardigden van het Utrechtse stadsbestuur waren er altijd. Burgemeesters, raden en de stadssecretaris frequenteerden de vergaderingen. Die hoefden, evenals de kanunniken, ook nauwelijks afstand te overbruggen. Zonder de hoofdstad kon het bestuur van het Nedersticht niet functioneren, alleen al in financieel opzicht. Utrecht had in de veertiende en vijftiende eeuw een betrekkelijk democratisch stadsbestuur. In 1304 hadden de gilden het patriciaat van zijn macht beroofd en hervormingen in een gildenbrief vastgelegd. In 1341 waren deze in een nieuwe brief bevestigd. De gilden konden in hun machtsgreep slagen door verdeeldheid tussen patricische families, de steun van hun Vlaamse collega's, die nog in de overwinningsroes van de Guldensporenslag (1302) verkeerden, en de zegen van de bisschop. Het systeem van de gildenbrief hield in dat door de gildenbroeders gekozen oudermannen de 24 leden van de stedelijke raad aanwezen en die weer de twaalf schepenen. Uit beide lichamen werd jaarlijks een burgemeester aangewezen. Op den duur kreeg het patriciaat greep op de gilden en vergrootte zijn invloed op het stadsbestuur, maar tot 1528 bleef het stelsel van een door gildenvertegenwoordigers gekozen stadsbestuur bestaan.

De bisschop verscheen maar zelden in de Statenvergadering. Hij liet zich vertegenwoordigen door de domdeken. Aangezien die geen uitvoerder van het bisschoppelijk bestuur was, maar het hoogste lid van een machtig college, vergrootte dit de zelfstandigheid van de Staten en ook de dominantie van de kapittels op deze vergadering. De bisschop verscheen slechts in persoon wanneer de Staten hem daarom vroegen. Daarmee was een dualistisch stelsel ontstaan van enerzijds een bisschop met zijn ambtenaren en anderzijds een Statenvergadering, die een controlerende taak uitoefende. Deze controle

strekte zich bijvoorbeeld ook uit tot het dijkwezen. Zowel de kapittels, die uitgestrekte landerijen bezaten, als de stad Utrecht hadden grote belangen bij een goede waterhuishouding. Werkzaamheden van de voltallige Staten werden gedelegeerd aan deputaties, commissies die na het voltooien van de taak weer werden opgeheven.

De Staten van het Nedersticht bestonden uit leden van een beperkt aantal families. De kapittels, die de vergadering domineerden, werden vanouds bevolkt door leden van aanzienlijke geslachten en dat was in de vijftiende eeuw nog steeds zo. De kanunniken stamden uit het Utrechtse stadspatriciaat of de ridderschap. De ridderschap was via de tweede stand ook direct vertegenwoordigd en degenen die namens de derde stand het woord voerden in de kapittelzaal van de Dom, waren hoofdzakelijk Utrechtse patriciërs. Deze vooraanstaande niet-adellijke geslachten leverden van vader op zoon leden van de raad en de schepensbank. Binnen de drie standen bestonden groepen, die gemeenschappelijke belangen hadden en door familiebanden bijeengehouden werden. Deze facties voerden een soms heftige strijd om de macht en zochten bondgenoten van buiten.

GELUKKIGE JAREN

Na de uitvaardiging van de Landbrief ging het een tijd lang goed met het Nedersticht. De financiën waren min of meer geregeld, voor verschillende belangen bood de Statenvergadering een vreedzame kanalisatie en bovenal waren er enkele krachtige, bekwame bisschoppen. Arnoud van Horn, de man die de Landbrief had uitgevaardigd, was een goed organisator, die mensen wist te inspireren. Hij was een intellectueel, een gepromoveerd kerkjurist, die zijn hof een culturele uitstraling gaf. Zelf bespeelde hij de vedel, een voorloper van de viool. In 1378 vertrok hij naar Luik. Zijn opvolger Floris van Wevelinkhoven (1379-1393) toonde zich een nog krachtiger bestuurder, ondanks zijn gevorderde leeftijd: hij was 64 toen hij gekozen werd. Evenals Jan van Arkel, eerder in de eeuw, bestreed hij oproerige edelen als Gijsbert van Abcoude, Splinter van Loenersloot en Hendrik burggraaf van Montfoort. De bisschop belegerde het kasteel van Montfoort in 1387 vier maanden lang met zware wapens als blijden en steenbussen, totdat de vorige bisschop Arnoud van Horn, een familielid van de Montfoortse burggraaf, een verzoening tot stand bracht. In zijn strijd werd bisschop Floris gesteund door de kapittels en de steden. Die hadden nu genoeg binnengehaald om de bisschop niet langer als concurrent te zien. Hun belangen waren het best gediend met het in toom houden van ridders en het buiten de deur houden van externe vijanden als Hollanders en Geldersen. Ook in de steeds weer opblazende strijd tegen IJsselstein, dat een zelfstandig vorstendommetje onder Hollandse bescherming was geworden, had de stad de steun van de bisschop nodig. Onderlinge twisten van vooraanstaande families bleven een gevaar voor zo'n rationele politiek, maar ze liepen niet zo uit de hand als een eeuw eerder. Ook de volgende bisschop, Frederik van Blankenheim (1393-1423), slaagde erin kapittels en steden achter zich te krijgen in militaire operaties, die succesvol verliepen. Hij consolideerde zijn positie in het Oversticht en wist voor het Nedersticht Hagestein te winnen. De territoriale integriteit die de Stichtse Landbrief beoogde, leek gewaarborgd.

Dat de Utrechtse bisschoppen van Jan van Arkel tot Frederik van Blankenheim er in slaagden verder verval te verhinderen en zelfs terrein te herwinnen, was niet alleen aan eigen bestuurlijke en militaire kwaliteiten te danken of aan de

Zegelstempel van de stad Amersfoort met de stadspatroon St. Joris. Het oudste zegel dat er mee gemaakt werd, dateert uit 1367. Het wapen van St. Joris, een rood kruis op een wit (zilver) veld, is steeds het wapen van Amersfoort gebleven.

Een in Utrecht geslagen gouden munt, een schild, waarop bisschop Floris van Wevelinkhoven als wereldlijk vorst (met een zwaard) staat afgebeeld.

steun die zij van hun onderdanen wisten te krijgen. Zij wisten in hoge mate te profiteren van de problemen waar de aartsvijanden Holland en Gelre mee te maken hadden. Holland had na de dood van Floris V al een verwarrende periode gekend, maar het ging pas echt mis, nadat graaf Willem IV, de man die Utrecht belegerd had, in 1345 tegen de Friezen was gesneuveld. Zijn zuster Margaretha van Beieren en haar zoon Willem (V) betwistten elkaar het recht op de grafelijke troon. Beiden kregen aanhangers, die zich Hoeken en Kabeljauwen noemden. Deze Hoekse en Kabeljauwse Twisten sleepten zich generaties voort, ook nadat beide troonpretendenten allang dood waren. Ze vormden een explosief mengsel van dynastieke aanspraken, economische belangen en adellijke familieveten met inmenging van buitenaf als fatale toevoeging. Gelre kende een vergelijkbaar conflict. In 1343 leidde een twist tussen twee broers over de (sinds kort) hertogelijke waardigheid tot de strijd tussen de Heeckerens en de Bronkhorsten.

De tegenstelling tussen de Lichtenbergers en de Lokhorsten in het Nedersticht vertoonde overeenkomsten met de partijtwisten in de buurvorstendommen en stond er ook mee in verband. De eerste groep, genoemd naar Jacob van Lichtenberg, was Hollandsgezind en werd gedragen door een aantal voor-
aanstaande geslachten in de ridderschap en het oude stadspatriciaat. Hun tegenstanders, genoemd naar domproost Hendrik van Lokhorst, waren Geldersgezind en steunden op de gilden in de stad Utrecht. Het beleid van een aantal bekwame bisschoppen, die als landsheer geen partij in een dynastiek conflict waren, zoals de graaf van Holland en de hertog van Gelre, heeft voorkomen dat de strijd tussen de Lichtenbergers en de Lokhorsten in het Nedersticht zo escaleerde als in de beide buurvorstendommen. De steun die de bisschop kreeg van de steden en de kapittels was daarbij wezenlijk. Stadsbestuurders en kanunniken zagen hun belangen bedreigd door de adels-
twisten en dat wilden ze in het Nedersticht voorkomen. Onderhandelingen in organen als de Staten waren een beter kanaal.

IN DE GREEP VAN BOURGONDIE

In Holland liep de situatie helemaal uit de hand, toen Jacoba van Beieren na de dood van haar vader Willem VI in 1417 gravin werd. De Hoekse en Kabeljauwse twisten barstten weer in alle hevigheid los. De bisschop van Utrecht steunde de Hoekse partij van Jacoba. Op zijn oude dag moest Frederik van Blankenheim weer ten strijde trekken. De andere partij had een machtiger bondgenoot: de hertog van Bourgondië. Deze Filips de Goede zette de politiek van zijn vader en zijn grootvader voort om systematisch gebieden toe te voegen aan het hertogdom Bourgondië en zo deze zijlinie van het Franse koningshuis tot een machtige dynastie te maken. Met Vlaanderen en Brabant reeds in handen maakte Filips zich op voor een verdere uitbreiding in noorde-

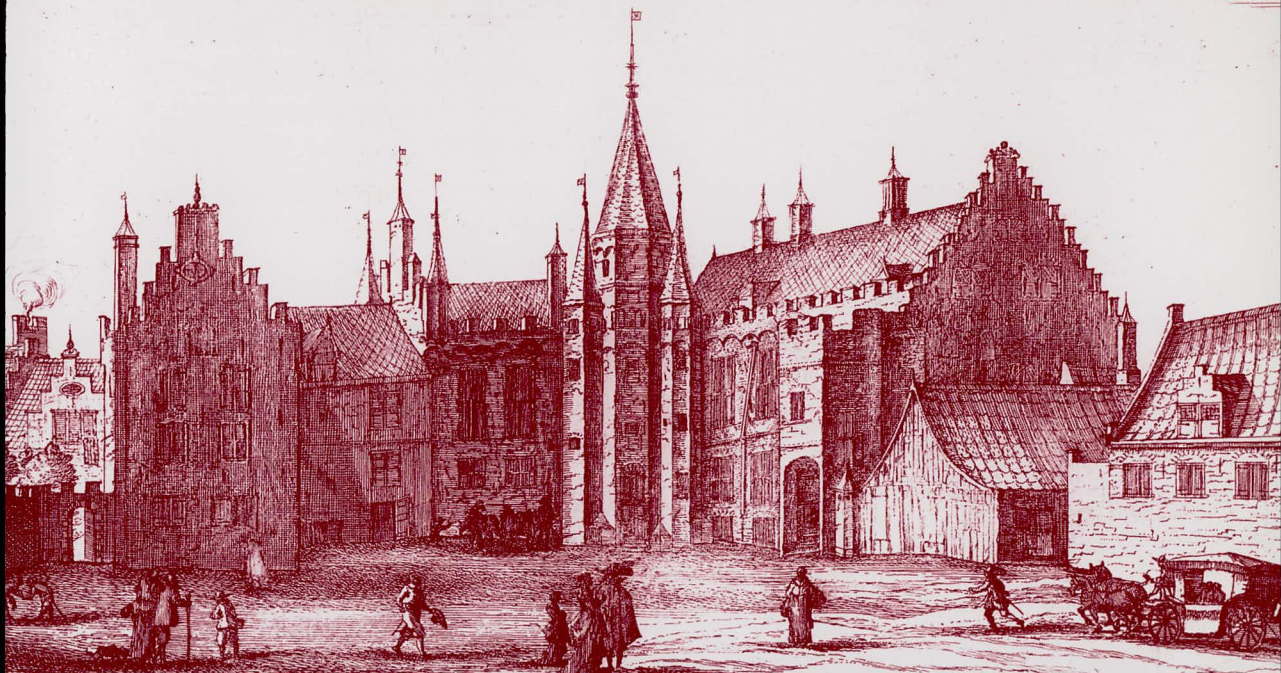
Het voormalige
bisschopshof,
gelegen aan de
westkant van
het Domein.
Ets door
J. Ottens naar
G. Roghman,
ca. 1640.

lijke richting. In 1428 kreeg hij Jacoba op de knieën en vijf jaar later nam hij ook formeel haar graafschap over. Het Sticht had nu een zeer gevaarlijke buurman gekregen.

Hoe gevaarlijk Bourgondië was geworden voor de Stichtse zelfstandigheid, was reeds na de dood van Frederik van Blankenheim in 1423 gebleken. Als opvolger kozen de kapittels de Keulse kanunnik Rudolf van Diepholt, maar de paus schoof een tegenkandidaat naar voren, Zweder van Culemborg. Deze werd gesteund door Filips de Goede en door de hertog van Gelre. De kapittels en ook de Staten van het Nedersticht bleven achter Rudolf van Diepholt staan. Dit Utrechtse Schisma verdeelde het bisdom tot op het bot en gaf buitenstanders de kans zich in te mengen op een schaal die in meer dan een eeuw niet was voorgekomen. Rudolf van Diepholt kreeg in 1432 de pauselijke zegen en ook hertog Filips erkende hem, maar zijn tegenstander gaf het niet op en het conflict zeurde nog jaren door. Doordat Rudolf van Diepholt lang regeerde en een redelijk goed bestuurder was, wist hij de schade nog enigszins te beperken. Tegen het einde van zijn bestuur raakte hij echter in botsing met de Staten, die vonden dat hij zijn persoonlijke belangen te zeer liet prevaleren. Als bewakers van de bepalingen uit de Landbrief van 1375 tikten zij de bisschop regelmatig op de vingers.

Na de dood van Rudolf van Diepholt in 1455 bleek hoezeer het Sticht de gevangene van Bourgondië was geworden. De kapittels kozen domproost Gijsbrecht van Brederode, een telg uit een roemrijk adellijk geslacht. Filips de Goede wenste

het Hoff van de Graeff van Solms, eertyts vande Biischoppen.

echter dat zijn bastaardzoon David de mijter opgezet kreeg. Met militair geweld drong hij Utrecht deze keuze op, die vervolgens door de paus gesanc-tioneerd werd. David van Bourgondië wist tijdens zijn lange episcopaat (1456-1496) de belangen van zijn familie goed te dienen. Om zijn afhankelijk-heid van de machtigste stad in het bisdom te verkleinen, verlegde hij zijn woonplaats naar Wijk bij Duurstede. Daar liet hij een prachtig kasteel bouwen om er hof te houden op een manier die hij van huis uit gewend was. Ook in zijn bestuursstijl was hij een typische Bourgondiër. Hij was een bekwaam en energiek heerser, die een efficiënt en gecentraliseerd bestuur nastreefde. Gesteund door zijn machtige vader en na diens dood in 1467 door zijn halfbroer Karel de Stoute, voerde bisschop David een steeds autoritairder bewind. Nog veel sterker dan zijn voorganger streefde hij ernaar de macht van de Staten te verminderen.

Aanvankelijk manoeuvreerde hij nog voorzichtig en hield hij rekening met de bestaande verhoudingen. In 1470 pleegde hij echter een soort coup. Hij liet zijn grootste vijanden, de Brederodes, gevangen nemen en zette de Staten buitenspel. Op het Utrechtse stadsbestuur kreeg hij grote invloed en ook bij het machtigste onderdeel van de Staten, de kapittels, greep hij in. Door de oprichting van een hooggerechtshof, de 'Schive', waarmee hij een verbetering van de slecht functionerende rechtspraak beoogde, doorbrak bisschop David het principe van berechting door standgenoten en onderwierp hij de standen op dit punt aan het bisschoppelijk gezag. De Staten van het Nedersticht raakten nu een van hun cruciale rechten kwijt, namelijk het in behandeling nemen van klachten tegen de bisschop of zijn maarschalken over hun juridisch handelen. Op het zo belangrijke gebied van de waterstaat beknotte David van Bourgondië de macht van de Staten door intrekking van de schouwbevoegdheid. Met zijn maatregelen tastte de bisschop de in de Stichtse Landbrief vastgelegde rechten van de Staten tot in de kern aan. De afgenomen betekenis van de Staten van het Nedersticht en het kapittel-generaal weerspiegelde zich in de afnemende vergaderfrequentie: van 100 zittingen in 1470-71 naar 35 in 1473-74. De Bourgondische bisschop zette ook veel kwaad bloed door Franstalige ambtenaren uit zijn thuisland aan te stellen, terwijl de functies volgens de Landbrief aan geboren Stichtenaren voorbehouden waren.

David voelde zich zo sterk, omdat iedereen beefde voor zijn halfbroer Karel de Stoute. Door veroveringen voegde deze verschillende gebieden aan zijn rijk toe, waaronder Gelre. Het Sticht kwam nu helemaal ingeklemd te liggen tussen Bourgondisch gebieden. Karel streefde steeds openlijker naar een onafhankelijk koninkrijk tussen Frankrijk en het Duitse Rijk. Dat het Sticht daarvan onderdeel zou worden, leek voor de hand te liggen. Binnen zijn gebieden streefde hertog Karel steeds meer naar een eenheidsbestuur en hij had weinig respect voor de privileges die steden en landen genoten. In het breken van de Stateninvloed in het Nedersticht kon bisschop David op alle steun van zijn halfbroer rekenen.

Bisschop David van Bourgondië rukt Reinoud II van Brederode de ridderorde van het Gulden Vlies af, 1470. De arrestatie van Brederode luidt de machtsgreep van de bisschop in het Nedersticht in. Kopergravure door R. Vinkeles naar I. Buys, 1787.

In 1477 spatte het Bourgondische droombeeld uiteen. Aan het begin van dat jaar sneuvelde Karel de Stoute bij Nancy. Hij liet geen zoon na, maar een dochter van nog geen twintig. Deze Maria was geen partij voor de vijanden van binnen en buiten die revanche zochten voor hetgeen hertog Karel hun had aangedaan. De Franse koning Lodewijk XI, die de expansie met zorg had gadegeslagen, viel de Bourgondische gebieden binnen. Sommige landen, zoals Gelre, slaagden erin onder het Bourgondische juk uit te komen en in andere klonk de roep om de door Karel de Stoute geschonden privileges te herstellen. Maria kwam daaraan tegemoet. Met de afgevaardigden van de verschillende Statenvergaderingen, de Staten-Generaal, sloot zij een overeenkomst, het Groot Privilege, waarin de oude voorrechten werden herbevestigd. De Staten-Generaal verschaften Maria financiële middelen voor een verdedigingsoorlog tegen Frankrijk, maar de afzonderlijke Statenvergaderingen moesten ook akkoord gaan. Haar huwelijk met aartshertog Maximiliaan van Habsburg, in de zomer van 1477, verschaftte haar een machtige steun en toeverlaat. Hij was de zoon van de Duitse keizer Frederik III. Met zijn hulp wist zij de Franse vloedgolf te keren, maar dat ging niet zonder gebiedsverlies. Zo ging het stamland Bourgondië verloren. Ook intern zou het nog jaren duren voor het gezag weer helemaal hersteld was. Haar vroege dood in 1482 zorgde voor nieuwe onrust. Maximiliaan werkte echter als voogd voor zijn minderjarige zoontje Filips de Schone stug door aan het herstel van het Bourgondische bezit, dat nu in de schoot van het Huis Habsburg viel.

Ook in Utrecht was de crisis in het Bourgondische Huis aanleiding om de geschonden privileges in ere te herstellen. De Staten van het Nedersticht, sinds zeven jaar monddood gemaakt, hernamen hun rechten. Eind juni 1477 sloot bisschop David een verdrag met de Staten, Compositie geheten, waarin hij beloofde de Landbrief van 1375 onverkort te handhaven, oude leenrechten te herstellen, de Schive op te heffen, omstreden hervormingen terug te draaien en Franstalige vreemdelingen, 'walsche tongen', als ambtenaar te ontslaan. De Staten konden de bisschop weer ter verantwoording roepen. Zo moest hij in 1479 uitleggen waarom de Staten geen inzicht hadden in de boeken over de ontvangsten van het morgengeld over 1472.

De sluwe bisschop wist door een subtiel machtsspel geleidelijk bevoegdheden terug te krijgen. Zijn tegenstanders volgden hem daarom met argusogen. David voelde zich gesteund door aartshertog Maximiliaan, die de zaak in de Bourgondische landen onder controle begon te krijgen. Een tegenvaller was een opstand van Hollandse Hoeken, die in 1480 met hulp van Utrechtse geestverwanten plaatsvond en slechts met moeite door Maximiliaan bedwongen werd. De ontevredenheid in het Nedersticht over het beleid van David van Bourgondië werd steeds luider. De grote tegenstander van de bisschop was de burggraaf van Montfoort. Utrecht haalde hem binnen als hoofdman om als

beschermers tegen de bisschoppelijke troepen op te treden, mocht dat nodig zijn. Een gewapende confrontatie volgde in augustus 1481, toen David op verzoek van Maximiliaan de Hollandse Hoeken, die na het neerslaan van de opstand naar Utrecht waren gevlucht, wilde uitleveren. De asielzoekers verzetten zich en kregen steun van Utrechtse geestverwanten. Samen met soldaten van de burggraaf verdreven zij de aanhang van de bisschop uit de stad.

Het was het begin van een bloedige burgeroorlog, die het Nedersticht twee jaar lang in zijn greep zou houden. Utrecht en Amersfoort weerden zich met een aantal edelen aan hun zijde tegen de bisschop, die kon rekenen op het grootste deel van de ridderschap. De hertog van Gelre, zelf net onder Bourgondië vandaan, steunde de opstandige steden, maar de bisschop had een veel machtiger bondgenoot: aartshertog Maximiliaan. Deze zond een huurlingenleger om de opstand te dempen. Dat viel echter niet mee. De opstandelingen wisten enkele successen te boeken. Bij Vreeswijk versloeg een gecombineerd legertje van Utrechtse schutters en huurlingen Hollandse troepen en Amersfoorters omsingelden samen met Gelderse bondgenoten de bisschoppelijke ritmeester Jan van Schaffelaar in de kerk van Barneveld. Om zijn mannen een vrije aftocht te geven, sprong Van Schaffelaar van de toren. De Utrechters leden echter een verschrikkelijke nederlaag bij Westbroek. De troepen van de aartshertog drongen de opstandelingen steeds verder terug en in het voorjaar van 1483 legde Utrecht het hoofd in de schoot. Bisschop David kon zijn hoofdstad op 21 april weer betreden. Na een overval van Hoeken op de stad, enkele weken later, werd de bisschop evenwel gevangengenomen. Hij werd op een mestkar naar Amersfoort gereden, waarna hij de vrijheid herkreeg.

De belediging zou niet ongewroken blijven. Maximiliaan sloeg het beleg voor Utrecht. Na twee maanden capituleerde de stad onder vernederende voorwaarden. De vernielde muren mochten niet meer hersteld worden, de stad kreeg een garnizoen en Maximiliaan was voortaan heer van Utrecht. De gilden, die het verzet gesteund hadden, verloren hun invloed op het stadsbestuur. Van een terugkeer naar normale verhoudingen zou voorlopig nog geen sprake zijn. De tijdens de burgeroorlog aangerichte schade, de aangegane schulden en de aan Maximiliaan te betalen schatting waren nog tientallen jaren een zware last voor het Utrechtse stadsbestuur en de Staten van het Nedersticht. Om de meest acute financiële problemen het hoofd te bieden, sloten bisschop en Staten in de zomer van 1484 een akkoord, waarbij ieders aandeel was vastgelegd. De kapittels, die met hun grote rijkdom veel op zouden moeten brengen, hadden nog een tijd dwarsgelegen, maar waren uiteindelijk door de bocht gegaan. Bisschop David drong bij zijn aartshertogelijke neef aan op verzachting van het capitulatieverdrag uit 1483. Dat lukte niet, maar omdat Maximiliaan andere dingen aan zijn hoofd had, trad in de praktijk versoepeling op. Zo raakte Utrecht aan het einde van de jaren '80 zijn garnizoen kwijt, kon de muren herbouwen en kreeg weer een door de gilden gekozen stadsbestuur.

David zocht in deze periode toenadering tot de Staten om niet de gevangene te worden van zijn neef Maximiliaan, die hij steeds meer was gaan wantrouwen. Deze probeerde zijn oom, wiens gezondheid steeds meer te wensen overliet, een opvolger op te dringen in de persoon van Frederik van Baden. Deze zou hulpbisschop moeten worden om na de dood van David door de kapittels gekozen te worden. Met behulp van de Staten van het Nedersticht wist bisschop David deze constructie te voorkomen. Op 16 april 1496 overleed David in zijn kasteel Duurstede. Frederik van Baden was de kandidaat van Maximiliaan, die inmiddels keizer was geworden. Om te voorkomen dat de kapittels in een spoedzitting tot een andere keus zouden komen, hield de slotvoogd van Duurstede, Davids halfbroer Filips, het lijk van de overleden bisschop vast, omdat de voorschriften bepaalden dat de verkiezing moest wachten tot na de begrafenis. Het uitstel leverde voldoende tijd om de kanunniken te bewerken en na enkele weken werd Frederik van Baden gekozen.

Hoewel kandidaat van Habsburg probeerde bisschop Frederik de belangen van het Sticht zo goed mogelijk te behartigen, waarbij hij goede verhoudingen met de Staten nastreefde en hun rechten respecteerde. Hij bevond zich echter in een onmogelijke positie. De financiële situatie was bedroevend. Enerzijds vielen de inkomsten tegen door onvoldoende afdrachten van bijvoorbeeld Amersfoort en anderzijds waren de uitgaven op militair gebied hoog. Het gebied zat klem tussen Habsburg en Gelre, die elkaar op leven en dood bevochten. De Staten van het Nedersticht neigden, evenals die van het Oversticht, tot sympathie voor Gelre. Naar de zin van de keizer bood bisschop Frederik daaraan onvoldoende tegenwicht. Maximiliaan dwong hem in 1516 tot aftreden en schoof de zojuist genoemde Filips van Bourgondië naar voren. Deze bastaardzoon van Filips de Goede werd door de kapittels geaccepteerd en door de paus gewijd. Hij had dezelfde voorkeur voor een luisterrijk hof als halfbroer David, maar niet diens bestuurlijke capaciteiten. Aangezien Filips een blind uitvoerder van de Habsburgse politiek was, lagen spanningen met de standen voor de hand. Zo kwam hij in 1522 in botsing met de kapittels over een kwestie die de komende decennia nog voor veel beroering zou zorgen. De bisschop had een Domgeestelijke wegens Lutherse sympathieën laten oppakken. De domkanunniken eisten zijn vrijlating, tevergeefs.

Na de dood van Filips van Bourgondië in 1524 kozen de Utrechtse kapittels de Keulse Domkanunnik Hendrik van Beieren als opvolger. Voor Karel V, sinds 1519 Duits keizer als opvolger van zijn grootvader Maximiliaan en erfgenaam van de Bourgondische landen, was de keuze aanvaardbaar, maar voor de hertog van Gelre, die de opponent gesteund had, beslist niet. Hendrik slaagde er niet in acceptatie te krijgen in het bisdom, waar pro-Gelderse krachten sterk waren. Een grote handicap daarbij was dat hij geen pauselijke wijding ontving en daarom elect bleef. In het jaar na zijn verkiezing werd Hendrik geconfronteerd met

een opstand van zijn hoofdstad, die door Gelre gesteund werd. Ook met de Staten raakte hij in conflict. Hendrik had slechts de steun van kleinere steden en een aantal adellijke families. Wanhopig riep hij de hulp in van Karel V om de tegenstand te breken. In ruil eiste deze dat Hendrik van Beieren zijn wereldlijk gezag zou overdragen. Hendrik bewilligde in oktober 1527. De Staten verzetten zich heftig en voerden met Gelderse steun een wanhopige strijd. Ondanks het militaire talent van de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossem was het in enkele maanden voorbij. Keizer Karel kon Nedersticht en Oversticht bij de Bourgondische erfenis voegen, het complex graafschappen en hertogdommen, dat de verzamelnaam de Nederlanden heeft gekregen.

De stadskist van Amersfoort, waarin de financiële administratie van de stad werd bewaard.

1528-1618

Op 21 oktober 1528 vond in de kapittelzaal van de Dom een plechtige bijeenkomst plaats. De Staten waren er getuige van hoe Hendrik van Beieren zijn wereldlijke bevoegdheden in handen legde van Antonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, die optrad als vertegenwoordiger van de keizer. De elect-bisschop ontsloeg zijn onderdanen van hun eed aan hem. Vervolgens trok het gezelschap naar de Dom, waar een mis werd opgedragen ter ere van de Heilige Geest. Diezelfde middag riep de banklok van de Buurkerk de Utrechtse burgers naar de Neude om de eed op de nieuwe landsheer af te leggen. Vanuit een zolderraam kregen de Utrechters muntstukken toegeworpen, een oud gebruik van vorsten om hun populariteit te verhogen.

BESTUURD VANUIT BRUSSEL

De overdracht van het wereldlijk gezag behoefde nog een bekrachtiging van de paus. Deze had aanvankelijk bezwaren, maar aanhangers van de keizer in het Vaticaan, onder wie kardinaal Willem van Enckevoirt, wisten de heilige vader tot toegeven te bewegen. Hendrik van Beieren, die inmiddels spijt had gekregen van zijn overdracht, maakte nu ook plaats voor een ander in het geestelijk ambt. Dat werd Willem van Enckevoirt. Als beloning voor zijn diensten was hij bij de paus voorgedragen door keizer Karel. De kapittels waren hun keuze-recht kwijtgeraakt en daarmee was in feite de toestand van vóór 1122 hersteld. De nieuwe bisschop besloot zijn diocees vanuit Rome te leiden en stuurde een plaatsvervanger.

De reorganisatie van het wereldlijk gezag werd intussen met kracht ter hand genomen. Het Nedersticht heette voortaan de heerlijkheid Utrecht, het Oversticht de heerlijkheden Overijssel en Drente. De stad Groningen werd met de vroeger Friese Ommelanden verenigd en ook Friesland zelf werd een heerlijkheid. Alle hadden ze Karel V als landsheer. In 1543 voegde hij tenslotte het hertogdom Gelre toe aan zijn Nederlandse gebieden, die samen de Bourgondische Kreits vormden. De nieuwe gebieden werden ingepast in het bestuursstelsel dat indertijd door Filips de Goede was ontworpen en dat zich verder in centralistische richting had ontwikkeld. In de verschillende landjes liet de landsheer zich vertegenwoordigen door een stadhouder. Utrecht kreeg dezelfde stadhouder als Holland en Zeeland: de graaf van Hoogstraten, in wiens handen het wereldlijk gezag was neergelegd. Dat Utrecht een stadhouderschap deelde met de oude erfvijand Holland, gaf nog eens extra aan hoezeer de zelfstandigheid verloren was gegaan.

Boven de stadhouders stond een landvoogd, die vanuit Brussel regeerde over de hele Bourgondische erfenis. Eerst werd die functie bekleed door Karels tante Margaretha van Oostenrijk en na haar dood in 1530 door zijn zuster Maria van Hongarije. Overal in zijn uitgestrekte rijk, dat naast de Nederlanden ook Oostenrijk, delen van Italië en heel Spanje met zijn nieuwe Amerikaanse koloniën omvatte, stelde hij dergelijke vertrouwde plaatsvervangers aan, met wie hij in voortdurende briefwisseling stond. Hij probeerde bovendien zijn verschillende gebieden met enige regelmaat te bezoeken. Behalve erfelijk heerser over een uitgestrekt rijk was Karel sinds 1519 Duits keizer. Hij zag het als zijn taak om deze sinds de twaalfde eeuw steeds verder uitgeholde functie in oude luister te herstellen. Zijn erflanden dienden om dit ideaal te verwezenlijken. Utrecht vormde in dit geheel slechts een klein radertje.

Om dit radertje soepel te laten lopen, was bijstelling noodzakelijk. Het grootste risico voor obstructie was de opstandigheid van de stad Utrecht. Het garnizoen van de dwangburcht Vredenburg, die Karel V aan de westkant van de stad liet bouwen, was een voldoende garantie daartegen. Het stadsbestuur, vroeger gekozen door de rebelse gilden, werd nu in zijn geheel benoemd door de stadhouder. Dat dit elk jaar opnieuw moest gebeuren, vergrootte de afhankelijkheid en dus de loyaliteit. Raad en schepenbank vonden voortaan onderkomen in één stadhuis, dat grondig verbouwd werd. Bij de vergaderingen was een afgezant van de stadhouder aanwezig. De positie van de stad Utrecht in de Staten werd verzwakt door de inbreng van de kleine steden te vergroten. Daartoe behoorde naast Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede sinds 1538 ook Montfoort. Met deze maatregelen was de Derde Stand in de Staten aardig onder controle. De Eerste Stand, waartoe in het verleden alle stemgerechtigde kanunniken behoorden, bestond voortaan uit een of twee afgevaardigden per kapittel. Bovendien oefende de regering in Brussel invloed uit op de benoeming van kanunniken, al bleven de kapittels een bolwerk van de Utrechtse elite. Op de Tweede Stand kreeg de centrale overheid minder greep. Een poging tot regulering was het binden van het lidmaatschap aan het bezit van een ridderhofstad. In 1536 werd een lijst opgesteld van kastelen die aan de criteria daarvoor voldeden, zoals de aanwezigheid van een gracht. Het lukte echter niet om het aantal ridders dat in de Statenvergadering mocht verschijnen aan een maximum te binden. Al met al werd de positie van de Utrechtse adel in vergelijking met vroeger duidelijk versterkt.

KEIZER KAREL EN DE STATEN VAN UTRECHT

De bevoegdheden van de standenvertegenwoordiging, die voortaan Staten van Utrecht heette, werden sterk ingeperkt. Net als in eerder verworven gebieden kwamen er een gewestelijke rekenkamer en een gerechtshof. Deze colleges voerden het beleid uit van de landvoogdes en haar Brusselse adviesraden:

KAROLVS • V • DEI • GRA • ROMANORVM • IMP •
HISPANIARVM • REX •

Karel V (1500-1558), sinds 1519 keizer van
Duitsland. Portret door onbekende Zuid-
Nederlandse schilder, ca. 1540.

Kasteel Vredenburg in Utrecht. Schilderij
door Willem Cornelisz. van Swanenburgh,
1658.

de Raad van Financiën, de Raad van State en de Geheime Raad. Het Hof van Utrecht holde net als de Schive van David van Bourgondië de juridische bevoegdheden van de Staten volledig uit. Als beroepsgerecht in burgerlijke en waterschapskwesties beperkte dit hof de speelruimte van lagere rechtbanken en zorgde ervoor dat de wetgeving vanuit Brussel tot op het laagste niveau doordrong. De leden van het hof, dat gevestigd was in de onmiddellijke nabijheid van kasteel Vredenburg, waren geschoolde juristen uit de Habsburgse kanselarijen. Ze kwamen meestal van buiten Utrecht. De president trad regelmatig op als vervanger van de stadhouder. Het Hof van Utrecht behandelde ook aanklachten wegens ketterij. Karel V, die in het Duitse Rijk te kampen had met Lutherse vorsten, wilde de opkomst van het protestantisme in de Nederlanden met kracht bestrijden. Lagere rechtbanken en de kapittels hadden nog wel eens de neiging hun streekgenoten te beschermen, maar Karel V zag de door Maarten Luther op gang gebrachte scheuring in de kerk als een bedreiging voor zijn ideaal van het christelijk keizerschap en beschouwde ketterij als majesteitsschennis, een van de zwaarste misdaden. In de jaren '30 en '40 zijn verschillende ketterprocessen gevoerd, met name tegen wederdopers, die door hun gewelddadige optreden als bijzonder gevaarlijk golden.

De nieuwe rekenkamer moest samen met de door de stadhouder aangestelde rentmeester-generaal van de domeinen de enorme puinhoop te lijf gaan die de bisschoppen hadden achtergelaten. De verbetering van de financiële toestand, het herstel van de openbare orde en, met de verovering van Gelre in 1543, het einde van generaties oorlog vergrootten de populariteit van het nieuwe bewind aanzienlijk. Met name het stadspatriciaat en de adel toonden zich gelukkig met het Habsburgse bewind, niet in het minst om de eervolle functies die vergeven werden. De Stichtenaren konden hun nieuwe landsheer in persoon toejuichen toen hij in 1540 een bezoek bracht aan Utrecht. De door de schilder Jan van Scorel georganiseerde ontvangst was prachtig, maar een passend welkomstgeschenk kon er wat de Staten van Utrecht betreft niet van af.

Voor het in evenwicht brengen van de financiën waren ingrijpende belastingmaatregelen noodzakelijk. Hiervoor was nog steeds toestemming van de Staten vereist. De Stichtse Landbrief, waarin het recht van de Staten om beden toe te kennen was vastgelegd, was van kracht gebleven. Bij het bedenken van fiscale plannen deden de drie standen hun best om zelf buiten schot te blijven. Dat gold vooral voor de ridderschap, maar ook de kleine steden verdedigden hardnekkig hun privileges. De stad Utrecht en de kapittels stelden zich veel constructiever op, maar slaagden er niet in de anderen te overtuigen. Uiteindelijk kwam landvoogdes Maria van Hongarije met een oplossing. Zij stelde in 1539 een grondbelasting voor, het oudeschildgeld. Ondanks concessies aan de grootgrondbezitters, die in de Staten rijkelijk vertegenwoordigd waren, duurde het door obstructie nog negen jaar voor er een definitieve regeling was.

Aan het eind van de jaren '40 waren de Staten van Utrecht tamelijk coöperatief op financieel gebied. In 1549 keurden zij een bedde van 24.000 gulden goed, terwijl ze bij het bezoek van de kroonprins in hetzelfde jaar voor 16.000 gulden aan geschenken voor de latere Filips II en zijn gevolg doteerden. Toen Karel V enkele jaren later veel geld van zijn Nederlandse onderdanen vroeg om zijn oorlog tegen Frankrijk te financieren, deden de Staten van Utrecht weer moeilijk. Hun afgevaardigden in de Staten-Generaal, de verzameling Statenvergaderingen uit alle gewesten die in 1464 voor het eerst bijeengeroepen was door Filips de Goede en waarvan Utrecht sinds 1534 deel uitmaakte, lagen in 1557 dwars toen een grote som werd gevraagd. De vereiste unanimiteit maakte het Utrechtse net tot een probleem. Na lang onderhandelen kwam het gewest er met een aandeel van 72.000 in plaats van de gevraagde 117.000 gulden van af.

DE KONING VAN HISPANJE

Toen deze kwestie speelde, was er inmiddels een andere landsheer. Karel V had in 1555 afstand gedaan van de troon. Het keizerschap en zijn Oostenrijkse landen liet hij aan zijn broer Ferdinand, Spanje en de Nederlanden aan zijn zoon Filips II. Na de troonsafstand bleef Filips nog vier jaar in de Nederlanden, zolang de oorlog tegen Frankrijk duurde. Daarna vertrok hij voorgoed naar Spanje, waar hij was opgegroeid en waar hij zich thuis voelde. De Nederlanden, die hij aan zijn halfzuster Margaretha van Parma als landvoogdes toevertrouwde, zag hij als een onderdeel van zijn Spaanse wereldrijk. Ze dienden geld op te brengen voor zijn grote ideaal: het herstel van de katholieke eenheid onder Habsburgse leiding. De geloofshandhaving nam hij zeer serieus. Om de na het Concilie van Trente gezuiverde katholieke leer beter te kunnen verbreiden, initieerde Filips II een kerkelijke herindeling, waarbij Utrecht niet langer onder Keulen viel, maar zelf een aartsbisdom werd met bisdommen als Haarlem en Deventer onder zich. De nieuwe bisschoppen dienden niet zoals tot dan toe gebruikelijk uit de adel gerekruteerd te worden, maar geschoolde theologen te zijn. Koning Filips behield zich wel nadrukkelijk een aanbevelingsrecht voor. De adel zag zich ernstig geschoffeerd in zijn belangen. In Utrecht reageerden de kapittels verstoord, omdat hun rechten ernstig beknot waren. De eerste aartsbisschop van Utrecht, Frederik Schenk van Toutenburg, kwam wel uit hun midden, hij was proost van St. Pieter, maar hij was een typische protégé van de landsheer.

Niet alleen met betere zielsherders, ook met de harde hand diende het opkomende protestantisme bestreden te worden. Vooral het calvinisme, een nieuwe variant genoemd naar de Geneefse hervormer Johannes Calvijn, begon in de jaren '50 steeds meer aanhang te krijgen in de Nederlanden en dat vervulde de koning met zorg. In april 1559 liet hij een pakket maatregelen afkondigen,

die zo streng waren dat er van een 'bloedplakkaat' gesproken werd. De genadeloze kettervervolging, die de oude rechtsbescherming schond, kreeg een symboolfunctie voor het als heerszuchtig ervaren centralisatiebeleid van de koning. De Staten-Generaal waren zeer bezorgd voor de uitholling van bevoegdheden en toonden zich regelmatig onwillig in het voldoen aan de koninklijke wensen. De Staten van Utrecht weigerden zowel in 1562 als in 1563 een bede toe te kennen. Het was met name de adel die zich in de bestuursorganen verzette tegen de centralistische politiek. Als feitelijk leider trad de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht op: Willem van Nassau, prins van Oranje. De oppositionele edellieden hekelden de groeiende machtsconcentratie rond de landvoogdes. De adviescolleges Raad van Financiën, Geheime Raad en Raad van State, die grotendeels bemand werden met loyale, goed geschoolde ambtenaren trokken steeds meer macht naar zich toe ten koste van de door de adel gedomineerde Staten-Generaal. Voor de edellieden was de topman van de Raad van State, kardinaal Granvelle, de belichaming van het beleid.

Toen hij in 1564 moest vertrekken, was dit een geweldig succes voor de adel.

De tegenstellingen spitsten zich nu snel toe. Willem van Oranje verklaarde in hetzelfde jaar dat hij niet kon instemmen met de aantasting van de gewetensvrijheid. De Staten van Utrecht steunden de kapittels in hun verzet tegen de doorvoering van de Trentse conciliebesluiten, die de geestelijke rechtspraak bij de bisschop legden. Ook op dit punt moest de koning concessies doen. Een groep edelen rond Hendrik van Brederode, heer van Vianen, diende in april 1566 een smeekschrift in met het verzoek tot matiging van de godsdienstplakaten. Margaretha van Parma raakte in paniek en beloofde dat ze de inquisiteurs zou aansporen zich in te houden. Het hervormingsgezinde deel van de bevolking vatte nu moed. Vanuit Utrecht trokken tientallen calvinisten naar Culemborg om (inmiddels legale) diensten op het kasteel van de protestantsgezinde graaf bij te wonen. Culemborg en Vianen vormden evenals IJsselstein, Buren en Leerdam zelfstandige landjes die niet tot de Habsburgse Nederlanden behoorden. Al spoedig vonden er in het open veld bij steden, waaronder Utrecht, zogeheten hagepreken plaats. Vervolgens klonk de eis om kerken voor de protestantse eredienst ter beschikking te stellen. Toen deze eisen niet werden ingewilligd, namen burgers de gebouwen met geweld in bezit en sloegen heiligenbeelden aan stukken. Deze Beeldenstorm begon op 10 augustus 1566 in Vlaanderen en bereikte twee weken later Utrecht.

De calvinisten, die zich gereformeerden noemden, kregen de Jacobikerk toegewezen, maar moesten die vervolgens weer opgeven. Van de stadhouder kregen ze een terrein buiten de Wittevrouwenpoort toegewezen om hagepreken te houden, de 'zandkerk'. De Staten van Utrecht moesten weinig hebben van de toegevendende politiek van Willem van Oranje. Ze wantrouwden hem vanwege zijn vriendschapsbanden met vooraanstaande protestanten als Hendrik van Brederode en vreesden een inval vanuit Vianen ter ondersteuning van de

Frederik Scher-
van Toutenbur
(1503-1580),
aartsbisschop
van Utrecht
(1561-1580).
Kopergravy
1714.

gereformeerden. Ze beraadslaagden over een verdedigingsmacht, maar omdat de ridderschap en de kleine steden de kosten daarvan op de hoofdstad en de kapittels wilden afwentelen, vlotte dat aanvankelijk niet zo. Na een aanval vanuit Hagestein en uitgebreide troepenwervingen door Brederode op kosten van Antwerpse calvinisten besloten de Staten twee vendels in dienst te nemen en de landvoogdes te vragen een legeraanvoerder te zenden, daarmee stadhouder Oranje passerend. Margaretha van Parma stuurde de stadhouder van Gelderland naar Utrecht om orde op zaken te stellen. Hij verjoeg de ongeregelde troepen uit het gewest en maakte een einde aan de hagepreken.

Oranje begreep dat zijn positie onhoudbaar was geworden en vertrok naar zijn familie in Dillenburg. Ook Brederode nam de benen.

Dat was net op tijd, want koning Filips wenste al degenen die aan de onlusten hadden deelgenomen of zich soepel hadden opgesteld, zwaar te bestraffen. Daartoe stuurde hij een van zijn vertrouwelingen, de hertog van Alva, naar de Nederlanden. In augustus 1567 nam deze de landvoogdij van Margaretha over. Alva achtte de maatregelen die gezagsdragers genomen hadden, zwaar onvoldoende en richtte een Raad van Beroerten op. Deze rechtbank, die de troebelen van de afgelopen twee jaar moest onderzoeken, kreeg al snel de bijnaam 'Bloedraad'. Er kwam al binnen enkele weken een Utrechtse afdeling, die enkele honderden mensen liet arresteren. Anderen vluchtten.

De Raad van Beroerten vormde een flagrante schending van de privileges, die berechting van burgers voor eigen colleges garandeerden. Alva had er nog meer in petto. Om de financiële problemen op te lossen, ontwierp hij een belastingstelsel, dat geregelde inkomsten moest garanderen: een Tiende Penning (10%) op de verkoop van roerende goederen, een Twintigste Penning (5%) op de verkoop van onroerend goed en een Honderdste Penning (1%) op alle bezit. Daarmee zouden de Staten een van hun belangrijkste rechten, het toekennen van beden, kwijtraken en in feite machteloos worden. De Staten van Utrecht wezen het voorstel, dat in maart 1569 in de Staten-Generaal kwam, van de hand. Dat hebben ze geweten. In augustus kreeg de stad Utrecht inkwartiering en de andere steden kregen te horen dat zij dit ook konden verwachten. Aan het eind van dat jaar stelde de landvoogd voor om de Staten van Utrecht maar op te heffen. In paniek kenden de Staten een bede van maar liefst 162.000 gulden toe, maar dit aanbod werd geweigerd.

Alva was er op uit de macht van de Staten te breken. Eind 1569 klaagde de Raad van Beroerten de Staten van Utrecht aan wegens te grote toegevendheid aan de rebellen in augustus 1566, hoewel ze toch allerminst sympathiek hadden gestaan tegenover het protestantisme. In juli 1570 volgde een veroordeling. De Staten werden ontbonden. Van de stad Utrecht werden de privileges en belastingvrijstellingen ingetrokken. Stedelijke goederen en inkomsten werden verbeurd verklaard. Protesten hielpen niet; Alva deed niet aan hoger beroep.

In de onvrede over het harde bewind van Alva zag Willem van Oranje, die in 1568 een mislukte inval in de Nederlanden had gedaan, mogelijkheden tot een opstand. Vanuit zee begonnen uit Engeland teruggekeerde bannelingen, de zogeheten Watergeuzen, in het voorjaar van 1572 een opmars door Holland en Zeeland, over land vielen verschillende legers van Oranje aan. De Staten van Holland benoemden Oranje weer tot stadhouder en zegden daarmee feitelijk hun gehoorzaamheid aan de centrale regering op. In het Sticht opende Amersfoort de poorten voor de geuzen, in Utrecht kon daar door het Spaanse garnizoen van kasteel Vredenburg geen sprake van zijn. Om de verdediging van de stad te verbeteren, liet Alva een stedelijke schutterij oprichten. Een tegenoffensief van de landvoogd bracht Amersfoort half november weer in het koningsgezinde kamp. In Holland liep de Spaanse veldtocht midden 1573 voor Alkmaar vast. Alva moest vertrekken en zijn opvolger Requesens probeerde het gezag van de koning op een soepeler wijze te herstellen. Daarvan profiteerden ook de Staten van Utrecht. In 1574 kregen ze hun bevoegdheden terug. De landvoogd, die zwaar in geldnood zat, vroeg daar wel 200.000 gulden voor. De Staten eisten intrekking van het vonnis uit 1570 en volledig eerherstel. De onderhandelingen sleepten zich twee jaar voort. De Staten kregen hun zin en de twee ton vielen weg tegen al eerder verstrekte leningen. Requesens was inmiddels overleden en het Brusselse bestuur verkeerde in een totale chaos. Voor de Spaanse schatkist was de oorlog niet meer op te brengen. De soldaten kregen hun soldij niet meer betaald en sloegen aan het muiten. In de koningsgetrouwe gewesten ontstond daardoor de wens om de vijandelijkheden met Holland en Zeeland te beëindigen. De Staten-Generaal, die inmiddels de macht naar zich toegetrokken hadden, knoopten onderhandelingen aan met de twee opstandige gewesten. Die resulteerden in november 1576 in de Pacificatie van Gent. Tussen de gewesten kwam weer vrij verkeer en handel. Afgesproken werd dat de religieuze verhoudingen niet zouden wijzigen: in Holland en Zeeland zouden de gereformeerden de officiële kerk vormen, elders de katholieken. De vonnissen van de Raad van Beroerten werden ingetrokken. Willem van Oranje kreeg eerherstel, restitutie van zijn bezittingen, waaronder de baronie IJsselstein en erkenning als stadhouder van Holland en Zeeland, maar niet van Utrecht. Alle gewesten waren het er over eens dat de Spaanse troepen uit de Nederlanden moesten vertrekken. Dat gold ook voor de bezetting van Vredenburg. De commandant weigerde echter te vertrekken. Daarop begon de Utrechtse schutterij een beleg met hulp van Duitse huurlingen, die eerst in Spaanse dienst waren geweest, maar die nu door de Staten werden betaald, uit een lening die zij de aartsbisschop hadden opgedrongen. Na anderhalve maand gaf de bezetting van Vredenburg het op. Uit angst dat de nieuwe Spaanse landvoogd Don Juan, een bastaardzoon van Karel V, het kasteel opnieuw zou gebruiken als dwangburcht, nam de leiding

Verkeken hier sel als hiuch in gindan duedat in synen byantigen tron
grandelle die dylch geboy om dypels loot blact hem doegen vol den dracht
vanden gesschieden met by hem synen schetprechter en synen bloetract voer
doot wort het haere handen en dallen den dreege hem te doet haer de
en die dant verhout de waeren onthals en inde bloetmeers gneut vint
• AN

Dit propagandastuk van een onbekende Noord-Nederlandse schilder uit 1615 toont een vaak gebruikte allegorie op de tirannie van de hertog van Alva in de Nederlanden. De landvoogd zit op een troon en houdt de ketenen van de zeventien Nederlandse maagden in zijn hand. Op de achtergrond zijn executiescènes te zien.

van de schutterij, de burgerhoplieden, het initiatief tot afbraak. De hoplieden drongen er ook op aan Willem van Oranje weer tot stadhouder te benoemen. Binnen de Staten van Utrecht bestond grote onenigheid over een hernieuwd stadhouderschap van Oranje. Zo waren de stad Utrecht en de kapittels van de Dom, St. Jan en St. Pieter uitgesproken voor, terwijl Amersfoort, Rhenen en de kapittels van Oud-munster en St. Marie tegen waren. De ridderschap nam een middenpositie in. De tegenstanders vreesden dat de inmiddels calvinistisch geworden Oranje de rechten van de katholieke kerk zou aantasten. De dreiging die uitging van Don Juan deden het verzet wegslinken. Het bezoek dat Oranje in augustus 1577 aan Utrecht bracht, vergrootte zijn populariteit dusdanig dat er geen twijfel meer kon zijn over zijn terugkeer. De onderhandelingen gingen alleen nog over de voorwaarden. Oranje garandeerde dat hij de "Roomsche religie" niet zou "behinderen of beletten".³ Aan de andere kant zouden de vervolgingen van protestanten ophouden. Een winstpunt voor de stadhouder was dat hij grote invloed kreeg op de samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur. Op 9 oktober 1577 werd het Verdrag van Satisfactie getekend. Daarbij was ook een delegatie van de burgerhoplieden aanwezig. De stedelijke schutterij nam een aanzienlijke machtspositie in, vooral nadat de Duitse troepen in het gewest waren afgedankt. In de rangen van de schutters, die wortelden in de gilden, kreeg het calvinisme steeds meer aanhang. Ook binnen het stedelijk bestuur dat in november 1577 volgens de nieuwe regels benoemd werd, waren mensen met protestantse sympathieën, met name onder teruggekeerde bannelingen. Zij namen geen genoegen met de dominante positie die de katholieke kerk behouden had. De raad steunde de pastoor van de Jacobikerk, Hubert Duifhuis, die steeds meer in protestantse richting opschoof. In de zomer van 1578 brak hij openlijk met Rome en kreeg na lang heen en weer gepraat toestemming een eigen gemeente te vormen. Ook de gereformeerden eisten nu erkenning. Ze kraakten de kerk van de franciscanen, die leegstond nadat de eigenaars vanwege hun Spaansgezindheid uit de stad waren verdreven.

UIT DE DIEPTEN ROEP IK TOT U

De positie van de katholieke kerk kwam verder onder druk te staan door het verloop van de opstand. Het leger van de Staten-Generaal was weinig succesvol tegen Don Juan. Het bleek ook heel moeilijk de oorlogsvoering te financieren. Voor de Utrechtse bijdrage daaraan werd in het voorjaar van 1578 het zilver van de Domschat omgesmolten. De troepen van de koning braken echt door onder een nieuwe landvoogd, die na de dood van Don Juan in oktober 1578 was aangetreden. Deze Alexander Farnese, hertog van Parma, een zoon van oud-landvoogdes Margaretha, combineerde grote militaire talenten met handig diplomatiek optreden. Hij verwierf sympathie bij de katholieke hoge adel,

die bezorgd was over het opdringen van het calvinisme. Op 6 januari 1579 verzoenden enkele Waalse gewesten, waarin deze groep het voor het zeggen had, zich bij de Unie van Atrecht met de koning. Voor radicale calvinisten was dit het bewijs voor hun stelling dat de roomsen niet te vertrouwen waren en zij eisten hard optreden. Willem van Oranje, die de zaak bijeen wilde houden, pleitte echter voor een verzoenende politiek.

Hollandse leiders en de Gelderse stadhouder Jan van Nassau, de streng calvinistische broer van Oranje, wensten al langer een scherper beleid. Dat kreeg gestalte in de op 23 januari gesloten Unie van Utrecht. De secretaris van de Staten van Utrecht, Floris Thin, die een belangrijk aandeel in de opstelling van de tekst had gehad, bepleitte ondertekening door de Staten van Utrecht, maar had de nodige tegenstand te overwinnen. De stad Utrecht en de kapittels van Dom en St. Jan waren voor, de drie andere met Amersfoort tegen, de kleinere steden kwamen niet en de ridderschap was verdeeld. De tegenstanders werden behoorlijk onder druk gezet om akkoord te gaan. Alleen Amersfoort volhardde in weigering, maar werd in maart 1579 met geweld in het gareel gebracht. Bij de Unie sloot zich uiteindelijk een groot deel van het opstandige gebied aan.

De Unie van Utrecht. De afgevaardigden leggen een eed af staande om een tafel; daarboven een allegorische voorstelling. Kopergravure door N. van de Meer naar G. Backer, eind 18de eeuw.

Hoewel de Unie van Utrecht de religie als een gewestelijke aangelegenheid beschouwde en in het Sticht de status-quo handhaafde, brokkelde de positie van de katholieke kerk steeds verder af. In de stad Utrecht namen de gereformeerden nog eens twee kerken, de Buur- en de Klaaskerk, in bezit. Ze mochten nu ook openbare ambten gaan bekleden. De katholieken, die nog wel de meeste kerkgebouwen hadden, mochten geen processies meer houden. De kapittels kwamen onder druk te staan doordat de Staten van Utrecht eerst bepaalden dat nieuwe kanunniken geboren Stichtenaren en de opstand welgezind moesten zijn en vervolgens het benoemingsrecht aan zich trokken.

Het beleg van het kasteel Vredenburg. De verdrijving van het Spaanse garnizoen door de Utrechtse schutterij, geholpen door Duitse huurlingen is op hier weer-

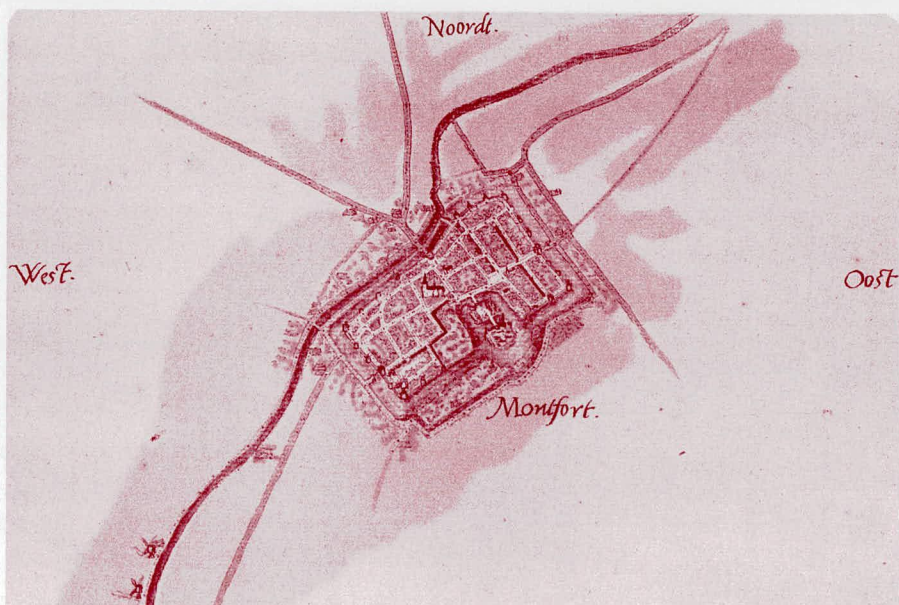
gegeven op een schilderij van Joost Cornelisz. Droochsloot in 1646. De figuur van Trijn van de Leemput, die na de capitulatie het initiatief genomen zou

hebben tot de afbraak van het kasteel, is later toegevoegd aan het tafereel.

Nadat de stadhouder van Groningen, Friesland en Drente, de katholieke graaf van Rennenberg, in maart 1580 de zijde van de koning gekozen had en aanzienlijke gebieden in Spaanse handen gespeeld had, klonk de roep om de rooms-katholieke kerk te verbieden steeds luider. De Utrechtse raad ging akkoord, maar Willem van Oranje probeerde de situatie van verschillende religies naast elkaar te behouden. De Staten van Utrecht stelden een commissie in, die half juni met een rapport kwam. De Staten probeerden de besluitvorming nog te rekken, maar de stad Utrecht stelde zelf een verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst in. De Staten volgden ondanks bezwaren van de kapittels en de kleine steden. De stad Utrecht en de ridderschap waren nadrukkelijk voor.

De rooms-katholieke kerk als organisatie werd nu verboden en de kerkgebouwen werden geconfisqueerd. Slechts een deel daarvan kwam bij de nog kleine gereformeerde gemeente in gebruik. In de Dom, die voorlopig leeg kwam te staan, werd nog eenmaal de mis opgedragen, bij de begrafenis van aartsbischop Schenck van Toutenburg op 30 augustus 1580. Toen het *De Profundis* van psalm 130 werd aangeheven, zongen de gereformeerden er hun versie doorheen: "Uit de diepten, O Heere, mijner benauwdheid groot, roep ik tot U gaar zere, in mijnen angst en nood!"⁴ Romegetrouwen probeerden het ketterse gezang te stoppen en het plechtige requiem liep uit op een massale vechtpartij. De volgende dag stond de Dom weer ongebruikt. Begin 1581 gaven de Domkanunniken de kerk aan de gereformeerden.

Het calvinisme was nu ook in Utrecht de officieel erkende religie, de publieke kerk. Het was echter niet de enige kerk. Aanvankelijk behoorde slechts een minderheid van de bevolking daartoe. Er was een protestants alternatief: de Jacobigemeente van Duifhuis, die de bescherming van het stadsbestuur genoot. Dat gold niet voor de kleine groepen lutheranen en doopsgezinden, maar die hadden wel gewetensvrijheid. In de Unie van Utrecht was bepaald "dat een yder particulier sijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken."⁵ Ook katholieken konden van deze gewetensvrijheid profiteren. Als persoon waren ze veilig. Na enige tijd konden ze huisbijeenkomsten houden, die zouden uitgroeien tot schuilkkerken. Uiteindelijk bleef een derde van de bevolking in de steden Utrecht en Amersfoort de oude kerk trouw, in Wijk bij Duurstede de helft, in Montfoort zelfs de meerderheid. Rhenen daarentegen werd volledig gereformeerd. Op het platteland bestonden grote verschillen. Naast grotendeels katholieke streken in het zuiden en westen van de provincie kwamen er integraal gereformeerde gebieden zoals de Heuvelrug. De keuze van de adel was daarbij beslissend. Waar gereformeerd geworden families als Van Reede of Taets van Amerongen de katholieke zielszorg verhinderden, trad de boerenbevolking toe tot de publieke kerk, waar een priester de gastvrijheid genoot in de slotkapel van katholieke edelen als Van Zuylen van Nyevelt of Ram van Schalkwijk kon die de plaatselijke bevolking binnen de

Plattegrond van
Montfoort, anonieme gravure,
17de eeuw.

kudde houden. Ook Willem van Oranje verhinderde in zijn eigen bezittingen zoals IJsselstein een strakke protestantisering.

Na de confiscatie van de kerkgebouwen werd de ontmanteling van de katholieke instellingen met een zekere omzichtigheid ter hand genomen. Zo hoefden nonnen niet te vertrekken, maar hun kloosters mochten uitsterven, dit in tegenstelling tot de mannenkloosters. Het bezit werd in beslag genomen. Zo werd de Paulusabdij bestemd voor het Hof van Utrecht. Het meest gerespecteerde instituut, dat van de kapittels, werd ondanks aandrang uit gereformeerde hoek niet afgeschaft en onteigend. De economische consequenties van zo'n stap zouden enorm geweest zijn: de kapittels bezaten ongeveer een derde van alle grond in de provincie. De belangen van de adel en het stedelijk patriciaat waren te groot. Hun jongere zonen hadden met de prebenden in de kapittels een riant inkomen en tevens grote invloed. Bovendien hadden de kapittels zich in tegenstelling tot de meeste kloosterordes positief opgesteld ten opzichte van de opstand, althans die van de Dom, St. Jan en St. Pieter. Secularisatie was een veel betere oplossing. Kanunniken waren geen priesters meer, maar beheerders van het enorme bezit. Het reeds op gang gekomen proces dat protestanten een prebende konden verwerven, zette nu krachtig door. Het werd voor katholieken steeds moeilijker een plek in een kapittel te vinden en uiteindelijk werd dat zelfs verboden. Nieuwe kanunniken werden deels door de kapittels zelf en deels door de Staten aangesteld. De kapittels behielden hun plek in de Staten en daarmee was Utrecht het enige gewest dat nog drie standen kende. In alle andere Statenvergaderingen was de Eerste Stand verdwenen. De Utrechtse kapittels waren in de Staten vertegenwoordigd door afgevaardigden, geëligeerden, die het Eerste Lid van de Staten vormden. De kapittels waren niet vrij in de aanwijzing. De stad Utrecht nomineerde

een dubbeltal uit de kanunniken, de ridderschap en de kleine steden maakten daaruit een keuze (electie), terwijl de stadhouder die keuze moest goedkeuren (approbatie). Tot deze oplossing werd in het voorjaar van 1582 besloten, na een mislukte poging van de stad Utrecht het Eerste Lid af te schaffen.

SOEVEREINE STATEN

De Staten van Utrecht, die inmiddels vergaderden in het voormalige Minrebroederklooster aan het Janskerkhof, namen in 1581 een cruciaal besluit: ze zwoeren Filips II als landsheer af. In juli van dat jaar 'verlieten' de Staten-Generaal de koning en drie maanden later keurden de Staten van Utrecht zelf een 'Acte van Verlatinghe' goed met alleen Amersfoort tegen. In hun argumentatie somden de Staten alle wandaden van de laatste twintig jaar op. Niet alleen dienaars als Alva kregen de schuld, maar ook de koning zelf. Dat Utrecht nog maar een halve eeuw onder Habsburgs gezag stond, was voor de Staten van Utrecht een extra-argument.

Omdat de zoektocht naar een nieuwe landsheer niets opleverde, werd het opstandige gebied een republiek met de Staten van de afzonderlijke provincies als soeverein: de Republiek der Verenigde Nederlanden. De afgevaardigden van de verschillende Statenvergaderingen kwamen samen in de Staten-Generaal, maar die zaten daar nadrukkelijk met een opdracht van de achterban, een zogeheten last. Voor een gewijzigd standpunt moesten ze ruggespraak houden met de eigen Statenvergadering. In de Staten-Generaal kon over wezenlijke kwesties slechts met unanimiteit beslist worden. De functie van stadhouder werd gehandhaafd, maar van vertegenwoordiger van de landsheer was een stadhouder nu dienaar van de Staten geworden. In de praktijk was zijn macht groter door het prestige van een Willem van Oranje of afspraken in bijvoorbeeld de Utrechtse Satisfactie. Zijn positie in Utrecht werd verder versterkt door zijn omvangrijk bezit in de omgeving, waaronder de baronie IJsselstein, die geen onderdeel van een provincie was, maar een zelfstandige positie in de Republiek innam.

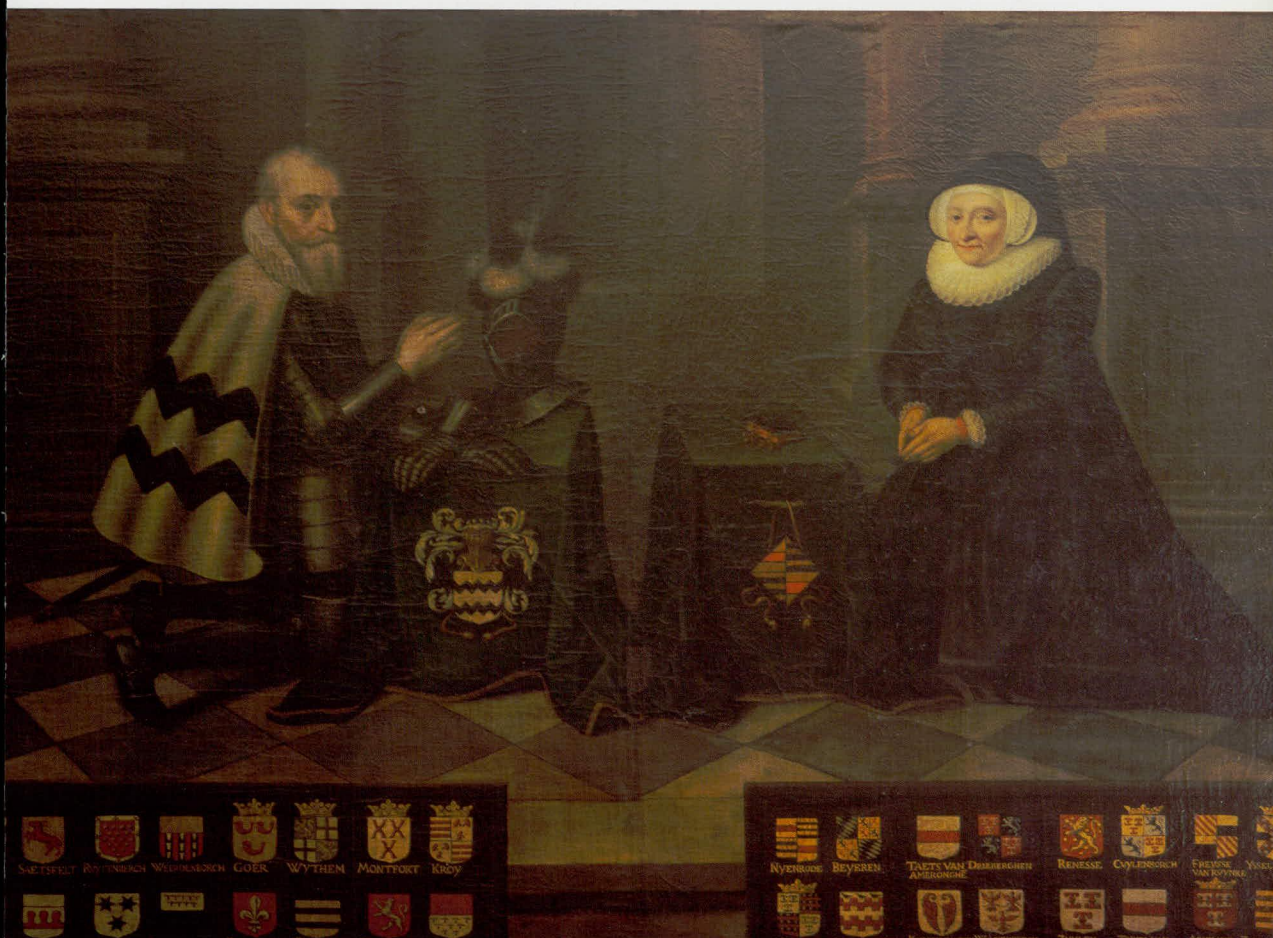
Niettemin waren de bevoegdheden van de Staten van Utrecht na 1581 groter dan ze ooit geweest waren. Waar ze onder de bisschoppen vooral een controle-functie hadden gehad, die onder de Habsburgers was uitgehold, kregen ze nu de volledige verantwoordelijkheid voor het gewestelijk bestuur. Ondanks de sterk toegenomen vergaderfrequentie was er een dagelijks bestuur nodig, het college van Gedeputeerde Staten, dat in 1578 werd ingesteld. Het college vergaderde wekelijks en soms wel enkele dagen per week. Het bereidde ook besluiten, benoemingen en begrotingen voor en zorgde na de stemming in de Staten voor uitvoering. De Staten waren voortdurend bezig hun competentie te bewaken of zelfs uit te breiden. De taken van het Hof van Utrecht werden beperkt tot de rechtspraak. Op financieel gebied trokken de Staten de bevoegd-

Goert van Ree
van Saesfeld
(1516-1585) en
zijn vrouw
Geertruid van
Nijenrode,
Anoniem
dubbelportret.

heden van de gewestelijke rekenkamer aan zich en hieven deze instelling in 1584 op. De Staten slaagden er door onderlinge verdeeldheid echter niet in het belastingstelsel te moderniseren. Als vanouds lieten de leden zich leiden door eigen belangen. De beide eerste leden waren tegen directe belastingen en de steden tegen indirecte. Gegeven de machtsverhoudingen draaide het meestal op het laatste uit. De controle op de inning door belastingpachters was slecht. GS vermoedden 'menigfuldig defraudatien',⁶ maar waren niet in staat daar adequaat tegen op te treden. De tekorten moesten aangevuld worden met leningen, waarvan de rentelasten steeds zwaarder op de begroting drukten. Op het beleidsterrein van de waterhuishouding lieten de Staten na 1580 veel over aan de waterschappen. Bij het uitoefenen van de taken werden de Staten en GS bijgestaan door een bescheiden ambtelijk apparaat, dat onder leiding van de secretaris stond. In tegenstelling tot vroeger, toen ambtenaren onder het gezag van de landsheer vielen en de Staten hoogstens controle over hen uitoefenden, waren die nu in dienst van de soevereine Staten.

Binnen de Staten was de macht van het Tweede Lid aanzienlijk gegroeid.

De ridderschap had in de voorafgaande jaren heel handig gemanoevreerd en uiteindelijk de doorslag gegeven. De meeste edelen hadden een keuze gemaakt voor de opstand en de reformatie, ook iemand als Goert van Reede, die in de jaren '50 als schout van Utrecht een energiek kettervervolger was geweest.

In 1581 was hij in de Staten-Generaal een van de initiatiefnemers van de afzwe-
ring. De ridders probeerden de rangen steeds meer te sluiten. In 1597 stelden
zij een nieuwe lijst met bezitters van ridderhofsteden op. Om beschreven
te worden in de ridderschap moest een edelman gereformeerd zijn, een eis
waaraan steeds strenger de hand werd gehouden. Doordat het land nu een
republiek was, kon er geen nieuwe adel gecreëerd worden met als gevolg dat
de exclusiviteit toenam. De versterkte positie van de ridderschap had ook een
economische oorzaak. De sterke stijging van de landbouwprijzen in de loop
van de zestiende eeuw was in belangrijke mate ten goede gekomen aan de adel
in de vorm van hogere pachttopbrengsten.

Van groot belang voor de macht van de ridderschap was de invloed die zij uitoe-
fende op de samenstelling van de beide andere Statenleden. Bij het Eerste Lid
kon de ridderschap zich via de Statenvergadering zowel met de benoeming
van kanunniken als met de aanwijzing van geëligeerden bemoeien. Ook op het
bestuur van de stad Utrecht had de adel greep. Op de benoeming van de jaar-
lijks roulerende raad, burgemeesters en schepenen had de ridderschap grote
invloed. De eerste burgemeester was altijd een edelman. Ook de schouten in de
steden waren edelen. Deze adellijke machtspositie was een punt van ergernis
voor de burgerhoplieden, die de toestand van vóór 1528 verheerlijkten toen het
stadsbestuur door de gilden werd gekozen. Ze ergerden zich ook aan de reli-
gieuze politiek van stad en Staten, die in plaats van een strak georganiseerde
gereformeerde kerk met een duidelijke belijdenis een brede protestantse volks-
kerk prefereerden en sympathie hadden voor de Jacobigemeente van Duifhuis.
In dit 'libertijnse' kerkmodel was er ook sprake van een sterke overheidsin-
vloed, terwijl de orthodoxe gereformeerden onafhankelijkheid nastreefden.
De gereformeerde gemeente in Utrecht groeide in deze jaren, mede door de
toevloed van Vlamingen en Brabanders, die op de vlucht waren voor de
Spaanse opmars. Juist zij waren orthodoxe hardliners.

CONFRONTATIE

De tegenstellingen kwamen in het midden van de jaren '80 tot een uitbarsting.

De oorlogstoestand was inmiddels uiterst grimmig geworden.

De Spanjaarden hadden het zuiden en het oosten van de Nederlanden vrijwel
helemaal heroverd. De leider van de opstand, Willem van Oranje, viel in juli
1584 onder moordenaarshand. De ontreddering was groot. Pas in november
1585 werd een nieuwe stadhouder aangewezen. In Holland en Zeeland was dat
Oranjes 17-jarige zoon Maurits. De Staten van Utrecht benoemden de Gelderse
stadhouder Adolf, graaf van Nieuwenaar en Meurs, tevens in hun gewest.

Na de val van Antwerpen in de zomer van 1585 vroegen de Staten-Generaal
de Engelse koningin Elizabeth om hulp. Zij stuurde haar gunsteling Robert
Dudley, graaf van Leicester. Deze vestigde zijn hoofdkwartier in Utrecht om

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN

DE GROTE KAPITTELZAAL VAN DE DOM, 1375-1581

Onder het bisschoppelijk bestuur kwamen de Staten van het Nedersticht meestal bijeen in het gebouw van de belangrijkste deelnemer: het Domkapittel. Aangezien dit kapittel de secretariële werkzaamheden voor de Staten verrichtte, werden hier ook de archieven bewaard. Het grote pand beschikte over verschillende vergaderruimten. Zo had de tweede stand er een eigen 'riddercamer'. De voltallige Staten kwamen bijeen in de grote kapittelzaal, die in 1495 een nieuwe gedaante kreeg. In deze zaal werd in 1579 de Unie van Utrecht gesloten. De zaal dient nu als aula van de universiteit.

Na het einde van het wereldlijk gezag van de bisschop in 1528 kortwiekte Karel V de bevoegdheden van de Staten en maakte een einde aan de dominantie van de kapittels. De vergaderingen konden niet langer onder de vleugels van het Domkapittel plaatsvinden. De Staten kregen een vergaderruimte toegewezen in het pand van het Hof van Utrecht, dat, bedoeld om de centrale macht te dienen, was gevestigd bij de dwangburcht Vredenburg. Het gebouw was bijna een halve eeuw eerder als St. Elisabethsgasthuis gesticht om wezen op te vangen.

In 1570 verhuisde het hof naar de Drift, waar het een geconfisqueerd huis van de banneling Jan van Renesse betrok, het huidige nummer 25. Ook de Staten kregen hier, na het ongedaan maken van hun schorsing door Alva, "een camer om te vergaderen." Toen Van Renesse in 1577 zijn bezit terugkreeg, keerden de Staten terug naar de oude ruimte van het Domkapittel, waarmee ze zich meteen ontworstelden aan het Hof van Utrecht.

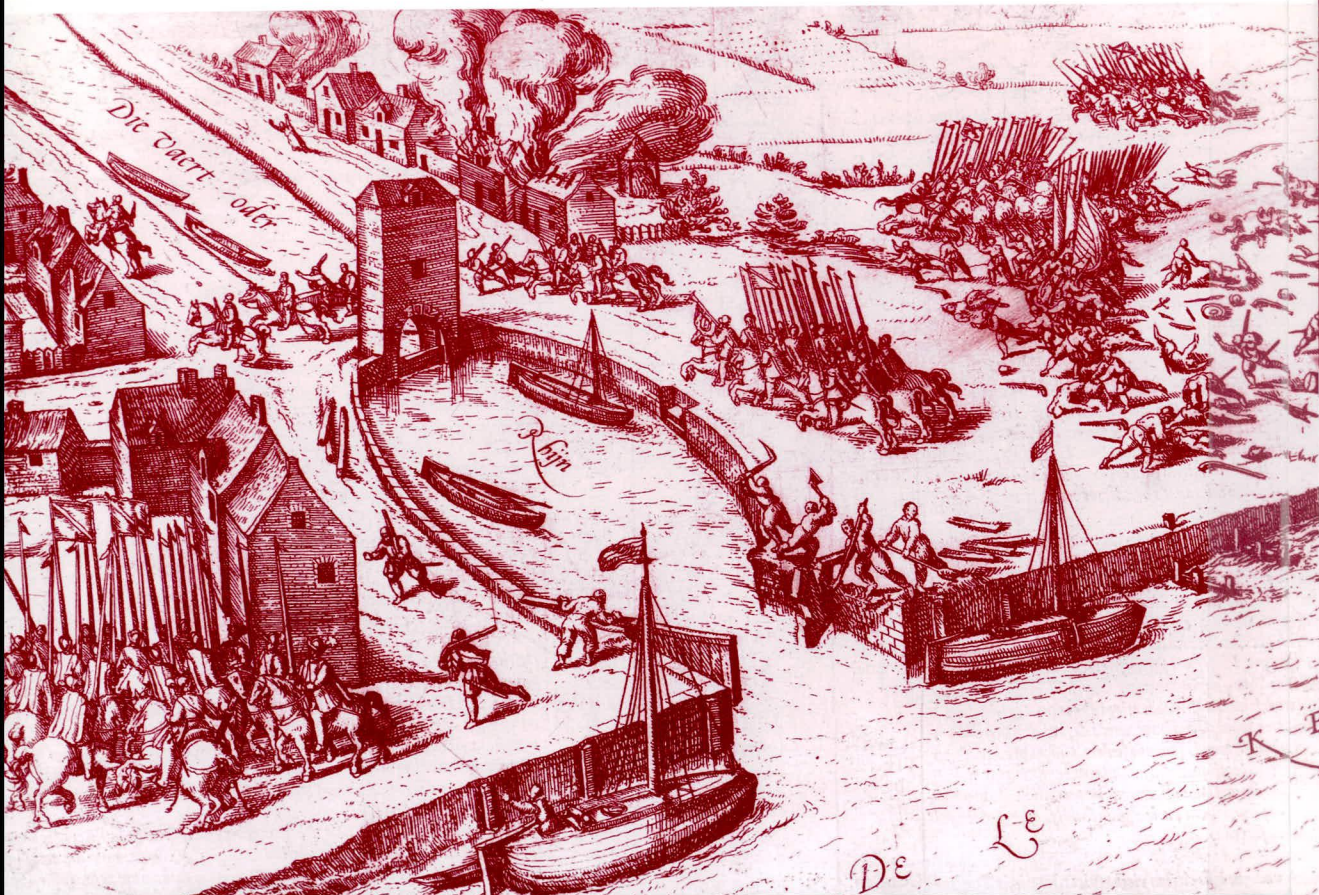

Kapittelzaal van de Dom, waar tot 1528 de meeste vergaderingen van de Staten van het Nedersticht plaatsvonden. Tussen 1577 en 1581 vergaderden de Staten van Utrecht hier. Nu is de zaal in gebruik als aula van de universiteit.

onafhankelijker te zijn van de Staten van Holland, die het resterende gebied van de opstand nu domineerden.

Leicester versterkte zijn machtsbasis door aansluiting te zoeken bij de ontevreden hoplieden in de stad Utrecht. Met zijn steun namen zij in april 1586 de macht over en stuurden libertijnse patriciërs in ballingschap, onder wie burgemeester Dirk de Gooyer, Statensecretaris Floris Thin en Floris Heermale, de leider van de geëligeerden. Het nieuwe bestuur, dat gedomineerd werd door orthodoxe calvinisten, dwong de Jacobigemeente te fuseren met de gereformeerde. De strenge gereformeerde moraal gold nu voor de hele samenleving. Katholieke symbolen als het koor van de Buurkerk en de Oud-munsterkerk vielen onder de sloophamer. Het Utrechtse stadsbestuur wilde helemaal van de kapittels af en besloot op 1 december 1586 tot opheffing. Dit besluit leidde tot een breuk tussen Utrecht en de twee eerste leden van de Staten. Om veiligheidsredenen vergaderden die in Wijk bij Duurstede, waarmee de Staten in twee delen scheurden. In februari 1587 werd een compromis bereikt. De stad accepteerde het bestaan van het Eerste Lid weer, maar wijziging in de samenstelling daarvan leidde ertoe dat de geëligeerden vaker met de stad meestemden, tegen de ridderschap. De Utrechtse stadsbestuurders voeren steeds meer een eigen koers. Zo wilden zij de soevereiniteit aanbieden aan de Engelse koningin. Ze stuurden zelfs op eigen houtje een delegatie met de Utrechtse predikant Herman Moded, die na een verblijf als vluchteling goed Engels sprak.

De afdanking van de Waardgelders door prins Maurits op de Neude te Utrecht in 1613. Schilderij door Pauwels van Hillegaert, 1620-1630.

Hiermee isoleerde het bewind zich en de tegenstanders wachtten op een kans om terug te slaan. Die kans kwam door de terugkeer van Leicester naar Engeland, waar hij in september 1588 overleed. Met steun van Holland, met name van stadhouder Maurits en raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, herstelde Adolf van Nieuwenaar de oude bestuursituatie. Bannelingen als Thin en Heermale konden terugkeren en herkregen hun functies. Op kerkelijk terrein schaften de Staten de calvinistische theocratie weer af en voerden een libertijns model in, dat ze vastlegden in de Utrechtse kerkorde van 1593. Die voorzag in grote overheidsinvloed, terwijl typisch calvinistische elementen als een strenge tucht en een strak omschreven leer ontbraken. Daarmee week Utrecht af van de andere provincies, die een klassiek-calvinistische kerkstructuur kenden, waarin deze elementen wel aanwezig waren.

In politiek opzicht oriënteerde het Sticht zich nadrukkelijk op Holland. Vanaf 1590 hadden beide gewesten ook dezelfde stadhouder, toen de Staten van Utrecht na de dood van Nieuwenaar Maurits in Utrecht benoemden. In hetzelfde jaar werd Oldenbarnevelts protégé Gilles van Ledenbergh secretaris van de Utrechtse Staten als opvolger van de overleden Floris Thin. Over deze pro-Hollandse koers bestond binnen de Staten een redelijke consensus. De Stichtse adel en het stedelijke patriciaat heersten gezamenlijk over de provincie. Een flink deel van de oude geslachten had voor de reformatie gekozen, in zijn gematigde Utrechtse variant. Katholiek gebleven families raakten definitief buiten de bestuursorganen.

Aanval van
Spaanse soldaten
op de sluis van
Vreeswijk, 1585.
Ets uit
Hogenberg's
prentwerk.

De stabiliteit in de politiek werd sterk bevorderd door de militaire successen van Maurits, die er tussen 1588 en 1598 in slaagde de Spanjaarden uit de Noordelijke Nederlanden te verdrijven. Nu het gevaar geweken was, gingen in Hollandse handelskringen stemmen op de strijd te beëindigen. Oldenbarnevelt maakte zich tot tolk van deze gevoelens en raakte daardoor in conflict met Maurits. De Staten van Utrecht steunden de vredespolitiek, die in 1609 tot een Twaalfjarig Bestand leidde. Tijdens deze wapenstilstand zou de jonge Republiek verscheurd raken door een conflict, dat zijn oorsprong vond in een theologisch dispuut tussen twee Leidse hoogleraren, Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus. Hoewel weinigen de exacte nuances van het meningsverschil over de goddelijke voorbeschikking, de predestinatie, konden doorgronden, bracht de geleerdentwist grote opschudding teweeg. Het dispuut raakte namelijk de positie van de kerk in de samenleving. Moest er een brede protestantse volkskerk komen met veel overheidsinvloed zoals die in de provincie Utrecht bestond of een onafhankelijke kerk van ware gelovigen zoals de stad Utrecht in 1586-88 gekend had? Dit kerkelijke conflict verbond zich met de vraag of er doorgestreden moest worden tegen de Spaanse erfvijand of dat er een definitieve vrede moest komen.

Dirk de Goyer (1538-1601), aanvoeder van de libertijnse patriciërs in de stedelijke politiek van Utrecht. Hij was verschillende malen burgemeester. Portret door onbekende schilder, 1588.

De voorstanders van een brede kerk en een vredeskoers noemden zich remonstranten, hun tegenstanders contra-remonstranten, naar verzoekschriften (een remonstrantie en een contra-remonstrantie) die beide partijen aan de Staten van Holland hadden gericht. De remonstranten hadden veel aanhang in Holland, waar een meerderheid in de Staten hen steunde, maar daarbuiten weinig, met uitzondering van Utrecht. De Staten van Utrecht waren trouwe

bondgenoten van de remonstrantsgezinde Oldenbarnevelt. In de Utrechtse kerk kregen de contra-remonstranten geen voet aan de grond en moesten buiten de provincie gaan kerken, wat oudere gemeenteleden deed denken aan vroeger tijden. De Staten kregen dan ook een verwensende vergelijking met Alva naar het hoofd geslingerd. De Utrechtse Staten vreesden opstand uit de contra-remonstrantse hoek. Met name in de hoofdstad bestond dat gevaar. In januari 1610 was het patricische stadsbestuur ten val gebracht door een beweging die in de gilden wortelde en banden had met orthodoxe gereformeerden. Religieuze en economische eisen hadden de stad net als een kwart eeuw eerder in botsing gebracht met de ridderschap en de kapittels. Door het ingrijpen van Hollandse troepen was de oude toestand weer snel hersteld. Uit angst voor opstand en omdat ze de stedelijke schutterij niet vertrouwden, namen de Staten van Utrecht in augustus 1617 het besluit zelf huursoldaten, waardgelders, in dienst te nemen. Oldenbarnevelt had hun dit nadrukkelijk aangeraden. Stadhouder Maurits voelde zich aangetast in zijn bevoegdheden als legerbevelhebber. Kort daarvoor had openlijk partij gekozen voor de contra-remonstranten, hoewel hij eerder gezegd had niet te weten of de predestinatie blauw of groen was. Een krachtmeting kon niet uitblijven.

1618-1780

In de vroege ochtend van 31 mei 1618 was de Utrechtse Neude gevuld met soldaten. In een verrassingsactie dankte Prins Maurits de waardgelders van de Staten van Utrecht af en herstelde daarmee zijn militair gezag. De kopstukken van provinciaal en stedelijk bestuur werden opgepakt. Een van de gearresteerden, Statensecretaris Gilles van Ledenberg, pleegde later in de gevangenis zelfmoord. Om hem niet aan berechting te laten ontkomen, werd de kist met zijn lijk aan een galg gehangen.

DE RIDDERSCHAP GESCHOREN

Nadat hij de zittende machthebbers had afgezet, stelde de stadhouder eigen aanhangers aan. In de stedelijke raad, voortaan vroedschap geheten, kwamen burgers met een contra-remonstrantse reputatie. Een deel van hen was afkomstig uit het gildenmilieu, zoals de schilder Paulus Moreelse. Hoewel ook leden van gevestigde patricische families werden benoemd, Philip Ram bijvoorbeeld, was het monopolie van deze maatschappelijke groep doorbroken. Doordat de leden van de vroedschap nu voor het leven benoemd werden, kwam deze in een sterkere positie ten opzichte van de ridderschap. Ook het feit dat de burgemeesters van Utrecht geen lid meer mochten zijn van de ridderschap deed de balans verschuiven. De burgemeesters werden, evenals de schepenen, jaarlijks door de stadhouder benoemd uit een door de vroedschap opgestelde voordracht. De Stichtse adel kreeg ook minder greep op het Eerste Lid van de Staten. Van de voortaan acht geëligeerden, uit een voordracht van de stad aangewezen door de ridderschap, mochten er nog maar vier van adel zijn. In het Tweede Lid zelf greep Maurits in door notoire tegenstanders niet meer voor de Staten te beschrijven. Deze bevoegdheid om edelen al dan niet uit te nodigen was een belangrijk machtsmiddel om de ridderschap te kortwieken. De stadhouder vergrootte zijn greep op de Staten door met vertrouwelingen te werken. De nieuwe secretaris, Anthony van Hilten, was zo'n man. Deze vroegere secretaris van Maurits hield zijn meester en diens opvolgers goed op de hoogte van de verhoudingen in Utrecht. De secretarisfunctie, voortaan met de naam griffier aangeduid, werd tegelijkertijd uitgehold tot een administratieve taak, zoals het laten vastleggen van de besluiten in het resolutieboek. Het gewicht van Gedeputeerde Staten nam daarentegen toe. Het adelsoverwicht binnen het dagelijks bestuur werd teruggebracht doordat de drie Leden van de Staten er elk met vier man in vertegenwoordigd waren. De belangentegenstellingen tussen de leden en de daaruit voortvloeiende conflicten boden de stadhouder iedere keer een mooie gelegenheid als scheidsrechter op te treden. Zo waren de door de adel geleide plattelandsindustrieën,

Om Gilles van Ledenberch, de secretaris van de Staten van Utrecht die zelfmoord had gepleegd, niet aan zijn straf te laten ontkomen, werd de kist met zijn lijk buiten Den Haag aan een galg gehangen, 1619. Tekening door E. van de Velde.

zoals steenfabrieken, de steden een doorn in het oog. Ook vonden de steden de lastenverdeling niet eerlijk. Het begerig oog dat met name de stad Utrecht bleef slaan op de kapittelgoederen werd door het Eerste Lid als bedreigend ervaren. Binnen het Derde Lid was er animositeit tussen Utrecht, dat zich de enige representant van het stedelijk element achtte, en de vier andere steden. Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort konden uiteraard rekenen op de steun van geëligeerden en ridderschap, die hen als wig tegen de machtspositie van de hoofdstad gebruikten. De conflicten tussen en binnen de drie leden van de Staten gingen behalve over belastingmaatregelen vooral over ambtenbegeving. Telkens wanneer er een post vrijkwam, schoven de verschillende partijen een kandidaat naar voren.

De religieuze tweespalt werd beslecht op een Nationale Synode in Dordrecht, die de remonstranten begin 1619 veroordeelde. De gereformeerde kerk, ook die in het Sticht, kreeg een onvervalst calvinistische signatuur met een strak geformuleerde belijdenis, een organisatie van onderop en een onafhankelijke positie ten opzicht van de overheid. De remonstranten, voor zover zij zich niet conformeerden, vormden een eigen kerkgenootschap, de remonstrantse broederschap. Zij werden aanvankelijk vervolgd, maar na de dood van Maurits in 1625 trad een versoepeling in. Zijn broer en opvolger, Frederik Hendrik, had indertijd remonstrantse sympathieën gehad en pleitte nu voor matiging. In de Staten van Utrecht steunde hij op andere mensen, die vanwege hun remonstrantse connecties als 'arminiaensche factie' werden aangeduid. Onder bescherming van de nieuwe stadhouder maakte het ridderschapslid Godard van Reede van Nederhorst furore. Deze kwam door zijn protectie van remonstranten in 1627 dusdanig in conflict met de contra-remonstrantse meerderheid in de vroedschap dat hij vreesde door de schout van zijn bed te worden gelicht. De steun van de Statenmeerderheid en op de achtergrond

van de stadhouder voorkwamen dat. Het optreden van dergelijke facties met gemeenschappelijke belangen en overtuigingen, versterkt door familie- en vriendschapsbanden zou het typerende patroon van de politiek worden in de zeventiende en achttiende eeuw. Binnen stad en Staten was men voortdurend op zoek naar de juiste bondgenoten. In dit spel speelde de stadhouder een cruciale rol.

Anthonie van Hilten (1586-1670),
aanvankelijk dienaar van Maurits en sinds
1618 griffier van de Staten van Utrecht.
Portret door Cornelis Jonson van Ceulen I,
ca. 1650.

Frederik Hendrik begon zijn stadhouderschap onder moeilijke omstandigheden. De in 1621 hervatte oorlog met Spanje verliep aanvankelijk weinig voorspoedig. In 1627 begon Frederik Hendrik echter met een succesvol tegenoffensief. Twee jaar later durfde hij het aan Den Bosch te gaan belegeren. Als afleidingsmanoeuvre deden de Spanjaarden eind juli een inval in Gelderland en trokken door naar Amersfoort, dat zich zonder slag of stoot overgaf. Ook de stad Utrecht leek bedreigd. Gedeputeerde Staten waren vrijwel permanent in vergadering. Zij smeekten om hulp bij de Staten-Generaal en de stadhouder. Frederik Hendrik liet zich echter niet verleiden troepen bij Den Bosch weg te halen, maar gaf het advies een waterlinie door de provincie Utrecht aan te leggen. Uitgebreide landerijen werden geïnundeerd, waaronder de pas drooggelegde polders Naardermeer en Horstermeer. Rond Utrecht werden in allerijl nieuwe verdedigingswerken gebouwd. Die behoedden de stad voor een aanval van Spaanse soldaten, die plunderend rondtrokken tot aan de Utrechtse voorsteden. Doordat Frederik Hendrik met een kleine eenheid de Rijnvesting Wesel liet innemen, raakten de Spanjaarden hun aanvoer kwijt en moesten ze zich ijlings terugtrekken. Den Bosch capituleerde vervolgens.

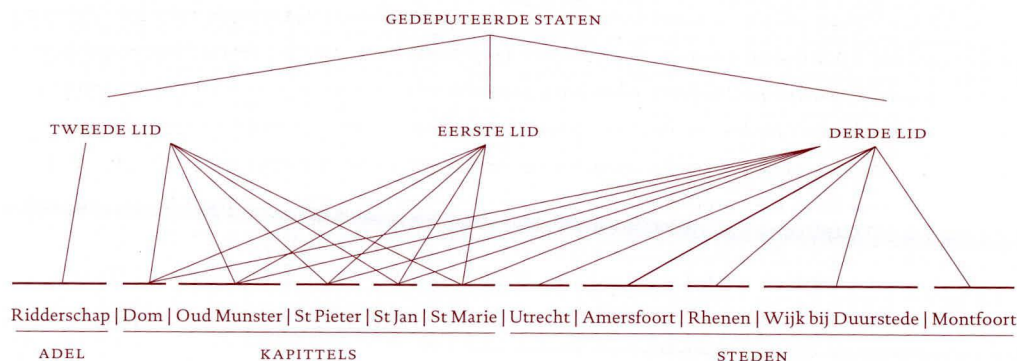
GELDZORGEN

Utrecht was gered, maar de schade was enorm. Landerijen waren ondergelopen, boerderijen geplunderd, kastelen in brand gestoken. En dat terwijl de Stichtse economie toch al achter liep op de Hollandse. Een gevolg daarvan was dat de

stad Utrecht, ooit veruit de grootste stad in de Noordelijke Nederlanden, in aantal inwoners eerst was ingehaald door Amsterdam, later door Den Haag en Rotterdam en tenslotte ook door Haarlem en Leiden. De Staten van Utrecht probeerden de in augustus 1629 gemaakte kosten voor de verdediging te verhalen op de Staten-Generaal en daarmee in feite op Holland, dat 58% van de oorlogskosten opbracht. De provincie Utrecht had al grote moeite de voorgeschreven 6% af te dragen. De Staten kregen regelmatig aanmaningen vanuit Den Haag.

Binnen de provincie probeerden de verschillende groepen elkaar voor de rekeningen te laten opdraaien. De ridderschap vond dat de stad Utrecht flink moest betalen, bijvoorbeeld voor de in de zomer van 1629 aangelegde verdedigingswerken. De Utrechtse vroedschap, waarin orthodoxe gereformeerden het voor het zeggen hadden, kwam iedere keer weer met het idee om de kapittelgoederen te naasten, wat even zo vaak op verzet van de geëligeerden en de ridderschap stuitte. Een methode die algemene instemming kreeg, was het sneller innen van het geld bij de belastinggaarden en het vervolgens aflossen van leningen met een hoge rente.

De belastinginkomsten waren behalve voor de oorlogvoering nodig voor de rentebetaling en de uitvoering van publieke werken zoals de kanalisering van de Vecht en de aanleg van het Zandpad erlangs om de scheepvaartverbinding met Amsterdam te verbeteren. Over de financiering van een prestigieus project, de stichting van een universiteit, kon men het in de Staten van Utrecht niet eens worden. In 1636 drukte de Utrechtse vroedschap de oprichting van een eigen, stedelijke universiteit door. Het boegbeeld daarvan was de streng-gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius, die warme betrekkingen onderhield met de heersende factie in de vroedschap. Hij zou de universiteit 40 jaar als hoogleraar dienen.

Samenstelling van de Staten van Utrecht.

Bij de conflicten in de Staten was de stad Utrecht structureel in het nadeel.

De stemmingen vonden per stand plaats en zolang ridderschap en geëligeerden op één lijn zaten, was de uitslag 2:1. De stad vond deze 'overstemming' hoogst onrechtvaardig en pleitte voor unanimiteit op hoofdzaken zoals die ook in de Staten-Generaal bestond. De kwestie sleepte zich jaren voort tot er in 1645 na bemiddeling van de stadhouder een oplossing bereikt werd. Een nieuw reglement schreef voor dat er geen overstemming mocht plaats vinden wanneer godsdienst, soevereiniteit, oorlog en vrede, belastingen of de begeving van hoge ambten aan de orde waren. Kortom, alleen over kleinere zaken, die door Gedeputeerde Staten werden behandeld, kon nog gestemd worden. Over wezenlijke zaken was volledige overeenstemming noodzakelijk. De Staten van Utrecht werkten nu net als de landelijke politiek volgens een op consensus gericht poldermodel.

De gigantische sommen die de oorlog tegen Spanje opslopte, gaven net als eerder in de eeuw aanleiding tot vredesstemmen, zeker nu de Spaanse dreiging weer was weggenomen door de veroveringen van Frederik Hendrik in het Zuiden. De Spaanse koning moest sinds 1635 ook tegen Frankrijk vechten. Voorstanders van vrede wilden de vrijgekomen financiële ruimte benutten voor lastenverlichting, schuldvermindering en eventueel nieuw beleid. Deze stroming was met name in Amsterdamse handelskringen sterk. Tegenstanders waren vooral te vinden in de grensgebieden, waar men het front liever verder weg had, onder belanghebbenden in de West-Indische Compagnie (WIC) zoals de Zeeuwen, die een profijtelijke overzeese oorlog tegen Spanje voerden en onder orthodox-gereformeerden. De laatste groep zag voortgezette strijd tegen de Spaanse ervvijand als een heilige plicht, tot ook het Zuiden bevrijd zou zijn van het roomse juk. Onder de aanhangers van de strenge richting in de gereformeerde kerk bevonden zich naar verhouding veel ballingen uit Vlaanderen en Brabant of hun directe afstammelingen. De houding van de Amersfoortse katholieken in 1629 en de ontdekking van een katholiek complot in Utrecht aan het eind van de jaren '30 versterkten anti-roomse en anti-Spaanse sentimenten.

Plundering van een dorp, schilderij door Joost Cornelisz. Droochsloot, 1626. Het platteland had het meeste te lijden onder de oorlogshandelingen, die in 1629 voor het eerst sinds lange tijd de provincie Utrecht weer bereikten.

Godard van Reede van Nederhorst (1588-1648), jarenlang de machtigste man in de Staten van Utrecht en namens de provincie onderhandelaar bij de vredesbesprekingen in Munster, waar hij zich verzette tegen toenadering tot Spanje. Portret door Anselmus van Hulle, 1647-1648.

Frederik Hendrik was een minder rigide voorstander van voortgezette oorlogvoering dan zijn halfbroer indertijd geweest was, maar hij realiseerde zich dat zijn machtspositie in belangrijke mate berustte op zijn rol als opperbevelhebber. Het was zijn droom om Antwerpen te heroveren, maar hij kwam na 1637 niet verder dan de inname van kleine plaatsen als Hulst en Philippine. Op de politieke standpuntbepaling van de Staten van Holland had de stadhouder niet zo veel greep, maar Utrecht kon hij aardig naar zijn hand zetten. Hij had daar grote bevoegdheden en in verschillende onderdelen van de Staten had hij vertrouwelingen zitten. Zijn sterke man was de geëligeerde Adriaan Ploos van Amstel. Na diens dood in 1639 nam Godard van Reede van Nederhorst deze rol over. Samen met zijn broers Ernst en Johan en enkele vrienden als Pieter van Hardenbroek en Jacob van Asch van Wijck controleerde hij het Eerste en Tweede Lid. De stad Utrecht wist hij te paaien door zich nadrukkelijk te verzetten tegen een toenadering tot Spanje.

Dat Van Reede van Nederhorst zo'n geharnast tegenstander van een vredeskoers was, had behalve met het machtsspel in de Staten en de verhouding tot de stadhouder ook te maken met zijn persoonlijke belangen en gevoelens. Sinds de jaren '20 had hij grote belangen in de wapenindustrie. Hij verdiende via ingewikkelde aandelenconstructies aan een netwerk van kanonnenfabricage, dat van Amersfoort en Rhenen tot in Lübeck en Zweden reikte. Daarmee liepen zijn persoonlijke belangen parallel aan die van de stad Utrecht, dat een belangrijk productiecentrum van musketten en pistolen was. Nederhorst koesterde grote wrokgevoelens jegens de Spanjaarden, omdat zijn investeringen in het droogmaken van Horstermeer en Naardermeer door de inundaties van 1629 ongedaan waren gemaakt. Dat zijn grootvader van moederszijde een Brabantse vluchteling was, versterkte zijn anti-Spaanse sentimenten.

Uitgerekend deze havik ging de provincie Utrecht vertegenwoordigen op de vredesonderhandelingen, die na lange voorbereidingen in 1646 in de Westfaalse stad Munster begonnen tussen de Republiek en Spanje. Zoals te verwachten was, voerde hij obstructie tegen de al snel op gang komende toenadering. Dat hield hij vol, ook toen Frederik Hendrik zich liet winnen voor een vredeskoers. In zijn anti-Spaanse houding werd Nederhorst waarschijnlijk gestimuleerd door Franse steekpenningen. Frankrijk was er zeer op gebrand de Nederlanders in de strijd te houden. De Utrechtse onderhandelaar kon niet verhinderen dat er na anderhalf jaar praten een vredesverdrag kwam, maar weigerde wel op 30 januari 1648 zijn handtekening te zetten.

Dat was een ernstig probleem, omdat de Unie van Utrecht unanimiteit in zaken van oorlog en vrede voorschreef. Iedere provincie moest meegaan en daarom werd zware druk op Utrecht uitgeoefend. Dat had effect, want ondanks de steun van de nieuwe stadhouder Willem II, die in maart 1647 zijn overleden vader was opgevolgd en die voortzetting van de oorlog wilde, brokkelde de

positie van Nederhorst in de Utrechtse Staten snel af. In het Tweede Lid kon hij een voorstel om het vredesverdrag te ratificeren met moeite tegenhouden. Hij bracht daarbij zijn eigen stem uit, wat onwettig was, omdat hij als ambassadeur in Munster in dienst van de Staten-Generaal was en dus niet op een provinciale vergadering mocht stemmen. De tegenstanders protesteerden bij Gedeputeerde Staten en lieten dit in het resolutieboek van de Staten van Utrecht registreren. De positie van Nederhorst was dusdanig aangetast dat de vroedschap van de stad en de geëligeerden zich lieten overhalen. In het Eerste Lid had broer Johan van Reede van Renswoude nog geprobeerd het tij te keren, maar na de dood van Jacob van Asch van Wijck waren er geen betrouwbare steunpilaren meer onder de vertegenwoordigers van de kapittels. Nu was het ook in de ridderschap bekeken en op 16 april 1648 besloten de Staten van Utrecht het verdrag te ratificeren. Op 15 mei kon in het stadhuis van Munster de plechtige eedsaflegging plaatsvinden. De Utrechtse afgevaardigde was daarbij niet aanwezig, wegens ziekte. Het was geen diplomatiek griepje. Anderhalve maand later stierf hij.

EEN MISLUKTE STAATSGREEP EN EEN VROEGE DOOD

Op 5 juni 1648 vond de feestelijke afkondiging van de Vrede van Munster plaats. In Utrecht luidden de Domklokken. Na 80 jaar strijd tegen Spanje zwegen de wapens. Het volk juichte en de bestuurders maakten de kas op. Eindelijk konden ze een groot deel van het geldverslindende leger afdanken. Ook de Staten van Utrecht reduceerden de omvang van het door hen betaalde deel van de troepen. Minder blij waren degenen die aan de oorlog hun bestaan te danken hadden zoals wapensmeden of legerofficieren, die uit de adel kwamen. Uiteraard waren de streng-gereformeerden bedroefd over het opgeven van de geloofsstrijd. Zeer teleurgesteld was de jonge stadhouder Willem II, die net als zijn vader en zijn oom roem op het slagveld had willen vergaren. De inkrimping van het leger zag hij als een aantasting van zijn bevoegdheden.

Twee vuursteenpistolen, vervaardigd door de Utrechtse wapenmaker Jan Knoop (1610/15-1660/87). Utrecht was in de 17de eeuw een belangrijk centrum van wapenfabricage.

Willem II probeerde de onvrede te kanaliseren om tot hervatting van de strijd te komen. Hij vond daarin de Staten van Holland met Amsterdam voorop tegenover zich. In juli 1650 ondernam Willem II een militaire actie tegen Amsterdam. De poging mislukte echter. De beroering in het land was groot. In de Staten van Utrecht was de stemming verdeeld. De stad Utrecht was verontwaardigd, de ridderschap toonde veel begrip. Ook de geëligeerden wilden niet meewerken aan een klacht tegen de stadhouder en dus kwam die er niet. Nog geen half jaar na zijn coup poging overleed Willem II op 24-jarige leeftijd aan de pokken. Een week later beviel zijn weduwe, de Engelse koningsdochter Mary Stuart, van een zoontje. De Staten van Holland voelden niet voor een stadhouder in luiers en lieten de positie vacant. Hun collega's in Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel volgden het voorbeeld. De noordelijke provincies gingen onder de Friese stadhouder hun eigen weg. Het besluit van de Statencolleges vormde het begin van het Eerste Stadhouderloze Tijdvak, dat tot 1672 zou duren.

DE WARE VRIJHEID

Niet langer gehinderd door een stadhouder konden de Staten van Utrecht zich verheugen in een macht die nog nooit zo groot was geweest. De provinciale soevereiniteit was nu onomstreden. Men sprak over 'de ware vrijheid'. Gedeputeerde Staten vormden een provinciale regering. Zij riepen de Staten bijeen. De frequentie lag betrekkelijk hoog, zo'n een tot twee keer per maand. In crisistijden kwamen de Staten zelfs wekelijks bij elkaar. In een klein gewest als Utrecht waren de reisafstanden beperkt. De zittingen vonden plaats in de kort tevoren verbouwde Statenkamer aan het Janskerkhof en dat was voor de Utrechtse vroedschap om de hoek. De meeste edelen en geëligeerden hadden een huis in de stad. Alleen voor de afgevaardigden uit de kleinere steden was het wat lastiger, maar door goede verbindingen als de trekschuit was het nooit meer dan een paar uur reizen. De Staten van Utrecht kwamen slechts zelden in maximale bezetting bijeen. Dit maximum fluctueerde overigens door verschillen in aantallen beschreven edelen en de samenstelling van de stedelijke delegaties. Tussen 1650 en 1672 waren er bij Statenvergaderingen meestal tussen de 15 en 25 personen aanwezig. Naast de twaalf gedeputeerden kwamen er in de praktijk vier tot zeven geëligeerden, vier tot tien beschreven leden van de ridderschap en vier tot elf vertegenwoordigers van de steden.

Als voorzitter trad het langst zittende lid van de geëligeerden op. Als eerste onderwerp kwamen steeds de generaliteitszaken, de politiek in Den Haag, aan de orde. Namens elk lid van de Staten was er een gecommiteerde ter Staten-Generaal en die brachten verslag uit. Wanneer generaliteitszaken niet voor kennisgeving werden aangenomen, maar er een besluit genomen moest worden, moesten de leden hun achterban raadplegen. De ridderschap, die

Johan van Reede van Renswoude (1593-1682) werd na de dood van zijn broer Godard hoofd van de Van Reede-clan. Hij was jarenlang president van de Staten van Utrecht. Anoniem miniatuurportret, 1672/73.

naast de Statenzaal haar vergaderplek had, was daar vaak heel snel in en slaagde er regelmatig in dezelfde dag al met een oordeel te komen. Wanneer het Eerste Lid daarin meeging, was de zaak meteen beklonken. De stad had dan het nakijken, maar kon zich met het reglement uit 1645 op de unanimiteitseis in belangrijke kwesties beroepen. In plaats van een besluit te nemen konden de Staten ook een commissie instellen, die de zaak nader moest onderzoeken. Tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk was er een toename van deze 'besognes' door de grotere betekenis van de Staten. Vooral de stad Utrecht was daar een groot voorstander van, omdat zo het snel doordrukken van een besluit door het Eerste en Tweede Lid voorkomen kon worden, terwijl de kleine steden er buiten bleven.

In Gedeputeerde Staten moest Utrecht de kleine steden wel naast zich dulden. Het smaldeel van het Derde Lid bestond behalve uit de twee burgemeesters van Utrecht uit een oud-burgemeester van Amersfoort en afwisselend een burgemeester uit Rhenen, Wijk bij Duurstede of Montfoort. Officieel handelden GS alleen zaken van 'cleynder importantie' zelf af, maar feitelijk kookten zij ook belangrijke besluiten voor. Doordat alleen besluiten genotuleerd werden, konden ze over essentiële kwesties vrijelijk praten, wat het sluiten van compromissen makkelijker maakte. De leden van GS waren altijd goed geïnformeerd, omdat ze het recht hadden de post te openen. Statenvergaderingen waren vaak een verlengstuk van die van het dagelijks bestuur, ook al omdat er niet zo veel andere mensen bij waren, soms maar een stuk of vijf. De GS-leden domineerden ook de commissievergaderingen.

Het belang van het dagelijks bestuur blijkt wel uit het feit dat de belangrijkste regenten uit de provincie er zitting in namen met uitzondering van de drie afgevaardigden naar de Staten-Generaal, die wel in de Staten maar niet in

Trekschuit aan
de Vecht, detail
uit een anoniem
schilderij,
'Kasteel
Nijenrode aan
de Vecht te
Breukelen', uit
de tweede helft
van de 17de eeuw.

Gedeputeerde Staten zitting mochten hebben. Een van hen, geëligeerde Johan van Reede van Renswoude, die tevens Statenpresident was, had rond 1650 een machtige positie. Na de dood van zijn broer Godard in 1648 trok hij aan de lijnen van het Van Reede-netwerk. Zijn achterneef Godard van Reede van Amerongen, eveneens gecommiteerde ter Staten-Generaal, was de leider van de ridderschap. De veelvuldige afwezigheid van laatstgenoemde door verblijf in Den Haag en diplomatieke activiteiten in het buitenland, verzwakte diens positie in de ridderschap en de Staten van Utrecht. Zijn oranjegezindheid kon bij zijn mede-edelen op instemming rekenen. Anders lag dat bij Renswoude, wiens niet-adellijke tegenstanders binnen het Eerste Lid, zoals Everard van Weede van Dijkveld, dit gegeven uitbuiten. Door goede betrekkingen aan te knopen met Johan de Witt, de jonge raadpensionaris van Holland, die de belichaming was van 'de ware vrijheid', wist de Utrechtse Statenpresident de nadelen van oranjegezindheid te compenseren. Intussen hield hij de lijnen naar de Oranjes open.

De stad Utrecht stelde zich binnen de Staten uitgesproken staatsgezind (anti-orangistisch) op en steunde de politiek van Holland. Het wegvallen van de stadhouder bood grote voordelen voor de stedelijke regenten. Zo konden ze bij vacatures de eigen rijen aanvullen en zelf burgemeesters en schepenen kiezen. Geëligeerden en ridderschap vonden dat dit recht toekwam aan de soevereine Staten, maar slaagden er niet in hun standpunt door te zetten. Binnen de vroedschappen van de steden kon zich nu een erfelijke regentenoligarchie van een beperkt aantal families ontwikkelen. In de loop van de jaren '50 veranderden de verhoudingen in de Utrechtse vroedschap, waar sinds 1618 een orthodox-gereformeerde meerderheid had bestaan, die goede verhoudingen met de kerkenraad onderhield. In 1660 raakte die relatie totaal verstoord, toen een ruzie over de aloude eis tot confiscatie van de kapittelgoederen uit de hand liep en de vroedschap enkele predikanten uit de stad verbande. Een solidariteitsoproer vanuit de bevolking kon slechts met Hollandse hulp gedempt worden. De affaire bond de meerderheidsfactie onder leiding van Nicolaas Hamel en Lambert van Velthuysen nauwer aan Holland, terwijl de oppositie, met professor Voetius als extern adviseur, aansluiting zocht bij Oranje en dus ook bij de oranjegezinden in de Staten. Met deze groep, de ridderschap en een deel van de geëligeerden, hadden de orthodox-gereformeerden vanwege de kapittelkwestie vroeger juist niets te maken willen hebben. Door de verdeeldheid over de positie van Oranje namen de Staten van Utrecht een betrekkelijk passieve houding in bij de discussies over de rol die het zoontje van de laatste stadhouder in de toekomst zou moeten spelen. De uitkomst was steeds onzeker door het wankel evenwicht tussen de Van Reede-clan en de groep rond Hamel en Van Weede van Dijkveld. In 1666 steunden de Staten van Utrecht de toelating van de jonge prins tot de Raad van State. Het jaar daarop slaagde Hamel er in een voorstel tot definitieve afschaffing van het stadhouderschap er door te krijgen, dit in navolging van Holland.

Lambert van Velthuysen (1622-1685), prominent lid van de Utrechtse vroedschap, voerde een uitgesproken anti-orangistische politiek. In 1672 zette hij de capitulatie van Utrecht voor de Fransen door. Om die reden moest hij twee jaar later het veld ruimen. Portret door Jan van Wijckersloot, 1665.

EEN RAMPJAAR MET GEVOLGEN

Bij de discussies over de rol van de prins van Oranje speelden de internationale omstandigheden een grote rol. Na 1648 was er niet de gehoopte eeuw van vrede aangebroken. Er waren twee oorlogen met Engeland gevoerd, maar de grootste dreiging kwam van Frankrijk. Koning Lodewijk XIV voerde een agressieve politiek en leek de Spaanse Nederlanden te gaan opslokken. Johan de Witt dacht de Zonnekoning met diplomatieke middelen te kunnen stoppen en negeerde waarschuwingen van diplomaten als Godard van Reede van Amerongen. Op 12 juni 1672 viel een Frans leger de Republiek binnen, terwijl ook Engeland, Munster en Keulen de oorlog verklaarden. De Witt kreeg de schuld en het volk riep om Oranje. De Staten-Generaal benoemden de jonge Willem III tot opperbevelhebber. Hij organiseerde de verdediging, onder meer door de linie langs de Vecht onder water te zetten. Dat besluit werd vooral met steun van de stad door de Staten goedgekeurd, maar de eis van Willem III de Utrechtse voorsteden af te branden om een beter schootsveld te krijgen, werd afgewezen. De verdediging van de stad werd nu heel moeilijk. Een deel van de elite, waaronder de meeste geëligeerden en edelen, vluchtte naar Holland. De Staten begonnen nu onderhandelingen met de Fransen. Toen een Franse eenheid voor de Wittevrouwenpoort verscheen, lieten Hamel en Van Velthuysen hen binnen. De Franse bezetting van stad en provincie was begonnen. De Staten van Utrecht, waarin de stad domineerde nu de rest grotendeels gevlucht was, stelden zich zeer coöperatief op. Zo stonden ze toe dat de Dom weer een katholieke kerk werd.

Het nieuwe regeringsreglement, dat de stadhouder grote macht gaf, werd in 1674 plechtig afgekondigd vanaf de Statenkamer aan het Janskerkhof. Anoniem schilderij, 1674.

In Holland werd de Utrechtse capitulatie als verraad beschouwd. Daar vocht men onder leiding van de nu ook tot stadhouder benoemde Willem III door, terwijl de vloot onder Michiel de Ruyter de Engelsen wist af te slaan. Het volgende oorlogsjaar werd een succes. Nadat de prins bij verrassing Bonn had ingenomen en daarmee de Franse aanvoerlijnen had doorgesneden, ontruimde de Franse bevelhebber Utrecht, maar niet nadat hij het enorme bedrag van 450.000 gulden had bedongen om plundering af te kopen. De gewesten die doorgevochten hadden, wensten Utrecht, Gelderland en Overijssel niet meer tot de Staten-Generaal toe te laten vanwege hun snelle capitulatie. Het was de stadhouder die voor hen in de bres sprong, maar dat had wel zijn prijs. Via regeringsreglementen kreeg Willem III grote invloed op de drie provincies. De stadhouderlijke bevoegdheden in het Regeringsreglement van 1674 waren aanzienlijk ruimer dan in de Satisfactie van 1577 of de regeling uit 1618. Zo waren de Utrechtse vroedschapsleden jaarlijks voor hun herbenoeming afhankelijk van de stadhouder. Deze koos eveneens jaarlijks de twee burgemeesters en de twaalf schepenen uit een nominatie van de vroedschap. Het Eerste Lid kwam helemaal onder stadhouderlijke controle doordat hij

de geëligeerden aanwees en bij vacatures ook nieuwe kanunniken. De geëligeerden moesten bovendien elke drie jaar herbenoemd worden. Bij het Tweede Lid was het altijd lastiger invloed te krijgen, maar ook hier wist Willem III zijn mensen naar voren te schuiven door bijvoorbeeld de regel dat actieve militairen niet beschreven mochten worden, te negeren.

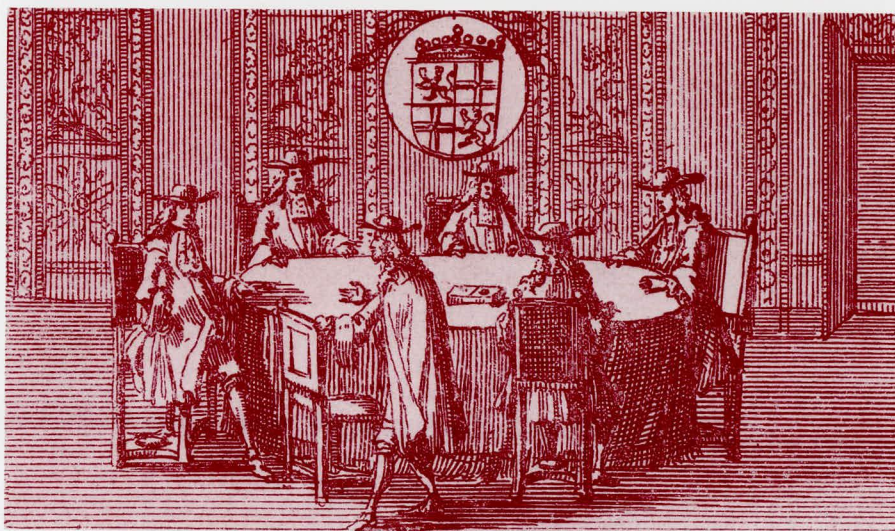
In de Staten voerde de stadhouder flinke zuiveringen door met collaboratie als motief. Bij de ridderschap ontsloeg hij vier van de vijftien beschreven leden en bij de geëligeerden moesten er maar liefst zes van de acht het veld ruimen, onder wie Everard van Weede van Dijkveld. De inmiddels 81-jarige Johan van Reede van Renswoude, die in 1671 was afgetreden, keerde terug en werd weer voorzitter van de Staten. In de Utrechtse vroedschap werden slechts dertien van de veertig zetels bezet door oudgedienden. De oppositionele factie, die nauwe banden had met de strenge gereformeerden van Voetius, kwam nu weer aan de macht. De oude hoogleraar smaakte nog het genoeg zijn kleinzoon Paulus Voet van Winssen in de vroedschap te zien komen. Bij de zuiveringen en benoemingen liet de prins zich adviseren door vertrouwelingen als Godard van Reede van Amerongen.

De Stichtse politiek was er vooral een van steun voor Willem III. De oorlog met Frankrijk, die tot 1678 duurde, voerde de stadhouder met wisselend succes. De strijd kostte handenvol geld en dat moesten de provincies opbrengen. De Staten van Utrecht hadden op dit punt zorgen genoeg. Al vóór de Franse bezetting was het moeilijk geweest en hadden ze in 1663 moeten overgaan tot de instelling van een rekenkamer. De gevolgen van de bezetting waren echter catastrofaal. De afbetaling van de 450.000 gulden brandschatting vergde jaren. Als gevolg van inundaties en plunderingen liepen de belastingopbrengsten terug. De Utrechtse economie, toch al achter op Holland en sinds 1660 aan het stagneren, raakte voor jaren in een crisis. Rampen als misoogsten en de verschrikkelijke storm die de stad Utrecht in 1674 trof, verergerden de situatie.

Willem III was vooral bezig met zijn strijd tegen Frankrijk, politiek en militair. Een enorm succes was dat hij in 1688 de macht in Engeland greep door zijn schoonvader Jacobus II af te zetten en vervolgens samen met zijn vrouw Mary de troon te bestijgen. De binnenlandse politiek liet hij aan vertrouwelingen over. In de Staten van Utrecht was dat voorzitter Van Reede van Renswoude. Na zijn dood in 1682 werd hij opgevolgd door Everard van Weede van Dijkveld, zijn oude tegenstander, die in 1677 een verrassende rentree in de Staten had gemaakt. Voor de stadhouder was het staatsgezinde verleden van de nieuwe Statenvoorzitter geen probleem zolang hij de buitenlandse politiek maar steunde. Ook het naar binnen halen van oude vrienden, die net als hijzelf in 1674 het veld hadden moeten ruimen, en het ondermijnen van vroegere tegenstanders als Van Reede van Amerongen, wist deze voor elkaar te krijgen. Van Weede van Dijkveld, bijgenaamd de 'grootvorst', liet voortdurend merken hoe machtig hij zich voelde. Zo verplaatste hij zich in een karos met zes paarden.

De machtsverhoudingen in het Sticht bleven hetzelfde tot 1702, het jaar waarin zowel Willem III als zijn Stichtse zetbaas overleden. De koning-stadhouder liet geen kinderen na en de Staten van Holland grepen het ontbreken van een vanzelfsprekende opvolger net als in 1650 aan om geen opvolger aan te stellen. De Staten van Utrecht volgden ook nu. Zo konden ze van het gehate Regeringsreglement afkomen. Alles werd weer net zo als vóór 1672. Zo zaten de geëligeerden weer voor het leven en werden de kanunniken weer volgens de oude procedures aangesteld. De geëligeerden waren ook weer keurig verdeeld in een adellijke en burgerlijke helft, waar onder Willem III een adellijk overwicht was ontstaan. De ridderschap keerde terug naar het reglement van 1667. Doordat nu de stadhouder niet meer bepaalde wie beschreven werd, hadden ze zelf in de hand wie tot het Tweede Lid in de Staten hoorde. Het aantal was beperkter dan vroeger, tussen de vijf en de dertien. De stedelijke vroedschappen zaten net als vóór 1672 voor het leven, konden vacatures zelf opvullen en konden zelf burgemeesters en schepenen kiezen.

De overgang naar het Tweede Stadhouderloze Tijdperk gaf in Zeeland, Gelderland en Overijssel aanleiding tot heftige onlusten, de Plooierijen. Deze sloegen in het voorjaar van 1703 over naar Amersfoort en Rhenen. In Amersfoort slaagden de actievoerders er zelfs in een gekozen stadsregering aan de macht te brengen. De Staten van Utrecht maakten resoluut een eind aan de rebellie. Met rugdekking van Holland stuurden ze troepen naar Amersfoort. Twee leiders van de burgerbeweging werden onthoofd.

Vergadering van
Gedeputeerde
Staten van
Utrecht, anoni-
me gravure,
ca. 1700.

Angst voor onrust en een streven om de eigen posities veilig te stellen kenmerkten het politieke klimaat tijdens het Tweede Stadhouderloze Tijdperk. Waar in de jaren 1650-1672 heftige tegenstellingen hadden bestaan, was er nu de neiging

om verrassingen uit te sluiten door dichtgetimmerde akkoorden.

Deze 'contracten van correspondentie' bepaalden de verdeling van lucratieve functies, zodat iedereen aan de beurt kwam en er geen ordebedreigende conflicten hoefden te ontstaan. Zo was de Utrechtse vroedschap verdeeld in twee classes, die precies hadden afgesproken wie posten als burgemeester of geëligeerde mocht vervullen. Ook binnen de eerste twee leden van de Staten bestonden dergelijke correspondenties. Het grote belang dat aan anciënniteit werd gehecht, schiep duidelijkheid. Wie maar lang genoeg zat, kwam vanzelf aan de beurt.

In tegenstelling tot het Eerste Stadhouderloze Tijdvak was er geen sterke Oranje-lobby. De Friese stadhouder Johan Willem Friso, die door Willem III als zijn erfgenaam was aangewezen, had weinig aanhang en nadat hij in 1711 in het Hollands Diep was verdronken, was er net als in 1650 een zwangere weduwe, die na de dood van haar man beviel van een zoontje. Deze baby, Willem Karel Hendrik Friso, miste echter het aura een directe afstammeling van Willem van Oranje te zijn. Bovendien was inmiddels bewezen dat het zonder stadhouder ook allemaal werkte.

Paulus Voet van Winssen (1651-1720), kleinzoon van de bekende gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius, kwam in 1674 in de Utrechtse vroedschap en werd in 1685 griffier van de Staten van Utrecht. Portret door Martinus de la Court, 1703.

DE VREDE VAN UTRECHT

De belangrijkste kwestie die in de eerste jaren na 1702 speelde, was de kort voor de dood van Willem III uitgebroken derde oorlog met Frankrijk, de Spaanse Successieoorlog. Lodewijk XIV was er in geslaagd een kleinzoon als Filips V op de Spaanse troon te krijgen en dat was een ernstige bedreiging voor het machtssevenwicht. Waar Holland voor een harde lijn jegens de vijand was,

Kussen met het wapen van de provincie Utrecht, 1685. Het kussen is gebruikt door Jacob Martens (1636-1693) tijdens de vergaderingen van de Staten van Utrecht, waarin Martens tussen 1674 en 1693 voor de stad Utrecht zitting had.

pleitten de Staten van Utrecht voor een ingaan op Franse vredesvoorstellen. Geëligeerde Godard Willem van Tuyll van Serooskerken, heer van Welland, was de meest uitgesproken voorstander van deze koers. Hij had een sterk pro-Franse reputatie, die ook onder Franse diplomaten bekend was. In 1674 was hij als geëligeerde afgezet vanwege zijn rol bij de capitulatie van twee jaar eerder. Pas in 1702 was hij in de Staten teruggekeerd, op de zetel die was vrijgekomen door de dood van Van Weede van Dijkveld. Hij nam ook diens positie als gecommiteerde ter Staten-Generaal over. Hij kon het goed vinden met zijn collega namens de ridderschap Frederik Adriaan van Reede van Renswoude, een neef van hem. Deze kleinzoon van Johan van Reede van Renswoude had zich ondanks zijn oranjegezinde familie-achtergrond ontwikkeld tot een uitgesproken staatsgezind politicus.

Frederik Adriaan van Reede van Renswoude (1659-1738), gecommiteerde ter Staten-Generaal namens de Utrechtse ridderschap. Geschilderd portret door A. van Heusden.

Franse diplomaten maakten in december 1704 de eerste openingen om de Republiek van Engeland los te weken. Begin maart 1705 wist Welland de Staten van Utrecht in een geheime zitting zo ver te krijgen dat zij zich voor vredesonderhandelingen verklaarden, zij het in overleg met de bondgenoten. Welland hoopte dat hij met deze resolutie achter zich besluitvorming in de Staten-Generaal kon forceren. Kort daarop zou hij aan de beurt zijn om deze vergadering voor te zitten. Leidende Hollandse politici reageerden verontwaardigd. Het Utrechtse voorstel maakte geen enkele kans. De strijd werd onder Engelse leiding onverminderd voortgezet. In Frankrijk werd Welland intussen gezien als leider van de staatsgezinde partij, op wie alle hoop was gevestigd. Bij verschillende gelegenheden stelde hij zich anti-Engels op en ijverde hij voor vrede met Frankrijk. Hierover correspondeerde hij met geestverwanten in de hele Republiek. Wellands contacten met Franse diplomaten begonnen op te vallen en hij drong zelf aan op grotere behoedzaamheid. Voor de Fransen werd in het voorjaar van 1706 duidelijk dat zijn positie ernstig verzwakt was.

Vredesonderhandelingen in Utrecht. Afbeelding van gezanten, verenigd om een ronde tafel. Kopergravure door S. Fokke, 18de eeuw.

De leidende rol in het vredeskamp werd nu overgenomen door Van Reede van Renswoude, maar de heer van Welland bleef op de achtergrond bezig. Begin 1708 wist hij mede te bewerken dat de Staten van Utrecht bezuinigingen aanbrachten in hun deel van de defensiebegroting, wat tot heftige protesten van de Staten-Generaal leidde. Kort daarop overleed Welland plotseling aan een koliek. Franse diplomaten toonden zich bedroefd, Engelse collega's treurden niet om deze 'professed Friend to France'.⁷ De Staten van Utrecht bleven ook in de volgende jaren op zijn lijn. Op grond van financiële argumenten drongen zij met regelmaat aan op een toegevend houding bij de vredesbesprekingen die steeds weer op gang kwamen. De heer van Renswoude toonde zich een welbespraakte tolk van deze gevoelens. Hij ging regelmatig tekeer tegen de Engelse bondgenoten en sprak in positieve woorden over de Franse tegenstanders. Lodewijk XIV typeerde hij als 'dien goeden koninck'.⁸

Tegen de pacifistische koers van de Utrechtse Staten kwam verzet vanuit de eigen rijen. Het ridderschapslid Joost Taets van Amerongen van Natewisch nam de leiding van deze oppositie. Hij verzette zich tegen "dien quaden drift om tot een ontijdige vrede te geraken."⁹ De financiële argumentatie vond hij niet steekhoudend, omdat de geldzorgen een probleem voor de hele Republiek vormden en niet alleen voor Utrecht. In 1711 wist hij in de Staten van Utrecht een voorstel van de stad tegen te houden om de in dienst van de provincie Utrecht staande troepen nog maar een maand te betalen.

Hetzelfde jaar brachten verkiezingen in Engeland een Tory-regering aan de macht, die bereid was tot vrede met Frankrijk. In januari 1712 kwam in Utrecht een groot vredescongres bijeen. Renswoude werd onderhandelaar namens de Staten van Utrecht. Net als in Munster vertegenwoordigde een Van Reede het Sticht, alleen nu geen havik, maar een duif. Met zijn collega's uit Friesland, Gelderland en Zeeland drong hij aan op een snelle voortgang. Zijn standpunt maakte niet zo veel uit, want het waren de Engelse en Franse onderhandelaars die de dienst uitmaakten, of, zoals een Franse diplomaat het tegen een van de Nederlandse deelnemers uitdrukte: "Wij onderhandelen bij u, over u en zonder u."¹⁰ Uiteindelijk werd de vrede op 11 april 1713 ondertekend, de Vrede van Utrecht. Filips V werd erkend als koning van Spanje, maar de Spaanse Nederlanden gingen naar Oostenrijk.

SCHULDSANERING

Het was hoog tijd dat er vrede kwam, want de financiële situatie die de Staten van Utrecht als argument voor hun pacifistische standpunt hadden gebruikt, was inderdaad erbarmelijk. Over 1713 moesten ze bijna twee miljoen gulden aan rente betalen. Na 40 jaar oorlog met Frankrijk in een ongunstige economische conjunctuur waren de schulden tot astronomische hoogten gestegen. In 1714 begonnen de Staten met een krachtige saneringspolitiek. Een belangrijke bezuiniging was de troepenreductie die na de vredesluiting mogelijk was. Verder wisten de Staten bestaande leningen te converteren in leningen met lagere rentepercentages. Tenslotte bracht de verkoop van domeinen het nodige op. Zowel particulieren als de stad Utrecht kochten provinciaal grondbezit en ambachtsheerlijkheden (het gezag over dorpen). Het totale pakket maatregelen zorgde ervoor dat er in 1718 een begrotingsoverschot was. Het jaar daarop konden de Staten zelfs beginnen aan een reeks belastingverlagingen.

Dit fiscale voordeel stimuleerde de Stichtse economie, die zich sinds de eeuwwisseling aan het herstellen was. In verschillende steden ging de nijverheid sterk vooruit, met name de textiel. In het oosten van de provincie kwam de tabaksteelt- en verwerking op. Nieuwe gewassen als tabak en aardappels waren gunstig voor het platteland, waar het optredende herstel steeds werd bedreigd door epidemieën van runderpest en andere veeziekten. In de Vechtstreek was de turfwinning een belangrijke bron van inkomsten.

Het succesvolle financiële beleid, de betrekkelijke consensus over het stadhouderschap en de goede afspraken over de ambtenverdeling leidden in de decennia na de Vrede van Utrecht tot een ongekennde rust in de Staten van Utrecht. Daarbinnen speelde Van Reede van Renswoude in de jaren '20 nog steeds een prominente rol, maar hij werd steeds meer overschaduwed door Taets van Amerongen van Natewisch, met wie hij zich in 1725 verzoende. Vijf jaar later had Van Reede de steun van zijn vroegere opponent hard nodig, toen hij

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN

DE STATENKAMER AAN HET JANSKERKHOF, 1581-1810

In 1581 betrokken de nu soevereine Staten een nieuwe ruimte: het voormalige Minrebroederklooster aan het Janskerkhof. De franciscanen, al sinds de dertiende eeuw in Utrecht vertegenwoordigd, waren in 1577 vanwege hun Spaansgezindheid uit de stad verdreven. Het imposante kloostercomplex, dat in 1518 voltooid was, kwam leeg te staan. De Staten kwamen vanaf 1581 bijeen in de refter, die uit drie zalen bestond. Ruim 60 jaar na de verhuizing werd het gebouw, dat inmiddels bekend stond als de Statenkamer, aanzienlijk verfraaid met onder andere een toegangspoort aan het Janskerkhof. De leden van de Staten hadden eigen vergaderruimten, de ridderschap later in een belendend ridderschapshuis. Ook de ondersteunende diensten hadden vertrekken zoals de Secretarie, de Finantiekamer en de Zegelkamer. Bij de Bataafse revolutie van 1795 veranderde de naam van Statenkamer in Landschapshuis. De achtereenvolgende revolutionaire besturen zetelden er. Bij de invoering van de eenheidsstaat in 1798 werden de provinciale wapenschilden uit de gevel gehakt. Na de opheffing van de provincie kwam het pand niet leeg, maar diende het voor de commissie die de financiën van het voormalig gewest moest afhandelen. Met de oprichting van het departement Utrecht in 1802 werd het Departementshuis, wat het tot de opheffing van het departement in 1810 bleef. Vervolgens kwam de rechtbank van eerste aanleg in het vroegere Minrebroederklooster. Momenteel huist hier de bibliotheek van de Rechtenfaculteit.

De vergaderzaal van de Staten van Utrecht in de Statenkamer aan het Janskerkhof tijdens de ontvangst van Willem III in 1674. Anoniem schilderij, 1674.

verwikkeld raakte in een seksschandaal. De Utrechtse wijnhandelaar Barend Blomsaet werd opgepakt op beschuldiging van homoseksuele handelingen, waarop in de achttiende eeuw de doodstraf kon staan. Na marteling bekende Blomsaet "vuyle en onnatuerlijke actien met andere manspersonen" en noemde de namen van zijn partners, onder wie de heer van Renswoude.¹¹ Deze vluchtte en ontkwam door zijn goede politieke contacten aan veroordeling. Andere leden van het homonetwerk kwamen er slechter af. De rechters spraken elf doodvonnissen, tweemaal levenslang en zes verbanningen uit. Blomsaet stierf aan de wurgpaal in het Utrechtse stadhuis. Renswoude's politieke rol was na het schandaal uitgespeeld. In 1738 overleed hij.

Taets van Amerongen was al drie jaar eerder gestorven. De meest prominente provinciale politicus was nu de geëligeerde Hendrik van Nellesteyn, sinds 1733 Statenpresident. Van hem werd aanvankelijk veel verwacht, maar hij slaagde er niet in om leiding te geven aan de Staten, die weer sterker verdeeld raakten. Een kwestie die opnieuw aan de orde kwam, was het stadhouderschap. De Friese stadhouder werd in 1731 meerderjarig en trad drie jaar later in het huwelijk met de Engelse koningsdochter Anna. Gelderland was al in 1724 overgegaan tot herstel van het stadhouderschap en ook elders laaide de discussie op. In Utrecht begonnen de panelen langzaam te schuiven. In 1735 kreeg een initiatief van drie geëligeerden om de prins voor een generaalspost in aanmerking te laten komen steun van Van Nellesteyn, die het voorstel er eerst bij het Eerste Lid doorkreeg en het vervolgens in de Staten bracht. Met steun van de beide eerste leden en de afgevaardigden van Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede, werd het aangenomen, tot grote woede van Utrecht. De stad, nog steeds een staatsgezind bolwerk, probeerde vergeefs het besluit ongeldig te verklaren op grond van de unanimiteitsregel. De generaliteitsafgevaardigde namens de ridderschap, Lodewijk Adriaan van Nassau van Zeist, een afstammeling van een bastaard van prins Maurits, drong vervolgens steeds aan op een generaalspost voor de Friese stadhouder. Hij kreeg echter geen steun van zijn Stichtse collega's, die beide overtuigde staatsgezinden waren. Uiteindelijk kreeg de prins in 1742 de rang luitenant-generaal. Volgens de Staten van Utrecht, Friesland en Groningen was dat te weinig, maar hun protest hielp niet.

OPNIEUW OORLOG EN OPNIEUW EEN STADHOUDER

De benoeming van de prins vond plaats in oorlogsomstandigheden. Twee jaar eerder was de Oostenrijkse Successieoorlog uitgebroken. De nieuwe grootmacht Pruisen erkende de opvolging door de Oostenrijkse keizersdochter Maria Theresia niet en viel aan, gesteund door Frankrijk. Engeland en de Republiek steunden Maria Theresia, maar bleven voorlopig buiten de oorlog. In de Staten-Generaal behoorde Utrecht tot de richting die een confrontatie met Frankrijk

wilde vermijden. Een Franse oorlogsverklaring aan Engeland in maart 1744 en een inval in de Zuidelijke Nederlanden later dat jaar sleepten de Republiek echter mee in de oorlog. Die verliep niet erg gunstig en de Fransen kregen geleidelijk aan de Oostenrijkse Nederlanden in handen. In april 1747 overschreden Franse troepen zelfs de zuidgrens van de Republiek.

Stadhouder Willem IV (1711-1751) en zijn echtgenote Anna van Hannover (1709-1759). Hij werd in 1747 algemeen erstadhouder van de Verenigde Nederlanden. Na zijn dood trad prinses Anna op als regentes voor hun minderjarige zoontje. Geschilderde portretten door Hendrik Carré, 1756.

Deze inval deed het volk weer om Oranje roepen. De verschillende Staten-colleges gaven daaraan gehoor. Begin mei benoemden de Staten van Utrecht Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder Willem IV. De Utrechtse vroedschap had nog even dwarsgelegen, maar na oranjegezinde rellen waren de plaatselijke regenten door de bocht gegaan. Een poging van de Staten om nog enige speelruimte te behouden mislukte. Ze moesten volledige herinvoering van het Regeringsreglement van 1674 accepteren. In het najaar van 1747 werd het stadhouderschap zelfs erfelijk in alle gewesten en wel in de mannelijke en vrouwelijke lijn. In de Staten van Utrecht had een groep rond de Utrechtse burgemeester A.A. Wttewael van Stoetwegen zich vergeefs tegen dit besluit verzet.

De verwachtingen rond de nieuwe stadhouder waren hooggespannen, maar zijn aanhangers raakten al snel teleurgesteld. Hij stelde zich niet zoals Willem III in 1672 aan het hoofd van een volksbeweging, maar liet de regenten op hun posten. Hij bracht ook geen ommekeer in de oorlog. In september 1747 slaagden de Fransen er zelfs in om Bergen op Zoom te veroveren. Om de strijd te financieren, werd de belastingschroef aangedraaid. Tegen het belastingstelsel, dat grotendeels op door pachters geïnde accijnzen bestond, kwam in de loop van 1748 actief verzet, met name in Hollandse steden. Daarbij klonken ook eisen voor bestuurshervorming: vergroting van de stadhouderlijke macht, maar ook volksinvloed. In Utrecht kwam het eveneens tot ongeregelde heden. Willem IV reageerde na lange aarzeling over de koers met een combinatie van concessies en repressie. Het belasting-systeem werd veranderd, de bevoegdheden van de stadhouder werden uitgebreid en de belangrijkste oproerkraaiers werden bestraft. In Utrecht kregen er zelfs twee de strop.

Het Janskerkhof te Utrecht, met aan de rechterkant de Statenkamer. Schilderij door Isaak Ouwater, 1779.

Willem Nicolaas Pesters (1717-1794), decennialang de almachtige zetbaas van de stadhouder in de provincie Utrecht. Geschilderd portret door Jean Fournier, 1752.

Uitgesproken staatsgezinde regenten moesten het veld ruimen ten gunste van politiek betrouwbare figuren, maar de personele wijzigingen bleven beperkt. Ze waren echter buitengewoon effectief en juist door gebruik te maken van de bestaande structuren wist Willem IV een machtspositie te verwerven die geen enkele stadhouder voor hem had bezeten. Na zijn vroegtijdige dood in 1751 kwam er geen nieuw stadhouderloos tijdperk, maar kon zijn driejarig zoontje hem opvolgen. Het erfstadhouderschap garandeerde dat.

De weduwe trad op als regentes, al moest zij haar bevoegdheden bevechten.

In elke provincie was een afzonderlijke voogdijregeling nodig. In de Staten van Utrecht kreeg prinses Anna verrassend genoeg tegenstand van de ridderschap. De leider van het Tweede Lid, Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen, verloochende zijn staatsgezinde verleden niet en stelde zich kritisch op. Door steun van de geëligeerden en de stad Utrecht wist de prinses in april 1754 een acceptabele regeling te verkrijgen. Met name de geëligeerde Jan Pesters had zich daarvoor ingezet. Prinses Anna had dergelijke steunpilaren hard nodig, want ze kon met veel regenten bijzonder slecht overweg. Bij haar overlijden in 1759 ging het regentschap over op hertog

Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, een vertrouweling van het hof.

De impopulaire 'Dikke Hertog' moest een aantal stadhouderlijke bevoegdheden weer aan de Statencolleges en de vroedschappen laten, maar het machtsstelsel van vertrouwelingen in de gewesten werkte inmiddels zo goed dat de regenten niet terug konden naar hun ware vrijheid. Na de meerderjarigheidsverklaring van Willem V in 1766 bleef de hertog grote invloed houden. Het jaar daarop trouwde de prins met de zestienjarige Wilhelmina van Pruisen, een nichtje van Frederik de Grote.

Stadhouder Willem V (1748-1806). Na de dood van zijn vader in 1751 werd hij algemeen erfstadhouder, tot zijn meerderjarigheid in 1766 onder regentschap, aanvankelijk van zijn moeder Anna van Hannover en vervolgens van de hertog van Brunswijk. Geschilderd portret door onbekend Noord-Nederlands kunstenaar, ca. 1770.

DE STICHTSE SINT-NICOLAAS

Door het algemeen erfstadhouderschap hadden Willem IV en Willem V een aanzienlijk grotere macht dan hun voorgangers. In de provincies controleerde de stadhouder de politiek via een piramide van gunstelingen, het patronagestelsel. In elk gewest had de stadhouder een zetbaas, een luitenant-stadhouder, die in rechtstreeks contact met het hof stond. In Utrecht schoof Willem IV zijn vertrouweling Johan Daniël d'Ablaing van Giessenburg als zodanig naar voren. Een tijdlang was hij oppermachtig in de provincie. Hij bepaalde wie er door de stadhouder benoemd werd. De Statenleden durfden dan ook niets te besluiten zonder zijn mening te hebben gevraagd, "vermits sij alle soo bang als wesels voor hem waren."¹²

Door zijn arrogantie gehaat raakte d'Ablaing na de dood van zijn beschermheer in 1751 in de problemen. Hij werd langzaam opzij geschoven door de gebroeders Jan en Willem Nicolaas Pesters, die favoriet waren bij prinses Anna. De steun die Jan Pesters aan haar verleende in het conflict over de voogdijregeling was

het begin van een steeds inniger samenwerking. Jan Pesters was eind 1750 door Willem IV als geëligeerde benoemd, ondanks tegenstand in de Staten. Hij zou spoedig gecommitteerde in de Raad van State worden en dat tot 1795 blijven. Tegen het eind van Anna's regentschap hadden de beide broers d'Ablaing geheel overvleugeld en was Willem Nicolaas Pesters de nieuwe luitenant-stadhouder in de provincie. Hij was een handig opportunist. Zo had hij als voormalig staatsgezinde in 1747 de draai naar Oranje gemaakt. Verstoorde verhoudingen met de 'dikke hertog' wist hij op tijd te repareren om na de dood van prinses Anna in 1759 zijn positie te kunnen behouden.

De gebroeders Pesters vormden een uitstekend team: Jan hield zich als Utrechts Statenlid en lid van de Raad van State bezig met het traject tussen de provinciale en landelijke politiek en Willem Nicolaas met de niveaus daaronder. Met de formele en informele stadhoudelijke bevoegdheden in de hand bespeelden zij de verschillende delen van de Utrechtse Staten. Periodiek aftreden (elke drie jaar bij de geëligeerden en jaarlijks bij de vroedschappen) maakte regenten net als in de jaren 1674-1702 sterk afhankelijk. Additionele regelingen als het Amersfoortse bestuursreglement van 1750 vergrootten de macht van de stadhouder en dus van Pesters nog verder. Deze wist de regenten bovendien te binden via contracten van correspondentie, waarbij hij gunsten reserveerde voor de deelnemers. Zo sloot hij in 1759 een dergelijk wurgcontract met 24 vroedschapsleden in de stad Utrecht. Wie met Pesters meewerkte, kon op benoemingen rekenen, wie opponeerde, viel overal buiten. Op de steden had hij bovendien grote invloed via de door de stadhouder benoemde schouten.

Het Tweede Lid in de Staten was altijd wat lastiger, alleen al omdat de heren voor het leven zitting hadden. Ook hier werkten voordrachten voor benoemingen als lokmiddel. De luitenant-stadhouder had niet voor niets de bijnaam 'de Stichtsche Sint-Nicolaas'. Het systeem liep door tot ongeschoolde ambten als zakkendrager. Aangezien een belangrijk deel van de dienstverlening door ambtenaren werd verricht, was deze gunstelingenpiramide een belangrijke factor in de economie. Voor wie buiten dit clientèlecircuit stond, waren de kansen een stuk kleiner. Het zette veel kwaad bloed dat er mensen benoemd werden die niet aan formele vereisten zoals burgerrecht voldeden. Het voortrekken van vreemdelingen was al in de tijd van David van Bourgondië als een groot onrecht ervaren. De grote werkloosheid die rond 1770 heerste, maakte de verbittering alleen maar groter.

1780-1850

In de nacht van 25 op 26 september 1781 werd in het hele land een pamflet verspreid met de titel *Aan het Volk van Nederland*. Het boekwerkje was een felle aanklacht tegen de stadhouder: "Vorst Willem, het is alles uw schuld!"¹⁴ De anonieme auteur, naar later bleek de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol, maakte de stadhouder tot zondebok van de catastrofaal verlopende oorlog tegen Engeland die een jaar eerder was uitgebroken. Het pamflet bevatte ook een programma voor een nieuwe koers. De burger stond daarbij centraal en diende zich door middel van burgerbewapening en drukpers sterk te maken.

NAAR EEN DEMOCRATISCH BESTUUR

De titel van het pamflet gebruikte voor het eerst het enkelvoudige begrip 'Nederland' en rekende daarmee af met de gewestelijke soevereiniteit. De nationalistische toon vertaalde zich in de naam van de burgerbeweging die toen ontstond: de Patriottenbeweging. Behalve tegen de stadhouder verzetten deze patriotten zich tegen de prinsgezinde regenten. Dat de Patriottenbeweging in Utrecht bijzonder sterk werd, is gezien het gehate regime van Pesters nauwelijks toeval te noemen. Een in Utrecht verschijnend oppositioneel tijdschrift, *De Post van den Neder-Rhyn*, zou grote landelijke betekenis krijgen. Aan het blad, dat sinds begin 1781 onder redactie van de journalist Pieter 't Hoen verscheen, werd meegewerkt door een groep politiek geëngageerde studenten rond de Ceylonees Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje.

De kritische publicaties in *De Post* irriteerden de Staten van Utrecht dusdanig dat zij in juli 1781 een plakkaat tegen ondermijnende publicaties uitvaardigden. Pogingen om effectief tegen de oppositionele pers op te treden, eindigden echter in een aantal blamerende juridische nederlagen. Bladen als *De Post* gingen door en constateerden met vreugde dat in de Utrechtse vroedschap kritiek kwam op de vriendjespolitiek van Pesters. De echte veranderingen kwamen van buiten de raad. Begin 1783 eisten burgers herstel van de in verval geraakte schutterij. De vroedschap ging sputterend akkoord, maar wist er wel greep op te houden, doordat vroedschapsleden de schuttersvendels als officier aanvoerden. Daarom vonden Ondaatje en de zijnen het nodig om daarnaast een exercitiegenootschap, 'Pro Patria et Libertate' (Voor Vaderland en Vrijheid) op te richten, zoals Van der Capellen had aanbevolen. Ook in andere plaatsen, zoals Amersfoort, ontstonden dergelijke vrijcorpsen.

De vrijcorpsen vormden een politiek drukmiddel. De aanvallen richtten zich op de bevoegdheden van Willem V. In januari 1784 ging de Utrechtse vroedschap

zo ver zelf een nieuw lid aan te wijzen. De prins, die zijn benoemingsrecht zag aangetast, protesteerde bij de Staten van Utrecht. Die stelden een klachtencommissie in. De Utrechtse vroedschap riep burgers op hun bezwaren kenbaar te maken. Een van de ingediende voorstellen was een poging van de vroedschap het Regeringsreglement zo aan te passen dat de stadhouderlijke bevoegdheden verminderd werden en de regentenmacht vergroot. Het kreeg slechts één handtekening. Meer succes had een mede door Ondaatje opgesteld concept-reglement, dat door maar liefst 1215 burgers werd ondertekend. In dit voorstel werden de leden van de vroedschap voor het leven gekozen door de burgerij, die tevens gecommitteerden aanwees om de vroedschap te controleren.

De hele zomer was er een touwtrekken tussen de vroedschap, die de hele zaak naar de Statencommissie wilde doorschuiven, en vertegenwoordigers van de burgerbeweging, die erop aandrongen de bestuursvormingen in eigen hand te houden. Een groep patriotse regenten rond A.H. Eyck steunde de burgers in deze eis. Ook in Amersfoort en Wijk bij Duurstede kregen steeds meer regenten sympathie voor de patriotse doelstellingen. Het democratische concept-reglement uit de hoofdstad kreeg een Amersfoortse navolging. Ook op het platteland was er weerklank.

Na bestudering van alle plannen kwamen de Staten op 1 september 1784 met een voorstel, een reglement-reformatoir, waarin de macht van de stadhouder werd verkleind en die van de regenten werd vergroot. De burgers kregen echter geen invloed. De Utrechtse vroedschap was tevreden, maar voelde zich gedwongen de bevolking inspraak te geven. Namens de ondertekenaars van het concept-reglement traden 24 geconstitueerden op, met Ondaatje als woordvoerder. In Amersfoort werden naar dit voorbeeld achttien geconstitueerden gekozen, waarvan Steven Camp, de commandant van het plaatselijke exercitiegennootschap, de leiding kreeg. De geconstitueerden uit beide steden wezen het reglement-reformatoir als ontoereikend van de hand, terwijl de prins het veel te ver vond gaan. In de Staten kreeg hij alleen steun van de geëligeerden; de meerderheid stond achter het reglement-reformatoir. De stedelijke regenten probeerden de situatie te rekken, maar zowel de Amersfoortse als de Utrechtse geconstitueerden drongen aan op onderhandelingen.

Vanaf februari 1785 raakte de revolutie in een stroomversnelling. In een vacature koos de Utrechtse vroedschap de anti-patriotse Jonathan Sichterman tot nieuw lid. De patriotten waren woedend. Namens hen protesteerde Ondaatje in de raadszaal, terwijl burgers op de Stadhuisbrug stonden te schreeuwen. De angstig geworden vroedschap draaide het benoemingsbesluit terug. Een gloriërende Ondaatje zond zijn aanhangers naar huis. Ze hadden echter te vroeg gejuicht. Een onverteerbare benoeming was weliswaar voorkomen, maar de tegenkrachten wisten in de loop van 1785 terrein te herwinnen. Zo verboden de Staten van Utrecht begin juli het organiseren van petitieën, een van de geliefde actiemiddelen. Later die maand

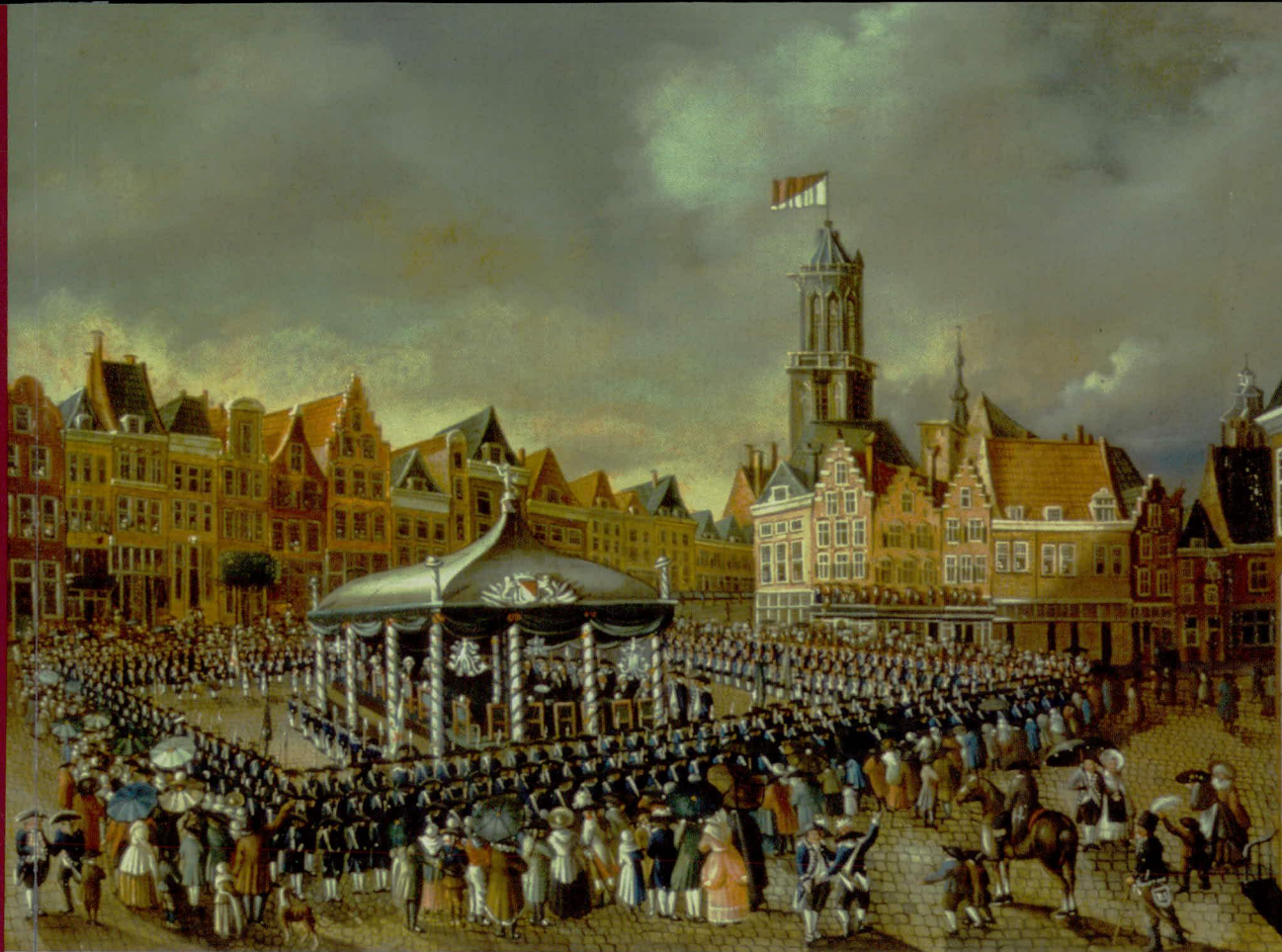

Bezetting van Amersfoort door stadhouderlijke troepen in augustus 1785.
Gravure van R. Vinkeles naar J. Buys, 1793.

Eedsaflegging op het nieuwe regeringsreglement door de nieuwgekozen vroedschapsleden, 12 oktober 1786.
De plechtigheid vond plaats op de Neude, in een speciaal gebouwde vrijheidstempel.
Anoniem schilderij, eind 18de eeuw.

weigerden ze de afgevaardigde van Wijk bij Duurstede de toegang tot de Statenvergadering vanwege het democratische bestuursreglement dat in het stadje was opgesteld. Ze stelden een commissie in om de Wijkenaren weer in het gareel te brengen. De Staten lieten het niet bij een commissie, toen de Amersfoortse patriotten een maand later de macht probeerden over te nemen. Na een verzoek van lokale orangisten en een afkeurende uitspraak van het Hof van Utrecht vroegen de Staten aan Willem V troepen te sturen, waarop de stad een bezetting kreeg.

De vrees bestond dat in Utrecht hetzelfde zou gebeuren, maar de stadhouder durfde niet door te tasten. De patriotten vatten weer moed en voerden de druk op om tot invoering van een democratisch reglement te komen. Op 19 december 1785 pasten ze de tactiek toe die in maart zo goed gewerkt had: insluiting van het stadhuis, terwijl Ondaatje eisen stelde aan de vroedschap. Ditmaal werd zelfs een van de burgemeesters in elkaar geslagen. De volgende dag zwichtte de vroedschap en zegde toe het reglement over drie maanden in te voeren. De Staten weigerden echter om het besluit te bekrachtigen en de stedelijke regenten te ontslaan van de eed op het Regeringsreglement van 1674. Voor de Utrechtse regenten was dit standpunt een mooi excuus om de zaak te traineren.

Met het naderen van de kritische datum 20 maart 1786 steeg de spanning.

De vroedschap vergaderde die dag over de eis van de schutterij om het reglement in te voeren. Ondanks verschrikkelijke sneeuwval werd het stadhuis weer ingesloten. De op de Neude verzamelde schutterij herhaalde haar eisen. Uiteindelijk gaf de vroedschap toestemming dat drie patriotsgezinde regenten de schutters de eed afnamen op het nieuwe reglement. Het was een tussenoplossing, waar de patriotten niet tevreden mee waren, maar waardoor wel de schutterij definitief aan hun kant kwam en die zou uiteindelijk de doorslag geven. Op 2 augustus 1786 zette ze de vroedschap af. Zeven patriotsgezinde leden mochten blijven en voor de overige zetels werden verkiezingen gehouden volgens de regels van het democratische reglement, dat nu van kracht was. De oppositionele regent A.H. Eyck werd eerste burgemeester.

DE STATEN GESPLETEN EN WEER VEREEND

De Staten van Utrecht veroordeelden de machtsgreep en vertrokken naar Amersfoort. Aan het Janskerkhof vormden de steden Utrecht, Wijk bij Duurstede en Montfoort, alsmede enige leden van de geëligeerden en een

van de ridderschap een patriots provinciebestuur, dat zich eveneens als wettig gezag beschouwde. De overgrote meerderheid van de beide eerste leden en de afgevaardigden van Amersfoort en Rhenen vormden de Amersfoortse Staten. Net als in 1587 waren er twee Statencolleges, volgens vrijwel dezelfde scheidslijnen.

Beide partijen versterkten zich. In Amersfoort werd het garnizoen uitgebreid en Utrecht kreeg hulp uit Holland. De verwachte aanval van de stadhouderlijke troepen bleef opnieuw uit en er ontstond een frontsituatie. Langs de Kromme Rijn en de Vecht namen schutterseenheden en Hollandse militairen positie in, terwijl de eenheden van de Prins samengetrokken waren rond een kamp bij Zeist. Begin mei 1787 besloot Willem V tot actie. Op 9 mei omsingelden zijn troepen de stad Utrecht en bezetten de strategische sluis van Vreeswijk. Bij dat dorp kwam het 's avonds laat tot een treffen tussen stadhouderlijke militairen en een Utrechtse eenheid. Toen de Utrechtse na een salvo geheel tegen de verwachting in terugschoten, vluchtten de soldaten van de prins in paniek. De patriotten voelden zich na hun overwinning onaantastbaar, maar ze overschatten hun positie schromelijk. Volgende confrontaties verliepen minder gunstig. Op 5 juli bezette een stadhouderlijk regiment Wijk bij Duurstede, dat snel capituleerde vanwege een amnestieregeling die de Staten voor Wijkse patriotten in het vooruitzicht hadden gesteld. Een Statencommissie herstelde de oude vroedschap en vanaf 11 juli was het stadje vertegenwoordigd in de Amersfoortse Statenvergadering. Utrecht zag af van een voornemen Wijk te bevrijden. De militaire zwakte van de patriotten bleek toen een uitval eind juli in een nederlaag bij Soestdijk eindigde.

Op dat moment zag de toestand er dreigend uit, omdat de kwestie een internationaal karakter had gekregen. Prinses Wilhelmina, de vrouw van Willem V, had eind juni naar Den Haag willen reizen om leiding te geven aan een oranjegezinde opstand. Aan de Utrechts-Hollandse grens was ze tegengehouden en teruggestuurd naar Nijmegen, waar het stadhouderlijk paar in zelfgekozen ballingschap verbleef. Diep beledigd had zij vervolgens een brief gestuurd aan haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen. Deze eiste genoegdoening van de Staten van Holland. Een zomer van diplomatiek touwtrekken volgde. Toen duidelijk werd dat Frankrijk de patriotten niet zou steunen, overschreden Pruisische troepen op 13 september de grens. Ze ondervonden weinig tegenstand. Al na twee dagen viel het besluit om Utrecht te ontruimen. Burgemeester Eyck en de Utrechtse Staten probeerden de door Holland gestuurde bevelhebber op andere gedachten te brengen, maar er zat niets anders op dan te vluchten, eerst naar Amsterdam en vervolgens naar het buitenland.

De vluchtelingen ontsnapten aan geweldplegingen door orangisten, die uitbraken na de intocht van Pruisische en stadhouderlijke troepen. De in augustus 1786 afgezette vroedschapsleden kwamen weer bijeen en legden de eed af op het Regeringsreglement van 1674. De stadhouder werd gevraagd de vacatures

Gevecht bij Vreeswijk op 9 mei 1787. Aangezien het treffen tussen stadhouderlijke troepen en de Utrechtse schutterij 's avonds laat plaats vond, heeft de tekenaar het tafereel met meer daglicht weergegeven. Anonieme kopergravure, 18de eeuw.

op te vullen. De Staten van Utrecht keerden terug naar het Janskerkhof, waar Willem V de vergadering bijwoonde. De gebroeders Pesters kregen hun invloedrijke positie terug. De in hun macht herstelde regenten wilden vooral rust. De Utrechtse vroedschap verbood al op 21 september 1787 samenscholing en gewelddadigheden, de Staten volgden een week later. Men wenste de patriotten ordelijk te bestraffen. De vluchtelingen verloren hun posten en gedeeltelijk ook hun bezittingen. Er trad echter al vrij snel een versoepeling op, waaraan ook de Staten van Utrecht meewerkten. Er kwamen amnestie-regelingen, de perscensuur werd ontdoken en patriotten kwamen bijeen in onschuldig ogende leesgezelschappen.

Beslissend voor de toekomst waren de gebeurtenissen in Frankrijk, het gastland van veel gevluchte patriotten. Daar brak in 1789 een revolutie uit, die steeds verder radicaliseerde. In de jaren 1792-93 verklaarde het revolutionaire bewind de oorlog aan verschillende vorsten, onder wie de Nederlandse stadhouder. De strijd golfde heen en weer tot de Franse legers in juni 1794 een doorbraak forceerden. De patriotse activiteiten namen sterk toe, ook in het Sticht. Eind juli kondigden de Staten van Utrecht maatregelen aan tegen leesgezelschappen die de "verderfelyk overgedrevene leere van Vryheid en Gelykheid" propageerden en verscherpten de perscensuur.¹⁵ De revolutionairen konden evenwel serieus aan machtsovername gaan denken, want tegen het eind van de zomer overschreed het Franse leger de zuidgrens van de Republiek en bereikte in de loop van de herfst de grote rivieren. Toen die door de buitengewoon

strengere vorst rond de jaarwisseling dichtvroren, konden de Fransen doormarcheren. Net als in 1672 begonnen de Staten van Utrecht met onderhandelingen, die op 16 januari 1795 resulteerden in een capitulatie. Tot de voorwaarden behoorde een garantie voor personen en goederen, waarmee plundering werd afgewend. Voorlopig zouden de zittende regenten op hun post blijven. De Franse bevelhebber, Charles Pichegru, die eigenlijk niets van revolutie moest hebben, werkte zelfs graag met hen samen.

DE VESTIGING VAN EEN PROVINCIALE DEMOCRATIE

Van hogerhand kwamen echter orders de revolutie toe te laten. Zondag 25 januari 1795 zette een Comité Revolutionair de Utrechtse vroedschap af en stelde aan het toegestroomde volk een Provisionele Municipaliteit voor. In dit voorlopige bestuur hadden naast patriotsgezinde patriciërs ook burgers uit andere sociale lagen zitting. Een doorbraak was dat er voor het eerst sinds de late zestiende eeuw weer katholieken in het bestuur kwamen. Hetzelfde gebeurde in Amersfoort, Wijk bij Duurstede en Montfoort. De Staten van Utrecht werden op 28 januari afgezet. Het Eerste en het Tweede Lid werden als achterhaalde standenvetegenwoordigingen opgeheven. Aan het stadhouderschap en erfelijke ambten kwam een einde. Het voorlopige provinciebestuur, de 'Provisioneele Representanten 's Lands van Utrecht', werd gevormd door de vier gerevolutioneerde steden. Rhenen sloot zich pas half februari aan, nadat de Provisionele Representanten hier de revolutie met militaire assistentie hadden opgelegd. Het als Oranjebezit geconfisqueerde IJsselstein kwam bij Holland, niet bij Utrecht. Voor het platteland, dat tot dan toe door de ridderschap vertegenwoordigd was geweest, werden per kwartier verkiezingen uitgeschreven. Eind maart namen de plattelandsafgevaardigden zitting, waarop de aanduiding 'provisioneele' werd geschrapt. In de vergadering hadden de vijf steden en de vier kwartieren elk een stem. Een vijfde stem voor het platteland werd door de stad Utrecht voorkomen.

Een door het voorlopige provinciebestuur ingesteld Comité tot de Zaken ten Plattelande verving in het voorjaar van 1795 de meeste oude dorpsbestuurders door aanhangers van de revolutie. In sommige plaatsen ging dat probleemloos, bijvoorbeeld in Houten, waar al direct na de capitulatie een vrijheidsboom was geplant en een Comité Revolutionair was samengesteld. In andere plaatsen zoals Nigtevecht was druk van buitenaf nodig. Een voor het platteland zeer ingrijpende revolutionaire maatregel was de afschaffing van de heerlijke rechten. Die werden in februari 1795 door de Provisionele Representanten als strijdig met de rechten van de mens en burger vernietigd. Over Vreeswijk, waarover de stad Utrecht sinds 1582 heerlijke rechten uitoefende, ontstond een langdurige strijd tussen de stad en de Representanten tot besloten werd dat het volk van Utrecht en het volk van Vreeswijk voortaan één zouden zijn.

Houten presentieboardje voor de vergaderingen van de Representanten 's Lands van Utrecht, 1795.

In dit conflict speelde de tegenstelling tussen gematigde en radicale revolutionairen, die zich in de hele Bataafse Republiek manifesteerde. In de Utrechtse steden hadden de gematigden een meerderheid in de gemeentebesturen, terwijl radicalen zich organiseerden in sociëteiten en wijkcomité's in handen kregen. Ze kregen de steun van het provinciebestuur. De Representanten streefden met een beroep op de revolutionaire beginselen naar vermindering van de stedelijke autonomie, waarmee de eeuwenoude tegenstelling tussen Staten en stad een nieuwe ideologische lading kreeg. Het grote twistpunt was de definitie van het begrip 'domesticq', dat wil zeggen de vraag wat nog tot het stedelijke zelfbestuur behoorde en wat onder de competentie van de provincie viel.

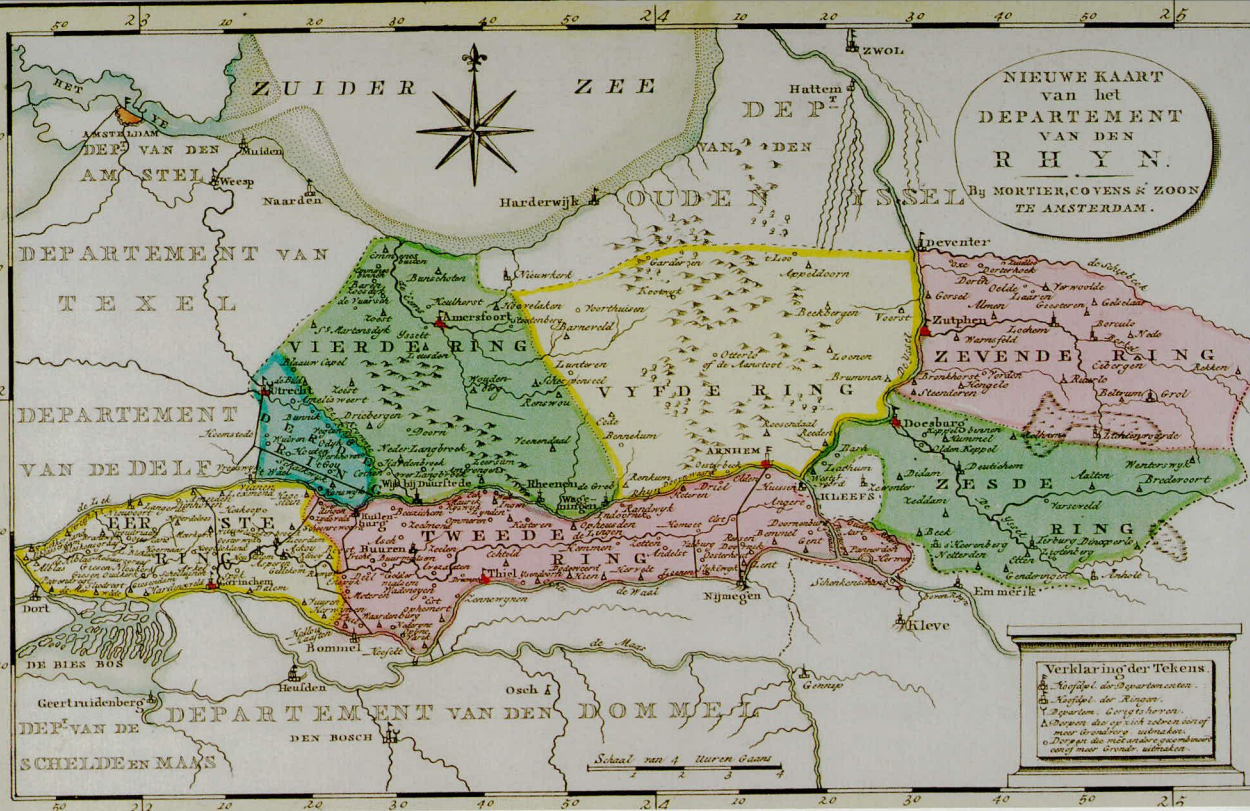
De strijd tussen het provinciaal en het stedelijk bestuur verscherpte zich in 1796.

Het ging vooral om het ontwerpen van een democratische bestuursregeling, die de voorlopige afvaardiging uit 1795 moest vervangen. Er waren twee plannen voor een provinciaal reglement. Een was opgesteld door de stad Utrecht en het Nederkwartier. Het alternatief, dat revolutionairder was, bijvoorbeeld op het punt van de lokale autonomie en het stemrecht, kwam van de Representanten. Een referendum moest beslissen. Pogingen van de Representanten de uitslag te manipuleren, leidden tot heftige protesten van de stad, waarop beide partijen tot een compromis kwamen. In de maand september werden vervolgens verkiezingen gehouden voor het Provinciaal Bestuur. Daarvoor was de provincie opgedeeld in achttien districten, die elk weer uit tien grondvergaderingen bestonden. Stemgerechtigden, die samenkwamen in een grondvergadering, zezen gezamenlijk een kiezer aan. Per district kozen deze kiezers leden van het Provinciaal Bestuur. Die hoefden niet uit het eigen district te komen. Zo werd de Utrechter Pieter Linthorst voor het eerste Amersfoortse district gekozen. In de vergadering van het Provinciaal Bestuur stemde men zonder last of ruggespraak met het district, dat louter als kiesinstrument diende. De leden hadden zitting voor een beperkte periode, elk jaar trad eenderde af. Aftredende leden waren onmiddellijk herkiesbaar.

HET EINDE VAN DE PROVINCIE UTRECHT

In de loop van 1796 begon ook het werk aan een nieuwe bestuursregeling op landelijk niveau. Een gekozen Nationale Vergadering moest daarover beslissen. Binnen dit lichaam tekenden zich drie stromingen af: unitarissen, die een eenheidsstaat naar Frans model nastreefden en af wilden van de oude provincies, federalisten, die zo veel mogelijk bevoegdheden bij de provinciale besturen wilden laten en moderaten, die een tussenpositie innamen. In het voorjaar van 1797 bracht een grondwetscommissie rapport uit. Na debatten in de Nationale Vergadering kwam er een compromis uit de bus, het Ontwerp van Constitutie, dat in een referendum aan het Bataafse volk werd voorgelegd. Het werd begin augustus met ruime meerderheid verworpen. Een tweede Nationale Vergadering moest met een nieuw voorstel komen, maar slaagde daar door onderlinge verdeeldheid niet in.

De Franse autoriteiten, die ongeduldig werden en voor de stabiliteit van de vazalstaat gingen vrezen, besloten begin januari 1798 de radicale unitarissen te gaan steunen in hun streven naar een eenheidsstaat. De 22e pleegden die met steun van het Franse leger een staatsgreep. Een Uitvoerend Bewind (U.B.) onder leiding van de Tilburgse textielfabrikant Pieter Vreede nam de touwtjes in handen. Tegenstanders in de Nationale Vergadering werden gearresteerd. Ook op de lokale en provinciale bestuursniveau's zouden de gevolgen spoedig merkbaar worden. Het Provinciaal Bestuur 's Lands van Utrecht, waaruit

het uitgangspunt voor de verdeling, ook voor die van de ringen, waarin de departementen onderverdeeld waren. Het voormalige gewest Utrecht werd verspreid over drie departementen: het Departement van den Rhijn, het Departement van de Delf en het Departement van Texel. De herindeling was een gigantische operatie. Pas in maart 1799 zouden de nieuwe departementen in werking treden. Het Departementaal Bestuur van den Rhijn, waarvoor drie maanden eerder verkiezingen waren gehouden, trad toen aan. Botsingen tussen het Utrechtse gemeentebestuur en de laag erboven zouden ook nu optreden. Evenals in 1798 probeerden de gemeentebestuurders oranjegezinde ambtenaren te beschermen tegen ontslagen van hogerhand. Door langdurig tijdrekken wisten ze ontslagen tot een minimum te beperken.

DE HERRIJZENIS VAN UTRECHT ALS DEPARTEMENT

Het revolutionaire vuur doofde langzaam. De staatsregeling, product van de radicale revolutionairen, functioneerde maar matig. Aanvullende wetgeving als een nieuw belastingstelsel of een gemeentewet kwam niet van de grond. Dit leidde ertoe dat de departementale herindeling incompleet bleef. De 'Commissarissen tot administratie der finantiën van het voormalig gewest Utrecht' vormden in feite een voortzetting van het oude provinciebestuur. Een gevolg van de onduidelijkheid in de politieke structuur was dat de bestrijding van de zware criminaliteit, die altijd op provinciaal niveau gevoerd was,

enkele gematigde leden opstapten, zette zich op 25 januari 1798 om in het Intermediair Administratief Bestuur der voormalige Provincie van Utrecht, met de woorden administratief en voormalige aangevend dat men de nieuwe tijden van de komende eenheidsstaat verstond. Het mocht allemaal niet baten. Het U.B. wenste de provinciale en lokale besturen te zuiveren. Op 23 februari werd het Intermediair Administratief Bestuur (I.A.B.) van het voormalig Gewest Utrecht geïnstalleerd. Dit bestond uit overtuigde radicalen als Steven Camp en Pieter Linthorst. Laatstgenoemde werd voorzitter en zette zich, gewapend met een instructie uit Den Haag om alle 'nutteloze en onwaardige amptenaren' te ontslaan,¹⁶ energie aan zijn zuiveringstaak.

Hendrik Willem Bosch (1768-1800) trad af als lid van het Provinciaal Bestuur van Utrecht, omdat hij zich niet kon verenigen met de concessies aan de coupplegers van 22 januari 1798 waren gedaan.

Steden en dorpen kregen nieuwe bestuurders, die primair geselecteerd waren op politieke betrouwbaarheid. Er kwam bovendien een gemeentelijke herindeling. Het aantal plattelandsgerechten werd teruggebracht van 120 naar 75. Houten werd bijvoorbeeld samengevoegd met 't Goy, Schonauwen, Wulven, Oud-Wulven, Heemstede en Slagmaat. Deze herindeling, die tot heftige protesten aanleiding gaf, had bezuiniging en efficiëntieverhoging tot doel. Het streven om ook het ambtelijke apparaat te zuiveren, leidde tot een heftig conflict tussen de gewestelijke autoriteiten en het nieuwe Utrechtse stadsbestuur, dat aanvankelijk weigerde oranjegezinde ambtenaren te ontslaan. Intussen kwam een grondwet tot stand, die de eenheidsstaat rigoureus doorvoerde. De wetgevende macht kwam te liggen bij een gekozen Vertegenwoordigend Lichaam. De uitvoerende macht kwam te liggen bij het Uitvoerend Bewind met daaronder acht agenten (ministers). De provincies werden vervangen door departementen, die naar Frans voorbeeld de namen van geografische begrippen als rivieren droegen. Deze hadden totaal andere grenzen om de oude regionale bindingen te breken. Inwoneraantallen waren

in het gedrang kwam. De georganiseerde misdaad werd weinig in de weg gelegd. Zo voerden benden als het Zwartjesgoed regelmatig overvallen uit op het Utrechtse platteland. Onder andere werden huizen en boerderijen bij Leusden en bij Zeist beroofd.

Er ontstond een steeds luidere roep om de maatregelen van 1798 ongedaan te maken. Na een staatsgreep en een gemanipuleerde volksstemming kwam er in september 1801 een nieuwe grondwet, die de oude provinciegrenzen en namen grotendeels terugbracht, zij het dat de aanduiding departement bleef. Er waren enkele wijzigingen aangebracht, zoals het toevoegen van Vianen aan Utrecht. De departementen kregen ook weer meer autonomie, maar geen soevereiniteit. Het beginsel van de eenheidsstaat werd niet losgelaten. Orangisten kregen weer politieke rechten en de verdreven stadhouder gaf zijn aanhangers toestemming daarvan gebruik te maken. De bestuursposten werden keurig verdeeld over orangisten, gematigde patriotten en radicalen. In het Departementaal Bestuur 's Lands van Utrecht, dat in juni 1802 aantrad, zaten vier prinsgezinden onder wie de edelman J.H. van Lynden van Lunenburg en de Utrechtse oud-regent mr. Ph. Ram, die met Willem V overlegd hadden over hernieuwde politieke participatie van oranjegezinden.

Kaart van het
departement van
den Rhyu.
Kopergravure
door C. van
Baarsel naar
C. Covens, 1799.

Philips Ram (1753-1817), voor de revolutie lid van de Utrechtse vroedschap en vervolgens secretaris financiën van de Staten van Utrecht, was vanaf 1795 ambteloos burger, 1802-1807 lid van het departementaal bestuur en 1807-1811 burgemeester van Utrecht. Geschilderd portret door P.C. Wonder, ca. 1810.

Het Departementaal Bestuur was door Den Haag benoemd, maar bij de voorgeschreven periodieke aftreding en bij vacatures door bedanken of overlijden was voorzien in een indirect kiesstelsel, dat de volksinvloed sterk beperkte door zijn gecompliceerdheid en door de gedeeltelijke invoering van een gegoedheidseis, een census. Hetzelfde stelsel gold voor de Utrechtse afvaardiging van twee leden in het Wetgevend Lichaam, dat het Vertegenwoordigend Lichaam had vervangen. De staatsregeling van 1801 vergrootte niet alleen de departementale, maar ook de lokale autonomie, waarbij opnieuw verschil werd gemaakt tussen stad en platteland. Het opstellen van plaatselijke reglementen was een tijdrovende zaak, die nog niet was afgerond, toen de grondwet in 1805 alweer veranderd werd.

De verandering van 1805 werd rechtstreeks opgelegd door het Franse staats-hoofd, Napoleon Bonaparte, die zichzelf kort daarvoor de keizerlijke waardigheid had verleend. Hij vond dat er in de Bataafse Republiek een eenhoofdig gezag moest komen en achtte de Bataafse gezant in Parijs, Rutger Jan Schimmelpenninck, daar wel geschikt voor. Deze kwam in februari 1805 met een kant-en-klare grondwet uit Parijs, die zonder veel debat door het Wetgevend Lichaam werd aangenomen, waarna een volksstemming slechts een formaliteit was. De decentralisatie werd weer grotendeels teruggedraaid. Zo kwamen er centraal opgestelde reglementen voor de departementen en de gemeentebesturen.

Napoleon was nog steeds niet tevreden en in het voorjaar van 1806 vormde hij het land om tot Koninkrijk Holland met zijn jongere broer Louis (Lodewijk Napoleon) aan het hoofd. Het staatsbestel werd verder gecentraliseerd. Aan het hoofd van de departementen, die geen enkele autonomie meer hadden, kwamen landdrosten, bijgestaan door assessoren. Onder zich hadden ze kwartierdrosten in de kwartieren waarin de departementen waren onderverdeeld. In Utrecht werd J.H. van Lynden van Lunenburg landdrost. J.M. van Tuyll van Serooskerken werd kwartierdrost van het eerste kwartier (Utrecht) en oud-patriottenleider S. Camp van het tweede kwartier (Amersfoort). Het departement Utrecht werd uitgebreid met de voormalige baronie IJsselstein en enkele andere Hollandse gebieden, waaronder Oudewater en Woerden. De gebieden ten zuiden van de Lek met Vianen en Hagestein moesten echter afgestaan worden.

Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken (1771-1843) was vanaf 1807 kwartierdrost en vervolgens onderprefect van Utrecht. In de jaren 1814-1828 was hij gouverneur van de provincie Utrecht en daarna van Noord-Holland.

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN

HET PALEIS VAN LODEWIJK NAPOLEON AAN DE DRIFT, 1814-1834

Gedurende de korte tijd dat Lodewijk Napoleon zijn residentie in Utrecht had, liet hij aan de Wittevrouwenstraat en de Drift een groot aantal panden opkopen om die tot paleis te verbouwen. De architect J.D. Zocher sr. kreeg de opdracht. In 1814 weden in het inmiddels leegstaande complex de nieuwe Provinciale Staten gehuisvest. Met een vanuit Amsterdam aangevoerde scheepslading 'archiven en meubilen' kon het onderkomen meteen gevuld worden. Deze Utrechtse spullen waren vier jaar eerder, na de opheffing van het departement Utrecht, onder beheer van het Departement van de Zuiderzee gekomen. De griffie, die de papieren onder haar beheer had, was gevestigd in de vleugel aan de Drift. De Provinciale Staten vergaderden in de grote audiëntiezaal van Lodewijk Napoleon, die aan de achterzijde van dit gedeelte was gelegen. Momenteel is in het gebouwencomplex de Universiteitsbibliotheek en de Letterenbibliotheek gevestigd.

INLIJVING EN BEVRIJDING

Lodewijk Napoleon maakte zich geliefd bij zijn onderdanen door zijn pogingen de taal te leren en allerlei ongunstige maatregelen als invoering van de dienstplicht of de handelsboycot tegen Engeland, het Continentaal Stelsel, af te wenden of te ontduiken. Zijn keizerlijke broer zag dit echter met toenemende ergernis en in de zomer van 1810 lijfde hij het Koninkrijk Holland in. De Franse wetgeving werd per 1 januari 1811 van kracht. Het departement Utrecht werd met Amstelland (Noord-Holland) samengevoegd tot het Département du Zuyderzée, hoofdstad Amsterdam. De uit Brussel afkomstige comte de Celles, een harde bonapartistische bureaucraat, werd prefect. In Utrecht zetelde de onderprefect (sous-préfet) van het derde arrondissement, Van Tuyll van Serooskerken. In het arrondissement Amersfoort werd eveneens de zittende kwartierdorst als sous-préfet gehandhaafd:

A.C. Snouckaert van Schauburg, die in januari 1810 Steven Camp was opgevolgd. Er vond ook een gemeentelijke herindeling plaats, die een reductie van het aantal gemeenten inhield. Zo werden Stoetwegen, Cattenbroek en Austerlitz bij Zeist gevoegd. De gemeenten werden bestuurd door een maire met zijn adjuncten (adjoints). De municipale raad (conseil municipal) had slechts een adviserende rol.

Deze bestuurlijke hervormingen behoorden tot het meest ingrijpende veranderingsproces dat er ooit geweest was. Binnen een jaar was de rechtspraak gereorganiseerd, een burgerlijke stand ingevoerd en een nieuw stelsel van

maten en gewichten geïntroduceerd. De overheidsfinanciën werden gesaneerd door maatregelen als verhoging van de belastingen, kortingen op de armenzorg en gedeeltelijke intrekking van de staatsschuld. Samen met de strikte toepassing van het Continentaal Stelsel leidden deze maatregelen tot grote armoede onder de bevolking. De invoering van de militaire dienstplicht riep grote weerstanden op en leidde voor het eerst sinds 1795 tot een verzetshouding. In maart 1811 vonden in Utrecht de eerste rellen plaats. Er vond ook een kaalslag onder traditionele instellingen plaats. Zo werden de Utrechtse kapittels opgeheven. De eeuwenoude erfenis van wat eens het belangrijkste deel van de Staten van Utrecht was geweest, verdween roemloos in de kas van Napoleon.

Verschillende bestuurders als onderprefect Van Tuyll van Serooskerken en de Utrechtse maire A.J.W. van Dielen probeerden de Franse maatregelen te verzachten, zulks tot groot ongenoegen van prefect De Celles. Na het overlijden van Van Dielen bevorderde De Celles adjunct-maire P.W. Bosch van Drakestein tot eerste burger. Deze voerde de orders stipt uit en deed er zo af en toe nog een schepje bovenop, hetgeen zijn toch al geringe populariteit niet ten goede kwam. Door de Utrechtse elite werd hij gezien als een typische parvenu en dan nog katholiek ook. Het verschil in de twee bestuurslijnen kwam duidelijk tot uiting na de mislukking van Napoleons tocht naar Rusland in december 1812. Tegen het passief verzet, dat toen ontstond, wilde Bosch van Drakestein hard optreden, terwijl Van Tuyll van Serooskerken vergeefs pleitte voor een voorzichtige benadering.

Ondanks de klap in Rusland zaten de Fransen nog stevig in het zadel, maar dat veranderde door de verpletterende nederlaag die Napoleon in oktober 1813 bij Leipzig leed. Overal trokken de Fransen zich in paniek terug, achterna gezeten door Pruisische, Russische en Oostenrijkse legers. Utrecht werd in de vroege ochtend van 28 november door het Franse garnizoen ontruimd. Diezelfde middag meldde zich een patrouille van Kozakken aan de poort om de komst van een Pruisisch-Russisch leger aan te kondigen. Maire Bosch van Drakestein, die de Fransen tot op het laatst trouw was gebleven, diende zijn ontslag in. In overleg met Van Tuyll van Serooskerken kreeg de stad een overgangsbestuur. Vervolgens probeerde Van Tuyll de provincie Utrecht nieuw leven in te blazen, maar hij werd teruggefloten door het Algemeen Bestuur, dat in Den Haag na het vertrek van de Fransen door G.K. van Hogendorp was gevormd. Zo lang de oorlog tegen de Fransen nog voortduurde, moest er niet te veel veranderen.

HERSTELD MAAR MACHTELOOS

De naar zijn geboorteland teruggekeerde zoon van de laatste stadhouder, die als soeverein vorst Willem I was ingehuldigd, was helemaal geen voorstander van een terugkeer naar het verleden. Hij wilde de verworvenheden van de een

De aankomst van de Kozakken bij de
Utrechtse Wittevrouwenpoort, 28 novem-
ber 1813. Die dag kwam een einde aan
bijna negentien jaar Franse overheersing.
Schilderij door P.G. van Os, 1816.

heidsstaat niet prijs geven en stond slechts op onderdelen een restauratie toe. In het voorjaar van 1814 keerden de oude gewesten terug met de aanduiding provincie. Ze kregen ongeveer hun oude omvang, maar al te grillige grenzen met enclaves werden rechtgetrokken. Zo kwam een nieuwe grens tussen Utrecht en Holland tot stand, waarbij IJsselstein en Loenen Utrechts werden, maar plaatsjes als Nederhorst den Berg Hollands. Pogingen om Oudewater te behouden, slaagden niet. De herstelde provincies bezaten geen enkele soevereiniteit, het waren slechts administratieve eenheden, zoals de departementen onder Napoleon waren geweest. De Provinciale Staten van Utrecht, die op 19 september 1814 voor het eerst bijeenkwamen, hadden zeer weinig te vertellen. De macht in de provincie lag bij de gouverneur, die de bevelen des konings uitvoerde. Hij oefende ook een controletaak over de gemeenten uit, die tot in de details van het lokale bestuur reikte, zoals de verwarming van scholen of brandweervoorschriften. Jaarlijks bezocht de gouverneur een aantal gemeenten, waarbij zijn ambtenaren de administratie natrokken. Het kleine ambtenarencorps in de provincie, geleid door een griffier, was in rijkdienst en bedoeld om de vertegenwoordiger van het centraal gezag, de gouverneur, in zijn taak bij te staan. In Utrecht werd oud-onderprefect Van Tuyll van Serooskerken tot gouverneur benoemd. Het feitelijke werk liet hij over aan de griffier. Van de gouverneur werd gezegd dat "hij zijne denkbeelden niet op 't papier kan brengen en geen werken heeft geleerd."¹⁷

Gedeputeerde Staten, gekozen door Provinciale Staten, fungeerden als de naaste medewerkers van de gouverneur, die beide lichamen voorzat. Vanaf een troon keek de gouverneur op de Statenleden neer. GS bereidden de weinige taken die Provinciale Staten gelaten waren, zoals het benoemen van de gemeentebesturen op het platteland, dusdanig voor dat zij de feitelijke beslissing namen. Provinciale Staten vergaderden slechts een of twee keer per jaar; voor extra-bijeenkomsten was toestemming van de koning nodig. De belangrijkste bezigheid tijdens de reguliere sessies was het kiezen van GS-leden of leden van de Tweede Kamer. De grondwet bepaalde dat de Eerste Kamer van de Staten-Generaal door de koning werd benoemd en de Tweede Kamer door de verschillende Provinciale Statenvergaderingen met een vastgelegde sleutel per provincie. Bij de keuze voor de drie Utrechtse Kamerleden waren de Staten niet vrij. Zo werd het oppositionele Kamerlid J.G. van Nes van Meerkerk in 1818 niet herkozen, na aanwijzingen van de koning aan de gouverneur.

Provinciale Staten, in Utrecht 36 leden tellend, waren in eerste instantie door de koning benoemd, met bekende gezichten als oud-landdrost Van Lynden van Lunenburg en ex-maire Bosch van Drakestein. Vanaf 1817 werden de periodiek aftredende en nieuwe leden ge- of herkozen. Dat gebeurde per stand, een restauratief element. De gemeenteraden van de zes steden (IJsselstein was als zesde toegevoegd) wezen de twaalf stedelijke Statenleden aan en de Stichtse edelen de twaalf voor de ridderschap, terwijl de resterende twaalf werden gekozen door vertegenwoordigers van de landeigenaren. Aangezien de

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN

PAUSHUIZE, 1834-1849

Op de hoek van de Kromme Nieuwegracht staat sinds 1517 een majestueus laat-gotisch huis. Het is gebouwd in opdracht van Adriaen Florisz., de latere paus Adriaan VI, die in Utrecht geboren was. Het pand, bekend als Paushuize, had tal van eigenaren gehad, toen het in 1807 door Lodewijk Napoleon gekocht werd. Na het vertrek van de Fransen nog steeds rijksdomein, was het geschikt als ambtswoning voor de nieuwbenoemde gouverneur J.M. baron van Tuyll van Serooskerken. Om de Staten en de griffie in eigen huis te krijgen, gaf Van Tuylls opvolger, Florent ridder van Ertborn, aan de Utrechtse architect Chr. Kramm de opdracht Paushuize van bijgebouwen te voorzien. Deze dienden ook voor rijksdiensten als de telegraaf. De bouw liep grote vertraging op door de Belgische Opstand, die ook de opdrachtgever, een Antwerpenaar, noopte te vertrekken. In 1834 was het karwei klaar en kon de verhuizing plaatsvinden. De luxueus uitgevoerde Statenzaal, gebouwd op de plek van een afgebroken paardenstal, was alleen vanuit de ambtswoning van de gouverneur te bereiken, symbolisch voor de afhankelijkheidsrelatie.

Dedansaal
van Paushuize,
die in de jaren
1834-1849 in
gebruik was
als statenzaal.

opheffing van de kapittels niet werd teruggedraaid, keerde het oude Eerste Lid niet terug. De verkiezingen voor de diverse geledingen verliepen volgens ingewikkelde procedures. Bij de stedelijke raden, die voor het leven zaten, werden vacatures opgevuld door een kiescollege. Daarvan trad om de drie jaar een derde deel af, dat door de stemgerechtigden herkozen kon worden. Hetzelfde gold voor vacatures. Ondanks het gemak dat de stembiljetten thuis werden opgehaald, was de participatie gering. Biljetten werden niet ingeleverd of blanco gelaten. Een Rhenense stemgerechtigde schreef op zijn blanco stembiljet 'doet uwee sin heer'.¹⁸ De uitslag was voorspelbaar: iedereen werd meestal herkozen. De kiescolleges voor het Statendeel dat de landeigenaren vertegenwoordigde, werden op vergelijkbare wijze gekozen en de edelen kozen hun representanten in een ridderschapsvergadering. Voor elke trap in het stelsel was een census, de laagste voor de stemgerechtigden in de kleine steden, de hoogste voor kamerleden. Welke edelen tot de ridderschap behoorden, werd door de koning bepaald. Ook door hem gecreëerde nieuwe adel kon daar in komen, inclusief rooms-katholieken.

In zijn beleid was Willem I, sinds 1815 koning van het verenigde rijk van Noord en Zuid, tamelijk tweeslachtig. Enerzijds behield hij de centralistische staat van Napoleon met de gouverneurs als een soort prefecten, die een riant salaris genoten en een fraaie ambtswoning hadden, zoals Paushuize in Utrecht. Anderzijds vulde de koning de posten in met lokale edellieden, die de oude Republiek nog uit eigen herinnering kenden. Die omringden zich met familie-coterieën. De Utrechtse gouverneur was daar wel heel sterk in. In GS zaten een zwager en een achterneef van hem, in de Staten een andere zwager. Familieleden konden bij gouverneur Van Tuyll altijd aankloppen om gunsten. Zo werd zijn zoon controleur bij de belastingen. De corruptie en het nepotisme op Paushuize waren zo erg, dat twee griffieambtenaren in 1826 Binnenlandse Zaken inlichtten. Toen de gouverneur daar achter kwam, nam hij maatregelen tegen de twee klokkenluiders: degradatie en ontslag. Op bevel van de minister moest hij die weer intrekken. Het ingestelde onderzoek had aangetoond dat er op de griffie geknoeid werd met leges en rekeningen, dat fiscale taxaties te laag uitvielen, dat er onjuist gerapporteerd werd aan de minister en dat incompetent familieleden van de gouverneur op ambtelijke posten werden benoemd. Minister van Binnenlandse Zaken P.L.J.S. van Gobbelschroy, een Zuid-Nederlander, adviseerde de koning om Van Tuyll over te plaatsen, maar niet onmiddellijk om een schandaal te voorkomen. In 1828 maakte Willem I Van Tuyll gouverneur in Noord-Holland als onderdeel van een benoemingscarrousel, waarbij hij de weeffout van de lokale gouverneurs herstelde. In Utrecht kwam de Antwerpenaar Florent ridder van Ertborn op de gouverneurszetel.

Na het uitbreken van de Belgische Opstand in de zomer van 1830 ontstonden ook in het noordelijk deel van het koninkrijk spanningen tussen katholieken en protestanten. Vrijwillige burgerwachten hielpen bij het handhaven van de orde. Deze bereden vrijwilligers patrouilleren op het (overwegend katholieke) platteland bij de stad Utrecht. Lithografie Houtman naar A. Verhoesen, 19de eeuw.

KRACHTIGE BESTUURDERS

In tegenstelling tot zijn voorganger was Van Ertborn een energiek man.

De voorgeschreven controlereizen door de provincie maakte hij consciëntieus. Verder zorgde hij ervoor dat het provinciale bestuursapparaat op één locatie kwam door de Statenzaal en de griffie naar Paushuize over te brengen.

De aankoop van nieuwe gebouwen aan de Kromme Nieuwegracht deed hij overigens zonder Gedeputeerde Staten daarin te kennen. Hoewel buitenstaander wist hij snel contact te leggen in het Sticht. Zijn inburgering voltooide hij door te trouwen met een Utrechtse, Adrienne Eleonore Sophie barones van Heeckeren. De verbintenis tussen de 46-jarige vrijgezel, die een stevige reputatie als bordeelbezoeker had, en het 17-jarige meisje leidde tot de nodige opschudding. Nog schokkender was het gemengd katholiek-protestantse karakter van het huwelijk. De positie van Van Ertborn als katholieke zuiderling werd onhoudbaar na het uitbreken van de Belgische Opstand in de zomer van 1830. Eind oktober legde hij zijn ambt neer.

Na een waarneming door een van de gedeputeerden trad in 1831 mr. L. van Toulon aan als gouverneur. Hij was geen edelman, maar afkomstig uit een Goudse regentenfamilie. Hij was geknipt voor het openbaar bestuur: een ordelijke werker en strikt loyaal ten opzichte van de koning. Zo wist hij keurig te voorkomen dat Provinciale Staten potentieel oppositionele kamerleden kozen. De loyaliteit bleek ook uit zijn harde optreden tegen de Afgescheidenen, een

nieuw kerkgenootschap, dat ontstaan was na een scheuring in de Nederlandse hervormde kerk, zoals de oude gereformeerde kerk inmiddels heette. Willem I was niet van deze scheuring gediend en Van Toulon liet de marechaussee kerkdiensten verstoren en kwartierde militairen in bij gelovigen te Bunschoten. Het optreden tegen de Afgescheidenen vloeide voort uit de verantwoordelijkheid die de gouverneur had voor de handhaving van de openbare orde.

De verbouwing van Paushuize en de invoering van het kadaster, zaken die al liepen, rondde Van Toulon af, waarbij hij zich persoonlijk met de gang van zaken bemoeide. Verder droeg hij zorg voor de reorganisatie van de rechterlijke macht in 1838. De oude Paulusabdij, waarin het Hof van Utrecht gevestigd was geweest, werd ingrijpend verbouwd. Het beleidsterrein waarmee Van Toulon de grootste affiniteit had, was de provinciale waterstaat. Hij was eerder dijkgraaf van het land van Steijn en Willis onder Gouda geweest. In Utrecht pakte Van Toulon de problemen aan die waren ontstaan door ongecontroleerde turfwinning in het noord-westen van de provincie. Door de molencapaciteit te verhogen slaagde hij er in de waterhuishouding weer in orde te brengen. Hij hield zich ook bezig met de onteigeningsprocedures die nodig waren voor de aanleg van de geplande spoorweg tussen Amsterdam en Arnhem, waarmee in 1838 begonnen werd.

Frederik van de Poll (1780-1853), gouverneur van de provincie Utrecht, 1840-1850.

Het rijden van de eerste trein door Utrecht zou Van Toulon niet meemaken.

Begin 1840 overleed hij op 72-jarige leeftijd. De benoeming van een opvolger nam geruime tijd in beslag. In september 1840, net voor zijn aftreden als koning, stelde Willem I mr. F. van de Poll aan. Dat was een omstreden figuur. Als burgemeester van Amsterdam had hij bekend gestaan om zijn nepotisme en was herhaalde malen in botsing met de raad gekomen. Laks optreden bij een belastingoproer in 1835 had tot een berisping door de koning geleid, waar-

op Van de Poll was opgestapt. Als lid van GS in Noord-Holland en lid van de Tweede Kamer wist hij zich te rehabiliteren. Als Kamerlid pleitte hij voor samenvoeging van de provincies tot vier of vijf gewesten om op die manier een grotere bestuursefficiëntie en inkrimping van het aantal ambtenaren te bereiken. Hij zag "de uitdooving daardoor van den Provincialen Geest" als gunstig voor versterking van het centraal gezag.¹⁹

Als gouverneur van Utrecht toonde Van de Poll zich een getrouw uitvoerder van koninklijke besluiten. Zijn controletaak nam hij serieus en hij bracht gedetailleerd verslag uit aan de nieuwe koning Willem II. Een nieuw rapportagesysteem bevorderde de efficiëntie. In zijn jaarlijkse verslagen constateerde Van de Poll onder meer dat veel plattelandsgemeenten slecht functioneerden. Hij adviseerde samenvoeging van gemeenten. Ook uitte hij zijn zorgen over de groeiende maatschappelijke tegenstellingen. De economische crisis van de jaren 1840 leidde tot grote armoede, verergerd door de mislukking van de aardappeloogst in 1847 en uitbraken van cholera. Aan de andere kant zag Van de Poll een opeenhoping van rijkdom bij een kleine elite. Een oplossing van het armoedeprobleem verwachtte hij van wetgeving, een opmerkelijk geluid in het midden van de negentiende eeuw. De Utrechtse gouverneur maakte zich ook grote zorgen over de steeds grotere vijandschap tussen protestanten en katholieken. Sinds de Belgische Opstand was de verhouding tussen de geloofsgemeenschappen aanzienlijk verslechterd. Door het groeiende katholieke aandeel in de bevolking, de bouw van nieuwe kerken en de geruchten over de vestiging van een nieuw aartsbisdom Utrecht voelden protestanten zich bedreigd en zagen de brandstapels al weer roken.

NAAR EEN VERNIEUWING VAN HET BESTEL

Van de Poll zorgde er net als zijn voorgangers voor dat Provinciale Staten geen ongewenste kamerleden kozen. Na de verkiezing van de Utrechtse burgemeester N.P.J. Kien in 1845, waarbij de gouverneur het nodige masseerwerk had verricht, liet de directeur van het kabinet des konings weten dat deze keuze 'aangenaam' was geweest.²⁰ Op het kiesstelsel kwam steeds meer kritiek. De Leidse hoogleraar J.R. Thorbecke kwam met een uitgewerkt alternatief. Hij wilde dat de Tweede Kamer niet langer door de Provinciale Staten zou worden gekozen, maar rechtstreeks door de stemgerechtigden. In Utrecht was er aanvankelijk maar weinig aanhang voor deze ideeën, maar vanaf 1846 ontwikkelde zich een oppositie rond het liberale Statenlid jhr. G.J. Beeldsnijder van Voshol. Deze stelde voor om de vergaderingen van Provinciale Staten openbaar te maken. Hij argumenteerde dat de burgers het recht hadden te weten hoe het belastinggeld werd besteed en hoe de Statenleden functioneerden om te kunnen beoordelen of ze het verdienden herkozen te worden. De gouverneur zorgde ervoor dat het voorstel niet in behandeling kwam.

Beeldsnijder wist toch openbaarheid te bereiken door geheime stukken in handen te spelen van een bevriend journalist, die ze vervolgens publiceerde. Hij was ook betrokken bij de oprichting van de Rijnsociëteit, de Utrechtse afdeling van de liberale Amstelsociëteit.

Veel succes leek de liberale beweging niet te hebben, maar dat veranderde toen Willem II voorjaar 1848 in paniek raakte door de in Parijs en Berlijn uitgebroken revoluties. Hij vreesde dat die naar Nederland zouden overslaan. Om de revolutionairen voor te zijn gaf hij Thorbecke de opdracht een liberale grondwet te ontwerpen. Toen deze met een ontwerp kwam, oefende de koning zo veel druk op de kamer uit dat de grondwet werd aangenomen. De nieuwe grondwet schiep een totaal ander staatsbestel. De bepaling dat de ministers verantwoordelijk waren en de koning onschendbaar, verlegde het zwaartepunt van het staatshoofd naar het kabinet. Een ander belangrijk punt was dat gemeenteraden, Provinciale Staten en de Tweede Kamer rechtstreeks door de stemgerechtigden zouden worden gekozen. Als compromis kwam de verkiezing van de Eerste Kamer bij de Provinciale Staten te liggen.

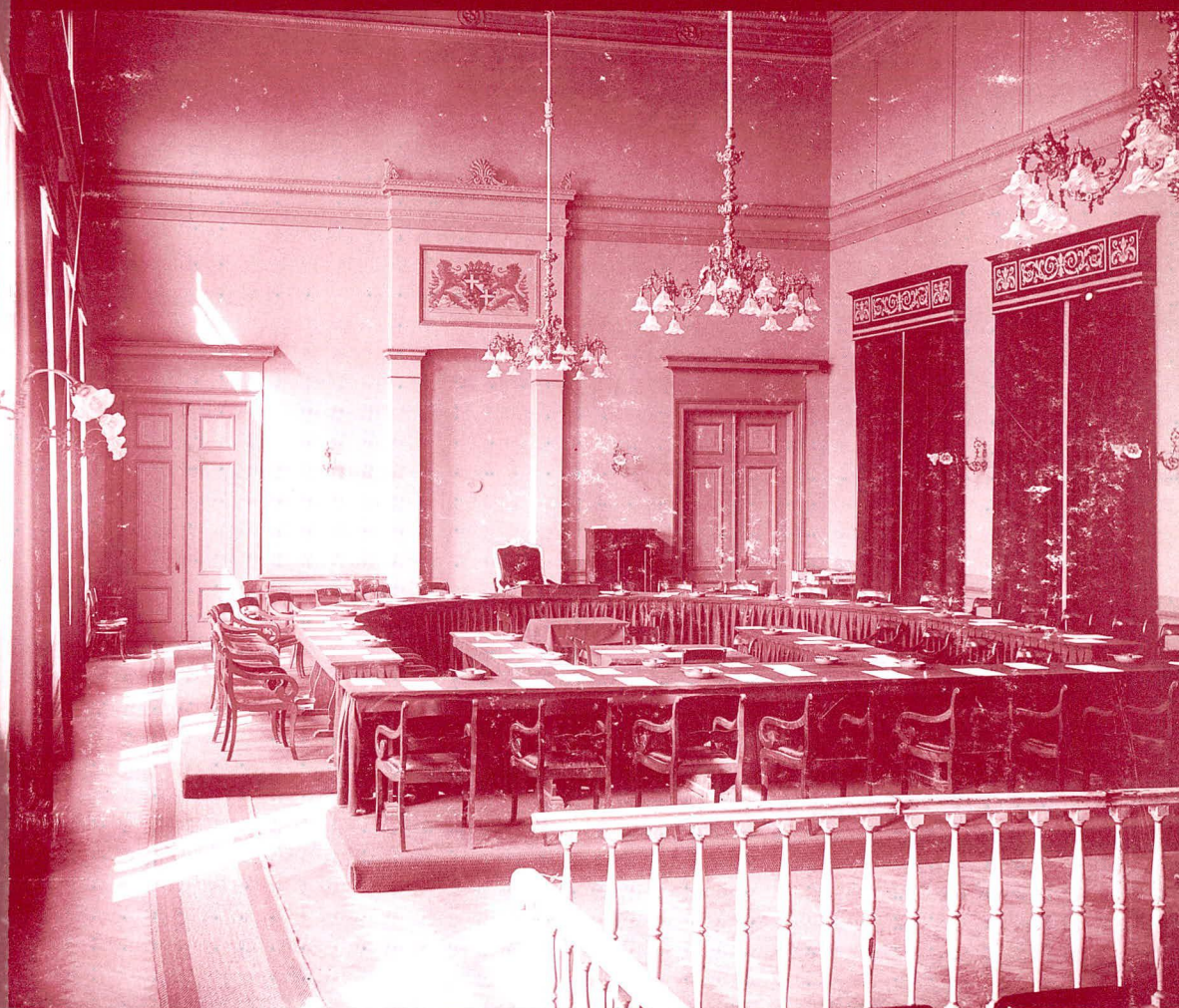
Voor de uitwerking van het nieuwe bestel voor het lokaal en provinciaal niveau was nadere wetgeving nodig. Thorbecke, die in 1849 minister van Binnenlandse Zaken en regeringsleider werd, zette zich aan deze taak. Zijn wetgevende arbeid bracht hem regelmatig in conflict met de nieuwe koning Willem III. Deze was in maart 1849 zijn aan een hartaanval gestorven vader opgevolgd. Als kroonprins had hij de concessies aan de liberalen verfoeid en kon zich ook na zijn troonsbestijging niet vinden in het veranderde staatsbestel. De machteloze woede van de opvliegende monarch kreeg van de koele intellectueel Thorbecke steevast een ijzig onthaal. Wanneer de koning weer eens weigerde een wet te tekenen, wachtte de minister rustig tot de vorst al vloekend zijn handtekening zette.

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN

HET GEBOUW VAN KUNSTEN & WETENSCHAPPEN, 1849-1916

De vergaderlocatie onder de particuliere vertrekken van de gouverneur was voor de Provinciale Staten buitengewoon ongemakkelijk, ook in praktische zin: zo moest er in de vergaderzaal gegeten worden. Een oplossing voor het probleem werd gevonden in een vergaderruimte buiten de deur. Gedeputeerde Staten verlangden in ruil voor de verleende subsidie aan het in 1847 verzezen Gebouw voor Kunsten & Wetenschappen aan de Mariaplaats de voorwaarde dat de halfjaarlijkse Statenvergaderingen in het gebouw konden plaatsvinden. De zaal, waarin op 3 juli 1849 de eerste vergadering plaatsvond, bleek te groot en GS wilden ook graag de subsidie verlagen. Onderhandelingen leverden uiteindelijk op dat de verhuurder voor 500 gulden per jaar zaal 11 van het gebouw telkens voor de Statenbijeenkomsten zou inrichten.

De vergaderzaal van Provinciale Staten van
Utrecht in het Gebouw voor Kunsten en
Wetenschappen, 1915.

1850-2003

Koning Willem III had op 6 juli 1850 een onaangename taak te vervullen: het ondertekenen van een wet die hem ter hand ter gesteld was door minister Thorbecke. Het betrof de Wet regelende de samenstelling en de magt van de Provinciale Staten. Deze wet, die later kortweg de Provinciale Wet zou gaan heten, werkte de beginselen van de grondwet van 1848 uit voor de provinciale bestuurslaag.

MEER ARMSLAG VOOR DE STATEN

De nieuwe wet deed de balans weer in de richting van meer provinciale autonomie gaan. De bevoegdheden van de gouverneur, voortaan commissaris des konings geheten, waren sterk ingekrompen. In tegenstelling tot wat de naamswijziging suggereert, waren de contacten met de koning veel minder geworden. De commissaris was nu vooral een ambtenaar onder de minister van Binnenlandse Zaken. De bestuurlijke verantwoordelijkheden van de Provinciale Staten waren duidelijk toegenomen. Er kwam een eigen provinciale begroting, maar omdat de provincies zelf geen belastingen mochten heffen, bleef er een grote afhankelijkheid van het rijk bestaan. De belangrijkste taak van de Staten was het houden van toezicht op de lagere overheden. Het reilen en zeilen van gemeenten en waterschappen werd strikt gecontroleerd, met name op financieel gebied. Wetten van de rijksoverheid werden door het provinciebestuur aan de lokale overheid doorgegeven. Tot de beleidsterreinen van de Staten behoorden verder de waterstaat, waaronder het wegenonderhoud, landbouw, handel en nijverheid, gezondheids- en armenzorg, onderwijs en kerkelijke zaken. Zo zorgde het provinciebestuur voor wegwijzers, bepaalde waar tol geheven moest worden, gaf verordeningen tegen mond- en klauwzeer uit, schreef maatregelen tegen de cholera voor en gaf instructies voor het optreden tegen bedelaars. Over al deze zaken stelden GS jaarlijks een rapport op. Daarnaast bracht de commissaris aan de minister een vertrouwelijk verslag uit over de toestand van de provincie. Hij trad op als voorzitter van GS, die vrijwel wekelijks vergaderden. De meeste tijd besteedden de gedeputeerden aan beroepszaken. Het provinciaal bestuur was de beroepsinstantie voor veel conflicten, bijvoorbeeld tussen burgers en gemeenten, tussen gemeenten onderling of bij kwesties over wegen.

De Statenvergaderingen, die voortaan openbaar waren, vonden niet langer plaats in Paushuizen, maar in het nieuwe gebouw van Kunsten en Wetenschappen. De tweemaal per jaar plaats vindende vergaderingen werden voorgezeten door de commissaris. De 41 Statenleden werden niet per stand aangewezen, maar rechtstreeks gekozen door de stemgerechtigden. De census waaraan ze

moesten voldoen verschilde plaatselijk en werd bepaald door het bedrag aan directe belastingen. Het minimum varieerde van f 24 op het platteland tot f 60 in de stad Utrecht. Deze bedragen lagen hoger dan die voor de stemgerechtigden in het vorige stelsel, omdat de stemgerechtigden nu rechtstreeks kozen. In 1850 voldeden bijna 4400 Stichtenaren aan de census.

Voor de verkiezingen was de provincie ingedeeld in drie, later vijf districten. De verkiezingen leidden tot een flinke vernieuwing: slechts vijftien leden kwamen uit de oude Staten.

Thorbecke wilde dat het nieuwe systeem voldoende draagvlak had. Zo wenste hij geen verklaarde tegenstanders van de grondwet als commissaris. Om die reden moest Van de Poll uit Utrecht vertrekken. Hij maakte het de minister gemakkelijker door enkele blunders te begaan. Eind 1849 droeg hij zijn zoon voor als burgemeester van Abcoude, wat hem onmiddellijk op een reprimande kwam te staan. Vervolgens probeerde Van de Poll de corrupte burgemeester van Zeist, die daar al sinds 1811 zat, te beschermen tegen ontslag. De koning wilde daarin meegaan, maar zoals gebruikelijk won de minister het pleit. Hij adviseerde nu ook om Van de Poll te ontslaan, tegelijk met zijn Groningse collega. Uiteraard voelde Willem III er weinig voor de koningsgetrouwe Van de Poll de laan uit te sturen, maar weer moest hij toegeven aan de vasthoudende bewindsman. Het afscheidswoord van de commissaris in de Provinciale en Stads-Courant op 2 september 1850 was een aanklacht: hij had geen ontslag willen nemen, omdat hij niet geloofde dat de koning er achter stond en hij uitte in bedekte termen zijn vrees voor een republiek.

De nieuwe commissaris, Schelte baron van Heemstra, was na twee burgers weer een edelman. In de Statenvergadering trof hij verschillende standgenoten. Zeven Statenleden droegen een adellijke titel, minder dan vóór 1850, maar dit aantal groeide in de komende decennia weer tot bijna het oude niveau. De meeste commissarissen in de eerste eeuw na de aanneming van de Provinciale Wet behoorden tot de adel. Voor de Eerste Kamer kozen de Utrechtse Staten meestal een edelman. De niet-adellijke Statenleden, gedeputeerden en commissarissen behoorden eveneens tot de maatschappelijke bovenlaag, vaak tot het oude patriciaat, dat de steden vóór 1795 geregeerd had. Met baron van Heemstra benoemde Thorbecke een uitgesproken geestverwant en persoonlijke vriend als commissaris. In de voorafgaande jaren waren ze samen opgetrokken in de strijd om een grondwetsherziening. Van Heemstra stelde niet teleur. Zo zette hij zich in om de kwaliteit van het lokale bestuur te verbeteren. Hij ging zelfs zo voortvarend te werk in het ontslaan van incompetente functionarissen dat Thorbecke hem moest waarschuwen dat dit te veel ging kosten aan wachtgeld. De commissaris maakte zich ook sterk voor een gemeentelijke herindeling, die in 1857 zijn beslag kreeg. Na de invoering van de Gemeentewet van 1851, die een einde had gemaakt aan het juridische verschil tussen stad en platteland, was gebleken dat verschillende plattelandsgemeenten te klein waren om te functioneren. Het aantal gemeenten in de provincie

bevorderde.

in Utrecht de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) opgericht door de strijdbare

Vorige pagina:

In september 1853 boden vooraanstaande Utrechtse onder leiding van de uiterst conservatieve hoogleraar G.J. Mulder bij het bezoek van koning Willem III aan Paushuizen een anti-katholieke en anti-liberale petitie aan. Het welwillende antwoord van de koning voedde geruchten van een reactionaire staatsgreep. Schilderij door N. Pieneman, 1853-1856.

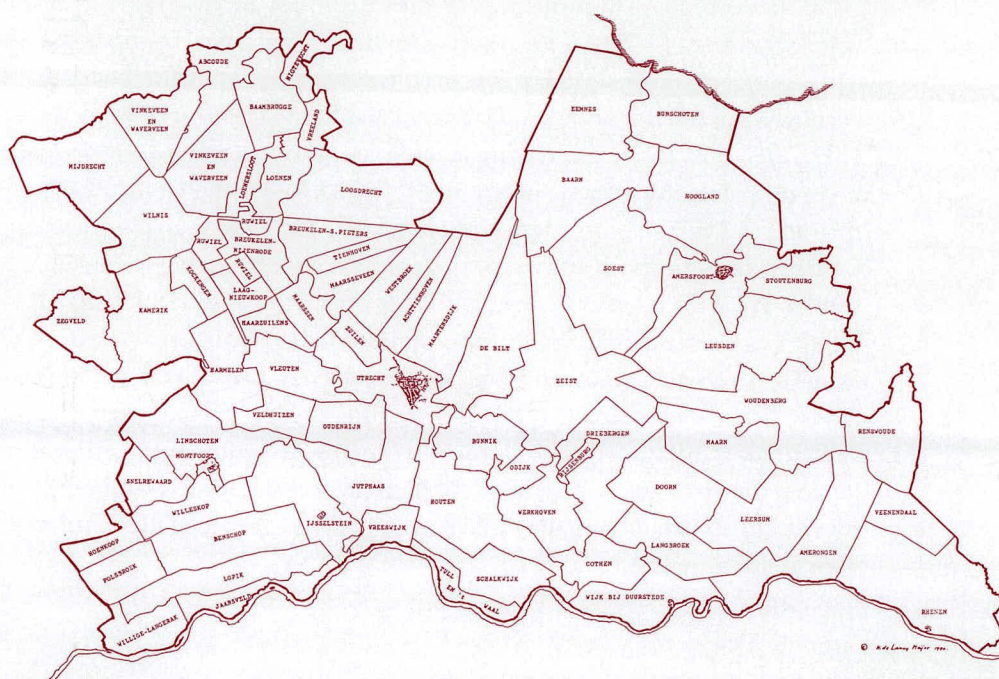
dominee Abraham Kuyper met steun van onder andere het Utrechtse Statenlid Barthold baron de Geer van Jutphaas. De Liberale Unie kwam zeven jaar later tot stand, maar al spoedig ontstonden scheuringen. De katholieken kwamen pas heel laat met een echte partij, de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Conservatieven kwamen helemaal niet tot eigen partijvorming. Ze vonden onderdak bij de rechtervleugel van het liberalisme en bij de Christelijk-Historische Unie (CHU), een rechtse afsplitsing van de ARP. Binnen deze CHU speelde de protestantse adel van de Utrechtse Heuvelrug een belangrijke rol. De partij kende tot ver in de twintigste eeuw een a-politieke bestuurdersmentaliteit. Een geheel nieuwe stroming was het socialisme, opgekomen in de jaren na 1880. In 1894 werd de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht, onder anderen door de in Utrecht woonachtige advocaat Pieter Jelles Troelstra. Zowel de confessionele partijen als de SDAP profiteerden van de kiesrechtuitbreidingen, die vanaf de jaren 1880 tot stand kwamen.

De herkenbaarheid van politieke stromingen begon in de Tweede Kamer.

Vervolgens raakten ook gemeenteraden gepolitiseerd, althans in grotere plaatsen als Utrecht en Amersfoort. Bij de Provinciale Staten trad het verschijnsel veel later op. Een reden daarvoor was dat de Staten zich weinig met politiek gevoelige beleidsterreinen als het onderwijs bezighielden. Toezicht op de waterschappen of de gezondheidszorg leidde veel minder tot ideologische tegenstellingen.

Hoewel de Provinciale Wet van 1850 de bevoegdheden van Provinciale Staten aanzienlijk vergroot had, bleef de wezenlijke macht bij Gedeputeerde Staten en de commissaris liggen. De bevoegdheden van de commissaris waren in 1850

Gemeentelijke indeling van de provincie Utrecht voor en na de herindeling van 1857. Kaart door H. de Lanoy Meijer, 1990.

beperkt, maar krachtige persoonlijkheden als baron Van Heemstra konden grote invloed hebben. Van Heemstra kwam voortdurend met initiatieven. Na de gemeentelijke herindeling entameerde hij een nieuwe regeling voor de waterschappen, die onder meer een reductie van het aantal beoogde. De Staten namen in 1857 een besluit daartoe, maar het zou nog jaren duren voor de vernieuwing een feit was. Van Heemstra was toen al weg en zijn opvolger jhr. H.H. Röell ook. Röell was nog maar twee jaar commissaris in Utrecht, toen hij in 1860 dezelfde functie in Noord-Holland kreeg. Van Heemstra was commissaris in Zeeland geworden. De Staten klaagden over de snelle wisseling. Daar zouden ze vervolgens weinig reden meer voor hebben. De volgende functionaris, E.C.U. van Doorn, bleef lang op zijn post. In 1880 kreeg hij eervol ontslag om leeftijdsredenen: hij was inmiddels de tachtig gepasseerd. Dat hij er zelf om verzocht, was een grote opluchting voor de minister van Binnenlandse Zaken en als beloning kreeg hij de titel jonkheer. Van Doorn was een veel minder initiatiefrijk bestuurder dan zijn beide voorgangers. Hij was meer iemand die op de winkel paste en conflicten vermeed. Keurig-ambtelijk bracht hij verslag uit van de gang van zaken in de provincie en deed hij voordrachten voor benoemingen.

De opvolger van Van Doorn, J.A.G. baron de Vos van Steenwijk, straalde evenmin jeugdig elan uit. Hij was 62 jaar oud en had een mooie loopbaan in het openbaar bestuur achter de rug. In zijn installatietoespraak voor de Staten erkende de nieuwe commissaris dat hij weinig wist van de provincie. Hij vroeg de Statenleden op zijn daden te wachten, maar dat wachten zou tevergeefs blijken te zijn. De zorg van De Vos van Steenwijk ging vooral uit naar zijn eigen huisvesting. Paushuizen werden verbouwd, maar wensen tot verandering van de plannen zag de commissaris niet gehonoreerd door het ministerie. Het conflict liep zo hoog op dat De Vos ontslag nam. Hij was nog geen twee jaar in functie geweest. De nieuwe commissaris, E.H. s' Jacob, was uit heel ander hout gesneden. Hij was spoorwegdirecteur geweest, net als zijn beide broers. Vervolgens had hij zich als conservatief kamerlid geprofileerd.

De verkeersdeskundigheid van de nieuwe commissaris kwam goed van pas door de kwesties die op dat moment speelden. De provincie kende sinds begin 1882 een eigen Provinciale Waterstaat. Tot de instelling daarvan waren Gedeputeerde Staten gedwongen door de centrale overheid. De introductie van de Provinciale Waterstaat, die bestond uit een provinciaal ingenieur, een opzichter veenderijen, twee opzichters voor de wegen en twee man secretariële ondersteuning, vormde een forse uitbreiding van het ambtenarenapparaat. De griffie bestond na een reorganisatie in 1879 uit 21 medewerkers, verdeeld over drie afdelingen. Het bureauwerk van de Provinciale Waterstaat werd uitgevoerd in de dienstwoning van hoofdingenieur K. van Rijn, die 22 jaar lang de leiding had. De dienst hield zich zowel met de natte waterstaat (afwatering en kanalen) als de droge (wegen) bezig.

Op het gebied van de natte waterstaat zorgden de steeds grootschaliger vereningen voor grote problemen, maar die lagen grotendeels op het bordje van de waterschappen. De bouw van stoomgemalen leek hier eindelijk een oplossing te bieden. Verder speelde de aanleg van een kanaal tussen Vecht en Eem om de bereikbaarheid van Amersfoort te vergroten. Commissaris s' Jacob zette zich hier krachtig voor in. Een veel grootser project was de aanleg van het Merwedekanaal, dat Amsterdam met Duitsland moest verbinden, maar waar ook de stad Utrecht grote voordelen van had. Het was een taak voor Rijkswaterstaat, maar de provincie had bemoeienis met de onteigeningsprocedures. Die speelden ook bij de aanleg van de stoomtramwegen, die in deze periode een revolutie in het regionaal vervoer teweeg brachten. Eind 1882 kwam er een provinciale verordening, maar deze schoot tekort. Op het openbaar vervoer had het provinciebestuur steeds grote invloed gehad. Dat was onder de Republiek al zo geweest met de trekschuiten, na de Franse tijd met de postkoetsen, rond 1880 met de stoomtrams en later met autobussen. Voor het beleid van de provincie was het van groot belang dat de inkomsten

werden verruimd. Vanaf 1887 kon de provincie opcenten heffen op een aantal belastingen, maar de rijksbijdrage vormde nog steeds het leeuwendeel van de inkomsten. Deze was ruim f 50.000 groot en groeide heel langzaam.

De energieke s' Jacob ergerde zich in toenemende mate aan de in zijn ogen passieve en negatieve opstelling van Provinciale Staten. Tot zijn boosheid stemden de Staten regelmatig tegen college-voorstellen. Volgens hem leefden de Staten 'buiten den dampkring der provinciale politiek.'²¹ s' Jacob behoorde niet tot een politieke stroming die democratisering hoog in het vaandel had. In zijn dadendrang werd de commissaris ook gehinderd door gezondheidsproblemen. Hij had last van 'een pijnlijk zenuwlijden'. Kuren in het buitenland boden geen soelaas en in de nazomer van 1888 nam hij ontslag.

Zijn opvolger, Alexander baron Schimmelpenninck van der Oije, was weer een minder daadkrachtig commissaris. Hij vervulde keurig de voorgeschreven taken zoals het bezoeken van gemeenten en het rapporteren aan de minister. In zijn verslagen schetste hij onveranderd een zonnig beeld van de bestuurlijke verhoudingen en de toestand van de provincie. Dossiers zoals die over stoomtrams schoof hij het liefste door, bijvoorbeeld naar de verantwoordelijke ministeries. Tegen het eind van zijn ambtstermijn werd Schimmelpenninck van der Oije geconfronteerd met een nieuw fenomeen op het terrein van de droge waterstaat: de auto. In 1902 reed baron van Zuylen van Nyevelt, herbouwer van kasteel De Haar en verwoed autopionier, met zijn automobiel op verboden wegen. De commissaris vond een proces-verbaal op zijn plaats. Hij vond dat de autobezitters te hard reden en uitte zijn ongenoegen over de milde straffen.

Frederik Alexander Carel graaf van Lynden van Sandenburg (1873-1932), commissaris van de koningin in de provincie Utrecht, 1914-1924.

De verhouding van deze commissaris met Provinciale Staten was veel beter dan onder zijn voorganger. Hij had ook niet zoals s' Jacob een geprofileerde mening, maar trad veel meer als neutraal voorzitter op. Naar buiten toe conformance Schimmelpenninck van der Oije zich geheel aan het college van GS. Bij zijn afscheid als commissaris, in juli 1905, werd zijn onpartijdige leiding uitvoerig geprezen. De aanduiding van de functie was na de troonsopvolging door Wilhelmina inmiddels gewijzigd in commissaris der koningin.

De volgende ambtsdrager was niet, zoals steeds het geval was geweest, iemand van buiten, maar een van de gedeputeerden, F.D. graaf Schimmelpenninck. Ook hij was geen overijverig bestuurder. De meest ingewikkelde kwestie waar hij tijdens zijn ambtstermijn mee te maken kreeg, was het verzoek van de stad Utrecht tot uitbreiding van haar grondgebied. De gemeentegrenzen waren nog steeds die van de middeleeuwse stadsvrijheid en blokkeerden woningbouw. GS wonnen inlichtingen in en kwamen na het horen van de bezwaren uit omliggende gemeenten tot de conclusie dat zo'n ingrijpende gemeentelijke herindeling ongewenst was.

Begin 1914 nam Schimmelpenninck ontslag en opnieuw werd een gedeputeerde tot opvolger benoemd. Net als de beide vorige functionarissen was deze F.A.C. graaf van Lynden van Sandenburg een protestantse edelman, die als kamerlid een anti-revolutionaire backbencher was geweest. Hij toonde zich echter een veel krachtiger bestuurder, die opgewassen was tegen de verzwaarde taken van het openbaar bestuur. Deze verzwarende was mede een gevolg van de Eerste Wereldoorlog, die twee weken na Van Lyndens ambstaansvaarding uitbrak. Ook een natuurramp, een overstroming die het noord-oosten van de provincie in 1916 trof, versterkte de roep om sterker overheidsingrijpen. De rol van de overheid stond centraal in de debatten die in de jaren 1914-1916 voor het eerst voor echte politieke verdeeldheid in de Staten zorgden. Deze gingen over de elektriciteitsvoorziening. De vraag naar stroom was sinds de eeuwwisseling sterk toegenomen en er bestonden reeds enkele gemeentelijke en particuliere bedrijven. De kwestie was nu of er een provinciale maatschappij moest komen. De liberalen in de Staten, tegenstanders van overheidsbemoeiing, vonden dat de opwekking van elektriciteit aan het particulier initiatief moest worden overgelaten. Na het inwinnen van adviezen, onder meer van de Amerikaan C.P. Feldmann, hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft, kwamen GS met een tussenoplossing: een naamloze vennootschap onder beheer van de provincie. Dergelijke bedrijven bestonden al in Gelderland en Noord-Brabant. Nadat een motie om het Groningse model van een volledig overheidsbedrijf met 34 tegen 4 stemmen verworpen was, besloten de Utrechtse Staten in mei 1916 tot oprichting van de Provinciale Utrechtsche Electriciteitsmaatschappij (PUEM). Van Lynden van Sandenburg werd president-commissaris van de n.v. Voor de opwekking van elektriciteit ging de PUEM later met de stad Utrecht samenwerken in het Provinciaal en Gemeentelijk Utrechtsch Stroomleveringsbedrijf (PEGUS).

De drinkwatervoorziening, verzorgd door particuliere bedrijven, kwam in 1923 onder provinciale controle. Regionale drinkwaterstichtingen kregen in de jaren daarna een vergunning van de provincie.

POLITIEKE TEGENSTELLINGEN

De debatten rond de oprichting van de PUEM kondigden een politisering van de provinciale politiek aan. Deze zette pas echt door na de grondwetswijziging van 1917. Deze voerde het algemeen mannenkiesrecht in (enkele jaren later gevolgd door het vrouwenkiesrecht) en verving het districtenstelsel door een evenredige vertegenwoordiging. Kamer-, raads- en Statenleden werden voortaan niet meer individueel door een district gekozen, maar via lijsten. Daardoor kwamen ook in de Provinciale Staten duidelijk herkenbare fracties. De confessionele partijen ARP, CHU en RKSP scoorden goed in de opeenvolgende verkiezingen, in Utrecht nog sterker dan het landelijk gemiddelde. Ze bezetten steeds zo'n 25 van de 41 zetels. De liberalen werden fors teruggedrongen en de sociaal-democraten deden hun intrede, al bleek hun aanhang in het electoraat kleiner dan in linkse kring was gehoopt. In de SDAP-fractie zat het eerste vrouwelijke Statenlid, H.B. Bakhuis-Wolters. Het college van GS was een afspiegeling van de verhoudingen in de Staten. Zo waren er in 1933 twee gedeputeerden van de RKSP, een van de ARP en een van de CHU naast een liberaal en een sociaal-democraat.

In de Staten, die sinds 1916 niet meer in K&W, maar in een nieuw provinciehuis naast Paushuize (Achter Sint Pieter 20) vergaderden, werd het debat door het optreden van fracties scherper. De polarisatie was met name merkbaar tussen liberalen en sociaal-democraten. Commissaris Van Lynden moest regelmatig

Paushuize en het gebouwencomplex van de provincie Achter Sint Pieter 20.

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN

ACHTER SINT PIETER, 1916-1996

In de jaren 1915-1916 vond een ingrijpende verbouwing plaats van Paushuize en de belendende percelen. Er kwam grootschalige nieuwbouw en van wat Kramm een kleine eeuw eerder geschapen had, bleef alleen de grote zaal over. Deze was na het vertrek van de Staten naar K&W als ontvangsten balzaal gebruikt. In 1916 kregen de Staten beschikking over een eigen vleugel met een Statenzaal in het nieuwe griffiegebouw Achter Sint Pieter 20. De commissaris en de griffier hadden hun werkruimten in Paushuize, waar zich ook de vergaderruimte voor GS bevond. Het gebouw was eigendom van het rijk en de Statenzaal werd gehuurd. In 1943 besloot NSB-commissaris W.B. Engelbrecht het gebouw kosteloos over te nemen, een transactie die na de oorlog bevestigd werd.

In het gebouwencomplex was de ruimte aanvankelijk meer dan voldoende, maar de groei van het ambtelijk apparaat zorgde voor steeds meer huisvestingsproblemen. Het besluit van commissaris F.A.C. graaf van Lynden van Sandenburg bij zijn aantreden in 1954 om Paushuize niet als ambts-woning te betrekken bood enig soelaas, maar er moesten steeds meer werkplekken in panden buiten de directe omgeving van Paushuize gecreëerd worden.

De Statenzaal
Achter
Sint Pieter 20,
1990.

optreden tegen beledigingen en voorkomen dat de debatten door politieke spelletjes ontspoorde. De plenaire Statenvergaderingen wonnen aan gewicht. Waar vroeger GS-voorstellen vaak probleemloos werden overgenomen en veel werk in commissies werd gedaan, werd dit nu als ondemocratisch gezien. Zo werd de leden van een Statencommissie die bij een onderzoek naar arbeidsomstandigheden in een fabriek een gesprek met de directeur wel genoeg hadden gevonden, door de SDAP-fractie verweten dat ze niet met arbeiders gesproken hadden en niet zelf waren gaan kijken. Waren de sociaal-democraten vooral geïnteresseerd in zaken als arbeidsomstandigheden, de christelijke partijen waakten over de openbare zeden. Zo was de AR-fractie tegen verdere subsidie aan een bibliotheek in Zeist, omdat zich een werk van Emile Zola in het uitleenbestand bevond.

Echt fel werden de tegenstellingen door de komst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), die in 1935 in de Utrechtse Staten vier zetels haalde. Deze partij was vier jaar eerder opgericht. Tot de initiatiefnemers behoorden twee provinciale ambtenaren, A.A. Mussert en C. van Geelkerken. Zij waren de meest uitgesproken exponenten van het rechts-nationalistische klimaat op de griffie. Mussert was sinds 1920 in dienst van de Provinciale Waterstaat. In 1927 werd hij hoofdingenieur als opvolger van jhr. H.E. Ram, die zelf in 1904 het eerste diensthoofd K. van Rijn was opgevolgd. De benoeming van Mussert was niet onomstreden. Hij had een slechte verhouding met zijn chef gehad, die slecht kon delegeren, waardoor Mussert naar zijn gevoel te weinig te doen kreeg. De conflicten hadden bijgedragen tot Rams vervroegde pensionering. Een Statenmeerderheid van 23 stemmen was voor de benoeming van Mussert,

Ir. A.A. Mussert (1894-1946), hoofd-ingenieur van de Provinciale Waterstaat van Utrecht, 1927-1934. Foto, 1927.

Verharding
van de weg
Leersum-
Woudenberg, 1924.

die tweede op de voordracht van GS stond. Musserts lobby onder Statenleden had succes gehad. In vergelijking met zijn voorganger voerde de ambitieuze Mussert een veel actiever beleid. Het takenpakket van de Provinciale Waterstaat nam fors toe, met name door de explosieve toename van het autoverkeer. Zo was het aantal dagelijks passerende motorvoertuigen op de weg Woerden-Harmelen-Utrecht tussen 1908 en 1923 van 10 naar 339 gegroeid. De nieuwe hoofdingenieur had grote belangstelling voor wegeaanleg en dagelijks bezocht hij de tekenafdeling van zijn dienst, die door zijn bemoeiingen tot vier man was gegroeid. Provinciale Waterstaat, nog tot 1916 in de woning van het diensthoofd gevestigd, werkte inmiddels in het nieuwe griffiegebouw Achter St. Pieter 20. In die periode groeide de omvang van de dienst naar 20 man om daarna verder toe te nemen. Er ontstond nu echt een provinciaal apparaat met ambtenaren die sinds 1905 niet meer in rijksdienst waren, maar door de provincie werden betaald.

Als hoofdingenieur hield Mussert zich behalve met de wegen ook bezig met de natte waterstaat, met name de afwateringsproblematiek en de verbetering van het Merwedekanaal. Zijn plannen bij dit tweede punt vormden de aanzet voor de aanleg van het Amsterdam-Rijn-kanaal, dat aanvankelijk langs Amersfoort gepland was. In zijn werk kreeg Mussert de steun van commissaris H.Th. s' Jacob, die in 1924 Van Lynden van Sandenburg was opgevolgd. Hij was een zoon van de commissaris van een kleine halve eeuw eerder. Aan Musserts loopbaan bij de provincie kwam een einde door zijn politieke nevenactiviteiten. In februari 1934 verklaarden de Staten het verbod voor rijksambtenaren om lid te zijn van extremistische organisaties als de NSB ook voor provinciale ambtenaren van toepassing. De hoofdingenieur kreeg het dringende verzoek zijn lidmaatschap te beëindigen. Toen hij dat weigerde, kreeg hij per 1 mei 1934

eervol ontslag, evenals Van Geelkerken. Mussert kreeg waarderende woorden van commissaris s' Jacob, die in dezelfde tijd om gezondheidsredenen afscheid nam. De commissaris betreurde het dat de bekwame ambtenaar, die zoveel had gedaan voor het provinciale wegennet, ontslagen moest worden vanwege 'de huidige verscherping der politieke verhoudingen.'²² Mussert en Van Geelkerken wijdde zich voortaan aan de opbouw van de beweging en konden het volgende jaar het genoegen van de overwinning bij de Statenverkiezingen smaken. Van Geelkerken kwam zelf in de Staten. Daarna raakten de Nederlandse nationaal-socialisten in een neerwaartse spiraal van onderlinge conflicten en verkiezingsnederlagen.

DE PROVINCIE IN OORLOGSOMSTANDIGHEDEN

Voor de NSB zouden pas weer gunstige tijden aanbreken met de Duitse inval van 10 mei 1940. Deze kwam voor de meeste Nederlanders als een onverwachte schok. Men had gehoopt net als in de jaren 1914-1918 buiten de in september 1939 uitgebroken strijd te kunnen blijven. In de verdediging tegen de Duitse Wehrmacht was de provincie Utrecht van groot belang, met de Grebbelinie en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Bij de noodzakelijke inundaties speelde commissaris L.N.H. Bosch ridder van Rosenthal, die de functie sinds 1934 bekleedde, een actieve rol. Hij had zelfs voorgesteld om op kosten van de provincie afweergeschut aan te schaffen. De ongelijke strijd duurde slechts vijf dagen. Na de capitulatie volgde een Duitse bezetting, maar in het begin stelden de overheersers zich terughoudend op. Zo bleven de bestuursorganen voorlopig in functie. Dat gold ook voor de provincie, al werd de hoogste ambtsdrager 'commissaris der provincie' in plaats van 'der koningin'. Tot de eerste zorgen van het bestuur behoorde het herstel van de schade in het oosten van de provincie als gevolg van de gevechten. Daartoe richtte de commissaris een 'Grebbe commissie' op.

Bosch van Rosenthal was in tegenstelling tot zijn meeste collega's van meet af aan nadrukkelijk anti-Duits. In de toespraak die hij op 15 mei 1940 tot de griffie-ambtenaren hield, verklaarde hij: "Duitsland is onze vijand; die dit niet voelt is geen Nederlander. De ambtenaren zijn een deel van het Nederlandse gouvernement..."²³ De coöperatieve houding van de secretarissen-generaal, die de leiding van het land in handen hadden genomen, kon in zijn ogen geen genade vinden. Zijn anti-Duitse houding kwam ook naar voren in de afstandelijke houding die hij innam bij zijn contacten met de bezettingsautoriteiten. Voor de vaak volkse Nazi's had hij een aristocratische minachting. Hij weigerde hen een hand te geven en voerde gesprekken staande. Met de Duitse Beauftragte in de provincie, de edelman Von Alberti, kon hij echter goed overweg. Hij gaf hem bij zijn afscheid zelfs een hand. Met diens opvolger, de fanatieke Nazi A. Joachim, kreeg de commissaris grote problemen.

Commissaris
F. E. Müller
begroet zijn
opvolger
W.B. Engelbrecht,
oktober 1941.

Na verwijten van tegenwerking en achterhouding van informatie werd Bosch van Rosenthal in februari 1941 ontslagen. Hij trok zich terug in een villa te Zeist en ging zich steeds meer bezighouden met verzetsactiviteiten. Als nieuwe commissaris werd de NSB-er F.E. Müller aangesteld. Deze mededirecteur van de Utrechtse beenzwartfabriek had zich al vroeg bij de partij gemeld en was een vertrouweling van Mussert. Zijn toespraken stonden bol van de nationaal-socialistische retoriek, maar in feite vielen de veranderingen mee. De vergaderingen van GS gingen over gebruikelijke onderwerpen als beroepszaken en de samenstelling van het college werd in eerste instantie niet gewijzigd. Door het aftreden van twee gedeputeerden kwam echter ruimte voor NSB-ers. In de benoeming van NSB-burgemeesters was Müller terughoudend; hij wenste goede verhoudingen te bewaren. Müller was eigenlijk een heel passief bestuurder, die volgens de Utrechtse burgemeester Ter Pelkwijk 'Leg maar neer' werd genoemd.²⁴ Hij wachtte op orders van de bezettingsautoriteiten of van secretaris-generaal K.J. Frederiks. Alleen bij maatregelen tegen de joden toonde de fel anti-semitische commissaris eigen initiatieven.

Per 1 september 1941 veranderde het provinciaal bestuur ingrijpend.

De Staten werden opgeheven en de macht kwam te liggen bij de commissaris. De bestuursraden, zoals de gedeputeerden voortaan heetten, hadden slechts een ondersteunende taak. Drie gedeputeerden uitten tegen de commissaris hun bezwaren tegen de nieuwe regeling en verwachtten hun congé te krijgen, maar Müller hield ze in functie. Zelf vertrok hij eind oktober om burgemeester van Rotterdam te worden. Zijn opvolger, W.B. Engelbrecht, was een oud-diplomaat, die pas na de Duitse inval tot de NSB was toegetreden. Ook Engelbrecht was geen krachtfiguur. Volgens Ter Pelkwijk maakte de 60-jarige commissaris 'een seniele indruk'.²⁵

Evenmin als zijn voorganger was Engelbrecht erg fanatiek in het nazificeren van het provinciale bestuursapparaat, maar daar zorgden de bezettingsautoriteiten wel voor. In januari 1942 kwam de griffiersfunctie in nationaal-socialistische handen en in juli werden de vier nog zittende vooroorlogse gedeputeerden vervangen door NSB-ers. Het provinciaal bestuur was voortaan een gelijkgeschakeld uitvoeringsorgaan van de bezetters. De taakvergroting van de provincie gedurende de voorafgaande decennia zette in deze jaren versterkt door, bijvoorbeeld op het gebied van de volkshuisvesting. In 1943 werd de Provinciale Planologische Dienst (PPD) opgericht, die voortbouwde op het werk van twee voor de oorlog ingestelde commissies, de Provinciale Bebouwingscommissie en de Streekplancommissie. De Provinciale Waterstaat, onder leiding van Musserts opvolger F.E.D. Enschedé, hield zich bezig met het voor de bezetters zo essentiële onderhoud van wegen en de aanleg van het Utrechtse deel van de weg Hilversum-Heemstede. Met de opmars van de geallieerden in de nazomer van 1944 kwamen inundaties weer in beeld. Enschedé en zijn mensen slaagden er in verregaande plannen in het westen van de provincie bij de bezettingsautoriteiten uit het hoofd te praten, maar in het voorjaar van 1945 stond toch 20.000 ha onder water.

STEEDS MEER TAKEN

Met de Duitse capitulatie van 5 mei 1945 kwam ook voor de provincie Utrecht een einde aan de bezetting. Collaborateurs als commissaris Engelbrecht werden gearresteerd. Hij kreeg uiteindelijk drie jaar gevangenisstraf. Het voormalige hoofd van Provinciale Waterstaat werd geëxecuteerd. Bosch van Rosenthal keerde terug op Paushuize, maar Provinciale Staten bleven voorlopig nog buiten functie. Pas in juli 1946 vond er weer een Statenvergadering plaats.

Arrestatie van griffier H. van der Weerd (in lichte regenjas) en bestuursraad L. Brands Buijs door de Binnenlandse Strijdkrachten, mei 1945.

De commissaris zat deze niet voor; hij was al meer dan een half jaar met ziekte-verlof. Aan het eind van het jaar vertrok hij. De nieuwe commissaris M.A. Reinalda had niet zoals de voorafgaande reeks een CHU- of AR-achtergrond, maar was een sociaal-democraat. Ook qua afkomst was er een groot verschil. Waar alle commissarissen en gouverneurs in een adellijk of patricisch milieu waren opgegroeid, was hij de zoon van een vuurstoker bij de spoorwegen. Hij wist zich evenwel soepel te voegen in de heersende bestuursgewoonten. Reinalda bleef zeven jaar in functie en werd toen opgevolgd door iemand die geheel paste in het oude patroon: C.Th.E. graaf van Lynden van Sandenburg, een zoon van de commissaris uit de jaren 1914-1924. Ook onder de Statenleden bleven de oude bestuursgeslachten vertegenwoordigd. Na 1919 was het aandeel van regententelgen teruggelopen, maar zeker niet verdwenen. Zelfs voor de tweede helft van de 20ste eeuw zijn nog steeds adellijke namen op de presentielijsten te vinden.

In de naoorlogse jaren vond een enorme uitbreiding van de overheidstaken plaats en dat gold ook voor de provincies. Factoren als de verdere toename van het verkeer en de groei van de bevolking versterkten dit effect. De auto, tot begin jaren '60 een vervoermiddel voor de zakenwereld en de meer welgestelden, kwam binnen het bereik van de massa. De navenante toename van het gemotoriseerde verkeer had ook zijn consequenties voor het provinciale wegennet. De knooppuntfunctie van de provincie Utrecht versterkte dit effect. De naoorlogse wederopbouw en het wegwerken van de optredende woningnood verzwaarden de provinciale verantwoordelijkheden op het gebied van de ruimtelijke ordening. De PPD maakte hiervoor meerjarenplannen. Het grootste project uit de naoorlogse jaren was de uitbreiding van de stad Utrecht. Die ging gepaard met een ingrijpende herindeling, waarbij de gemeenten Oudenrijn en Zuilen per 1 januari 1954 grotendeels in Utrecht opgingen en ook delen van Achttienhoven, Westbroek, Maartensdijk, Jutphaas, Houten en De Bilt bij de stad kwamen. Bestaande woonkernen als Zuilen, Hoograven en Tuindorp kwamen bij Utrecht en op de nieuwverworven grond verzeen nieuwbouwwijken als Kanaleneiland en Overvecht. Veel later kreeg Amersfoort een vergelijkbare uitbreiding met de aanhechting van Hoogland.

De provincie probeerde greep te houden op de woningbouw door het aanwijzen van zogeheten groeikernen, bijvoorbeeld Nieuwegein en Houten. Bij de bouwplannen die de gemeente Maarssen samen met een projectontwikkelaar maakte, de nieuwbouwwijk Maarssenbroek, slaagde de provinciale overheid er niet in de zaak goed onder controle te houden. Het lukte wel om de Heuvelrug landelijk te houden. Voor de Heuvelrug kwam de provincie in 1962 met een streekplan, het eerste van die aard.

Het behoud van het natuurschoon op de Utrechtse Heuvelrug was een onderdeel van het milieubeleid van de provincie. Al sinds de oprichting van Provinciale Waterstaat hield deze dienst zich bezig met schadelijke effecten van bedrijfsactiviteiten, in het kader van de Hinderwet. In 1929 was een provinciale

Rioolwaterzuiveringsinstallatie in Bunnik, 1987.

schoonheidscommissie opgericht, die zich onder andere met natuurschoon bezighield. In de jaren '50 was de kwaliteit van het grondwater een belangrijke prioriteit. In 1957 werd het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland opgericht. Later ging de zorg sterk uit naar het oppervlaktewater. In de jaren '70 nam de provincie de rioolzuiveringsinstallaties van gemeenten over. De financiering geschiedde met een verontreinigingsheffing volgens het principe dat de vervuiler betaalt. Het beleid resulteerde in een aanzienlijk teruglopen van de vervuiling, met name in de Loosdrechtse en Vinkeveense plassen. Het belang van het milieu in het provinciaal beleid nam dusdanig toe dat het in 1972 een eigen dienstonderdeel van Provinciale Waterstaat werd.

De klassieke taak van het toezicht op de waterschappen werd in zekere zin verlicht door de terugloop van het aantal. In de jaren '50, '60 en '70 vonden tal van fusies plaats, zodat er enkele grote eenheden overbleven. Na de samenvoeging van Kromme Rijn, Leidse Rijn en Lopikerwaard met een deel van Amstel en Vecht en ongereguleerd gebied per 1 januari 1994 viel het grootste deel van de provincie Utrecht onder één hoogheemraadschap: de Stichtse Rijnlanden. Een nieuwe taak voor de Provinciale Waterstaat was het begeleiden van de ruilverkaveling. Deze bevordering van de efficiëntie in de landbouw door herinrichting van de percelen, verbetering van afwatering en de aanleg van ontsluitingswegen was in de jaren '20 begonnen. De taak van de provincies hierin werd aanzienlijk vergroot door een wijziging van de Ruilverkavelingswet in 1954.

De zojuist genoemde taakuitbreidingen zijn direct of indirect in verband te brengen met het waterstaatsbeheer, dat al sinds de Stichtse Landbrief tot de aandachtsgebieden van de Staten behoort. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog heeft er een sterke uitbreiding plaats gehad van taken die daar geheel los van staan zoals sport, recreatie, gezondheidszorg en cultuur.

DE VERGADERPLAATSEN VAN DE STATEN PROVINCIEHUIS RIJNSWEERD, SINDS 1996

In 1978 betrok een deel van het ambtelijk apparaat nieuwbouw in Rijnsweerd, een schepping van de Biltse architect Jaap Lengkeek. Het was een geschakeld complex van 'sterren', bestaande uit twee tot zes bouwlagen. Het ontwerp van de architect was gericht op inpassing in het landschap. De ecologische tuin sloot daarop aan. Na de voltooiing van het complex in 1987 besloten de Staten helemaal uit de binnenstad weg te gaan. Lengkeek kreeg, samen met bureau­genoot Jan de Jong, opdracht om naast het sterrengebouw een nieuw Provinciehuis te ontwerpen. Ze voegden twee nieuwe 'sterren' toe: een lage Statenzaal en een kantoor­gebouw van 65 meter hoog. In het gebouw is veel aandacht besteed aan energiebesparing zoals een systeem voor koude/warmte-opslag. Evenals in het gebouw uit de jaren '70 nemen kunstwerken een belang­rijke plaats in. In de nieuwbouw zijn die van de hand van de Amsterdamse kunstenares Titia Ex, vijf grote sneeuw­kristallen. Op 3 april 1996 vond de oplevering plaats en hadden Provinciale Staten van Utrecht een nieuwe vergaderplaats. De gebouwen in de binnenstad werden verkocht, al behield Paus­huize een representatieve functie voor de provincie.

De Statenzaal in het nieuwe Provinciehuis
Rijnsweerd.

Enerzijds gaat het om uitvoerend beleid, dat eerder de taak was van andere overheden, zoals de uitvoering van de Wet Bejaardenorden, die in de jaren '80 van het rijk naar de provincies ging. Anderzijds gaat het om het verlenen van subsidies en het sturen van ontwikkelingen. Ook economisch stimuleringsbeleid behoort tot het pakket van de provincie. Daartoe werd na de oorlog het Economisch Technologisch Instituut (ETI) opgericht, een samenwerkingsverband met de Kamer van Koophandel, dat tot 1994 bestaan heeft. Op economisch terrein zijn aanzienlijke successen geboekt. De werkgelegenheid, vooral in de dienstensector, steeg aan het eind van de eeuw explosief en in de zomer van 2002 bleek de regio Utrecht de laagste werkloosheid in de hele Europese Unie te hebben: 1,2% op een Nederlands gemiddelde van 2,8% en een Europees van 7,6%. De voorspoed is echter voorbij en in de nabije toekomst valt er weer heel wat te stimuleren.

Tegen de voortdurende toename van de overheidsinspanningen kwam rond 1990 een tegenbeweging op gang. Er ontstond een roep om een terugtrekkende overheid. In het kader van deze privatisering besloten de Staten tot afstoting van het provinciale belang in de UNA en de REMU, de opvolgers van PEGUS en PUEM. Op het gebied van het waterbeheer vond een overheveling van taken plaats naar de waterschappen, zoals dat in de jaren '80 van de zestiende eeuw ook gebeurd was. Per 1 januari 1997 is het waterkwaliteitsbeheer overgedragen aan de waterschappen.

BETERE TOERUSTING

De verzwaring van de provinciale taken na de Tweede Wereldoorlog leidde tot een aanzienlijke groei van het ambtelijk apparaat. Het aantal werknemers bij Griffie, Provinciale Waterstaat en Provinciale Planologische Dienst nam van 125 in 1950 toe tot bijna 900 in 1980. Daarna zwakte de groei sterk af. In de jaren '80 nam het personeelsbestand nog toe tot iets boven de 1000. In 1989 vond een ingrijpende reorganisatie plaats. De oude drie onderdelen gingen op in een nieuwe structuur. Die bestond naast eenheden onder de griffier en een Dienst Ondersteuning uit vier diensten die zich met de verschillende beleidsterreinen bezighielden: Ruimte en Groen, Water en Milieu, Wegen, Verkeer en Vervoer en tenslotte de Dienst Welzijn, Economie en Bestuur. In de eerste helft van de jaren '90 groeide het aantal arbeidsplaatsen bij de provincie nog tot boven de 1100, maar daarna leidde de afstoting van taken als het waterkwaliteitsbeheer tot een vermindering met zo'n 250 mensen.

De toename van het aantal ambtenaren had ingrijpende gevolgen voor de huisvesting. Er kwamen voortdurend verbouwingen en uitbreidingen in en rond Paushuize. Zo verhuisde Provinciale Waterstaat in 1947 naar de overkant van Achter Sint Pieter en kreeg daar in 1961 de beschikking over nieuwbouw. Uiteindelijk bood het creëren van kantoorruimte in de binnenstad onvoldoen-

Het personeel
van de provincie,
eind 1948
poserend in de
Statenzaal.

de soelaas. Een fors deel van de ambtenaren verhuisde in 1977 naar het nieuwe provinciekantoor in Rijsweerd. In 1996 volgde ook de rest van het apparaat met de Staten, GS en de commissaris. Naast de twintig jaar oude laagbouw verrees een torencomplex met aan de voet een nieuwe Statenzaal.

Uiteraard leidde de uitbouw van het apparaat tot sterk stijgende salariskosten.

In 1948 werd nog geen vier ton aan salarissen voor griffie-ambtenaren betaald, tien jaar later was dat al meer dan een miljoen en nog eens tien jaar later bijna vier miljoen. Bij de Provinciale Waterstaat en de PPD vond een parallelle ontwikkeling plaats, die zich in de jaren '70 doorzette. Aan het eind van de twintigste eeuw gaf de provincie zo'n 73 miljoen gulden per jaar uit aan personeelslasten. Die vormen echter slechts een beperkt deel van het hele pakket. De takengroei vertaalde zich in een toename van vele begrotingsposten, van materialen voor de rattenbestrijding tot subsidies voor muziekscholen. De totale uitgaven voor de gewone dienst (dus exclusief investeringen), die in 1948, het eerste normale begrotingsjaar na de oorlog, ruim drie miljoen gulden bedroegen, vertienvoudigden in minder dan 20 jaar. Vanaf het midden van de jaren '60 vond een explosieve groei van de uitgaven plaats. Na een stagnatie rond 1980 (bij zo'n 200 miljoen) opnieuw forse groei op tot een uitgaventotaal van bijna 700 miljoen gulden in 1996. Daarna is er sprake van sterke fluctuaties. De sterke stijging van de provinciale uitgaven in de halve eeuw na de Tweede Wereldoorlog is deels een gevolg van de geldontwaarding in die periode, die vooral in de jaren '70 groot was, en volgt daarbovenop de algemene stijging van overheidsuitgaven. Een ander deel is echter het gevolg van verschuiving van taken naar de provincie toe.

Zo stegen de uitgaven midden jaren '80 sterk doordat de uitvoering van de Wet Bejaardenoorden bij de provincie kwam te liggen. Anderzijds zorgde taakafstoting in de jaren '90 voor plotselinge dalingen.

Voor het dekken van de toenemende kosten kon de provincie gebruik maken van het Provinciefonds, dat in 1948 werd ingesteld. Begin jaren '50 zorgde dit fonds voor een derde van de provinciale inkomsten om vervolgens geleidelijk in belang toe te nemen. Daarnaast waren er de reeds bestaande inkomsten als opcenten op rijksbelastingen, dividenden op de aandelen in nutsbedrijven en rente op belegd kapitaal en verstrekte leningen. Bij de waterstaat, goed voor meer dan de helft van de provinciale uitgaven, zorgden rijksuitkeringen voor wegen en waterhuishouding voor het grootste deel van de dekking. Datzelfde geldt voor de uitvoering van nieuwe taken zoals de uitvoering van de Wet Bejaardenoorden.

Behalve het ambtelijk apparaat veranderde ook het provinciaal bestuur zelf.

In 1962 kwam er een nieuwe Provinciewet, die de wet uit 1850 verving. Vier jaar later kwam er een nieuwe Instructie voor de commissaris. In 1983 werd de Provinciewet aangepast aan de toen aangenomen grondwetswijziging. De nieuwe regelingen codificeerden de ontwikkeling naar een zelfstandige bestuurslaag tussen rijk en gemeente, die de provincies hadden doorgemaakt. De commissaris van de koningin, oorspronkelijk als gouverneur een rijks-ambtenaar die zelfstandigheidsneigingen van de provincies moest tegengaan, vormde nu de top van het provinciaal bestuur. Inmiddels wordt de commissaris niet meer voor het leven, maar voor zes jaar benoemd, waarna herbenoeming kan plaatsvinden.

Protest van ambtenaren tegen de voorgenomen korting van 3,5 % in de Statenzaal, oktober 1983.

College van
Gedeputeerde
Staten met de
commissaris van
de koningin en de
griffier, 2002

De Utrechtse commissarissen na Reinalda beantwoordden weer aan het klassieke Utrechtse profiel. C.Th.E. graaf van Lynden van Sandenburg (1954-1970), P.J. Verdam (1970-1980), P. van Dijke (1980-1985) en jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland (1985-1997) hadden een ARP- of CHU-achtergrond, hadden ruime ervaring in het lokaal en provinciaal bestuur en stamden op Van Dijke na ook uit families die verschillende generaties in het openbaar bestuur actief waren geweest. Verdam en Beelaerts waren bovendien minister geweest. Met de benoeming van Beelaerts' opvolger kwam er net als in 1946 een commissaris met een heel andere politieke achtergrond: B. Staal is lid van D66.

Vreselijk belangrijk is de politieke achtergrond van de commissaris ook niet.

Van hem wordt een onpartijdige leiding in de Staten en het college verwacht. De verhoudingen daarbinnen zijn ook niet zo sterk gepolariseerd als op andere bestuurlijke niveau's. Waar grotere gemeenten in de jaren '70 de traditionele afspiegelingscolleges vervingen door programcolleges op basis van een meerderheid in de raad, zijn in GS de grote partijen naar evenredigheid vertegenwoordigd gebleven. De gedeputeerden worden voor vier jaar door de Staten gekozen en kunnen tussentijds aftreden of ontslagen worden wegens onverenigbaarheid van functies of misdragingen. Ze zijn deel uit blijven maken van Provinciale Staten, maar na de Statenverkiezingen van 2003 wordt net als bij de gemeenten een jaar eerder is gebeurd, een duaal stelsel van kracht, waarbij de leden van GS hun Statenzetel opgeven, zoals ministers ook geen zitting hebben in de Tweede Kamer. Dit stelsel gaat de verhoudingen tussen GS en Provinciale Staten wezenlijk veranderen. GS krijgen een besturende en de Staten een controlerende functie. Deze versterkte rol als volksvertegen-

woordiger houdt voor de Statenleden ook het nemen van initiatieven en het aangeven van de beleidskaders in.

De tot nu toe geldende regels voor de taken van de gedeputeerden op basis van de Provinciewet van 1962 liggen in het verlengde van voorafgaande ontwikkelingen. Het gaat om een dagelijks bestuur uit het provinciebestuur. De hoofdtaak van GS is sinds het ontstaan van het college in 1578 niet veranderd: het voorbereiden van Statenbesluiten en vervolgens het uitvoeren daarvan. Iedere gedeputeerde heeft een aantal portefeuilles uit het zojuist geschetste palet van provinciale bevoegdheden: ruimtelijke ordening, milieu, zorg, cultuur, provinciale financiën. De medebewindstaak van de gedeputeerden behelst het uitvoeren van regelingen van de rijksoverheid, dit in het kader van decentralisatie. Het college van GS, dat in tegenstelling tot de Staten niet in het openbaar vergadert, is verplicht de Staten te informeren over alle beleidsonderdelen, tenzij het strijdig is met het openbaar belang. Het aantal gedeputeerden, na de oorlog steeds op zes gebleven, kwam na de verkiezingen van 1999 op zeven. Doordat er na een tussentijds aftreden geen nieuw lid werd aangesteld, kwam het college drie jaar later weer op de oude omvang.

Voor Provinciale Staten betekende de Provinciewet van 1962 een vastlegging van de gegroeide rol. De wetswijziging van 1983 versterkte die nog. De Staten komen inmiddels maandelijks bijeen en de leden doen daarnaast veel werk in commissies. Deze commissies hebben betrekking op de diverse beleids-terreinen van de provinciale politiek. De fractievoorzitters vormen samen een seniorenconvent, waarin ze vertrouwelijke zaken kunnen bespreken. Hoewel het werk van de Statenleden sterk is toegenomen, wordt het als neven-functie beschouwd, die naast een andere betrekking wordt vervuld en waaraan

Bijeenkomst van
Provinciale
Staten, mei 1985.

slechts een vergoeding is verbonden. Het werk als gedeputeerde is wel een volledig betaalde baan. De Statenfracties worden ondersteund door een assistent en kunnen verder een beroep doen op het ambtelijk apparaat. Het aantal Statenleden werd in 1962 van 41 op 55 gebracht, acht jaar later op 59 en in 1991 op 63.

De Statenverkiezingen gaven in de eerste twintig jaar na de oorlog weinig verrassingen te zien. Ondanks de roep om vernieuwing van de politiek keerden de oude partijen terug, soms met een nieuwe naam. Zo heette de RKSP Katholieke Volkspartij (KVP), de SDAP was opgegaan in de bredere Partij van de Arbeid (PvdA) en de liberalen hergroepeerden zich tot Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Daarnaast waren enkele kleinere partijen als de CPN en de SGP in de Staten vertegenwoordigd. De confessionele partijen behielden de meerderheid. Ze waren vooral sterk op het agrarische platteland. Zo was de KVP veruit de sterkste kracht in de overwegend katholieke gemeenten van het Kromme Rijngebied. De sociaal-democraten moesten het hebben van de steden en geïndustrialiseerde kleinere gemeenten als Zuilen, terwijl de liberalen goed scoorden in welgestelde forensenplaatsen als De Bilt, Zeist en Doorn.

Het beeld veranderde met de verkiezingen van 1966. De PvdA verloor gevoelig en de confessionelen licht. De Boerenpartij van Hendrik Koekoek kwam met vier zetels in de Staten. Die partij verdween vier jaar later weer. VVD en nieuwkomer D'66 waren toen de grote overwinnaars. De KVP verloor fors en voor het eerst sinds een halve eeuw hadden de confessionele partijen geen meerderheid meer. Ook de ARP had verloren. In 1974 volgde een nog zwaardere nederlaag, waarin ook de CHU deelde. De drie verliezers vormden een gemeenschappelijke CDA-fractie. Deze nieuwe combinatie bleek succesvol bij de verkiezingen van 1978. Daarna fluctueerden de resultaten van de christen-democraten rond de 20 zetels om in de jaren '90 opnieuw weg te zakken. De PvdA deed vanaf 1970 mee in combinatie met andere partijen: in 1970 met PPR en PSP in het PAK, in 1974 met D'66 en de PPR in de PKU en vervolgens tweemaal met een PvdA/PPR-lijst. Vanaf 1987 is de PvdA weer zelfstandig in de Staten vertegenwoordigd. PPR, PSP en CPN vonden elkaar vervolgens in GroenLinks. Bij de partijen aan de linkerkant van de Staten is er net als bij het CDA sprake van op en neer gaande resultaten. Op lange termijn gezien is er alleen bij de VVD sprake van groei. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen waren de liberalen nog kleiner dan de CPN. In de jaren '50 en '60 groeide de VVD geleidelijk, maar bleef nog buiten het college. Pas na de overwinning van 1970 kwam de partij in GS. In 1995 sprong de VVD van 13 naar 21 zetels en werd daarmee veruit de grootste fractie. Vier jaar later was er verlies, maar de eerste plek bleef behouden.

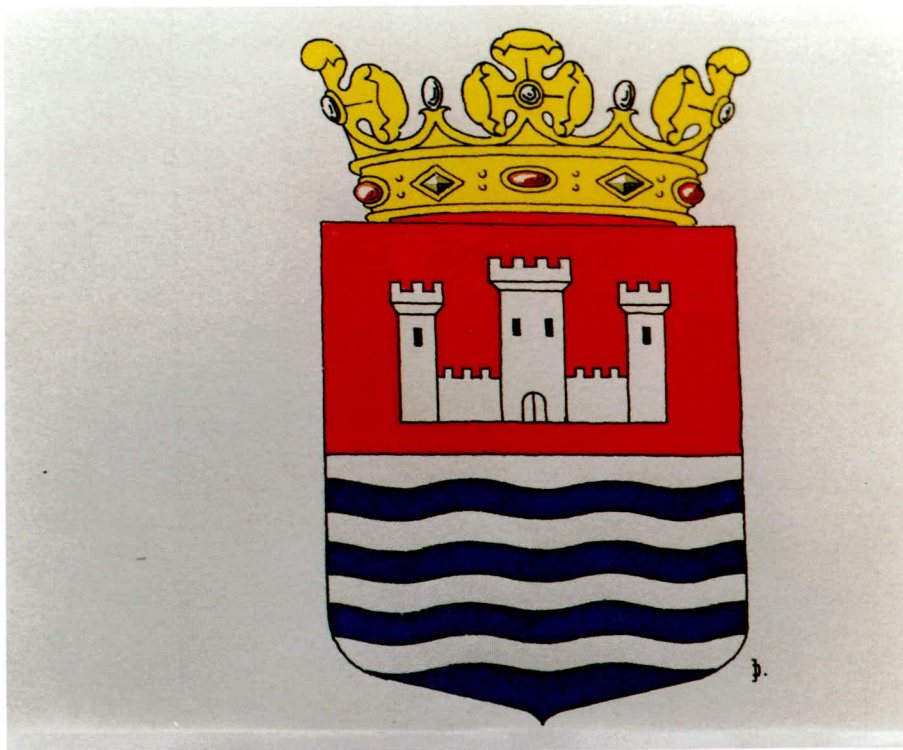
Vanaf 1970 is ook de deelname aan de verkiezingen een onzekere factor geworden door de afschaffing van de opkomstplicht. De opkomst daalde van 94,7% naar 68,7%. In een poging stembusmoeheid als factor uit te schakelen werd in de

jaren '80 een einde gemaakt aan het gebruik om raads- en Statenverkiezingen in hetzelfde jaar te houden. Daarom werd de in 1982 begonnen zittingstermijn verlengd tot 1987. Het heeft niet geholpen. Bij de verkiezingen van 1999 werd een dieptepunt bereikt met 47,5%.

Mede door de sterk fluctuerende verkiezingsuitslagen zitten de Statenleden veel minder lang dan in het verleden. Zo hadden de Utrechtse Statenleden er in 1997 gemiddeld 7,5 jaar opzitten tegen gemiddeld 14,5 jaar precies een eeuw eerder. Het Statenlid H.G. van der Poel was toen 47 jaar Statenlid. In 1997 was SGP-fractievoorzitter W. Nagtegaal met 27 jaar recordhouder. Inmiddels is VVD-fractieleider C.G.J. van den Oosten het langst zittende Statenlid. Hij kwam in 1974 binnen.

GRENsverlegging

De provincie heeft steeds een belangrijke rol gehad bij de voorbereiding van gemeentelijke herindelingen, waarbij uiteindelijk het parlement de beslissing neemt. Sinds de herindeling van 1857 waren de gemeentelijke grenzen lange tijd nauwelijks gewijzigd, maar na de Tweede Wereldoorlog veranderde dat. De herindeling rond de stad Utrecht in 1954 was het begin. Nadien zouden nog verschillende ronden volgen. Met de operatie van 2001, waarbij Vleuten-De Meern bij Utrecht is gekomen, Maartensdijk bij De Bilt en Harmelen bij

Wapen van de in 1971 gestichte gemeente Nieuwegein, verwijzend naar de ten onder gegane middeleeuwse stad 't Gein.

Het nieuwe
provinciehuis
Rijnsweerd in
aanbouw, 1995.

Woerden, zijn er nog 33 gemeenten over, dat wil zeggen een halvering in een halve eeuw. Zo zijn er in het Kromme Rijngebied nu nog drie gemeenten, Wijk bij Duurstede, Bunnik en Houten, tegen negen in 1960 en dertien vóór de herindeling van 1857. Meestal kreeg de fusiegemeente de naam van de grootste kern. In twee gevallen kwam er een nieuwe naam. In 1971 gingen Jutphaas en Vreeswijk op in de gemeente Nieuwegein, een verwijzing naar een verdwenen middeleeuwse stad, Gein. Voor de samenvoeging van Mijdrecht, Wilnis en Vinkeveen-en-Waverveen in 1988 kwam de geheel nieuwe naam 'De Ronde Venen'. De creatie van de gemeente Nieuwegein ging gepaard met de aanwijzing tot groeikern. Uiteindelijk zou dit de derde stad in de provincie worden, na Utrecht en Amersfoort. Gemeentelijke herindelingen stuiten soms op grote weerstand, met name in kleinere eenheden die in grotere opgaan. Zo verzette Vleuten-De Meern zich heftig tegen de samenvoeging met Utrecht.

Ook de grenzen van de provincie, vastgelegd in 1820, zijn in de decennia na de Tweede Wereldoorlog aan verandering onderhevig geweest. Twee steden, die in de dertiende eeuw door Floris V waren veroverd, gingen over van de provincie Zuid-Holland naar Utrecht: Oudewater in 1970 en Woerden twintig jaar later. In 2001 zag de gemeente Vianen de oriëntatie op Utrecht omgezet in een indeling bij Utrecht. Op hetzelfde moment werd Loosdrecht bij Noord-Holland gevoegd. Met Gelderland vonden in de loop van de tijd kleine correcties bij Amersfoort en Veenendaal plaats.

Veel ingrijpender dan dit gemorrel aan de grenzen zijn de plannen tot een totale provinciale herindeling. Tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977) kwam minister van Binnenlandse Zaken W.F. de Gaay Fortman met een voorstel

Nederland op te delen in 24 gewesten. Kleinere eenheden zouden het bestuur op middenniveau dichter bij de burger moeten brengen. Het verzet tegen de opdeling was het heftigst in provincies met sterk provinciaal besef als Noord-Brabant en Limburg. Friesland was om die reden al buiten het plan gehouden. In Utrecht is een dergelijk gevoel minder sterk ontwikkeld. Er zijn maar weinig Stichtenaren die het uit 1952 stammende Utrechtse volkslied kunnen meezingen. Het 'Langs de d'oude Rijnstroom, Strekt zich wijd het Stichtse land' is aanzienlijk minder bekend dan 'Waar in 't bronsgroen eikenhout.'²⁶

De plannen van De Gaay Fortman verdwenen geruisloos in een bureaulade.

Een voorstel om te komen tot stadsprovincies sneuvelde zo'n twintig jaar later na een afwijzend referendum in Amsterdam. Aan het begin van de 21ste eeuw kwam provinciale herindeling opnieuw op de agenda. Nu ging het niet om splitsing, maar juist om samenvoeging van provincies tot grotere eenheden. Een halvering tot zes regio's is een van de vele thema's die Pim Fortuyn aanroerde in zijn boek *De Puinhopen van acht jaar Paars*. Opmerkelijk genoeg hanteerde Fortuyn historische argumenten voor zijn indeling. Hij liet de provincie Utrecht om die reden als enige ongemoeid: "altijd al zelfstandig".²⁷ In diezelfde tijd, maart 2002, presenteerde L.A. Geelhoed, advocaat-generaal bij het Europese Hof van Justitie en voormalig topambtenaar in Den Haag, een uitgewerkt plan dat eveneens samenvoeging van provincies beoogde. Ook in dit voorstel blijven er zes provincies over. De provincie Utrecht zou, net als in 1798, verdeeld worden over drie nieuwe eenheden: de stad met Almere en Lelystad in een Randstadcombinatie met Noord- en Zuid-Holland, de Heuvelrug bij Overijssel/Gelderland en de rest bij Flevoland zonder steden. Het doel is sterker staan in een verenigd Europa. "Beieren stelt als regio in Brussel wat voor, is een serieuze gesprekspartner", aldus Geelhoed, die vindt dat de huidige Nederlandse provincies daarvoor te klein zijn. "Als zich in Brussel een provincie Holland zou manifesteren, waarin Rotterdam, Utrecht, Amsterdam en Den Haag zijn verenigd, dan heb je iets wat daar vierkant door de deur kan." De huidige bestuurlijke inrichting beschouwt hij als een schot hagel: "Daar kun je hoogstens mussen mee raken, maar geen groot wild."²⁸

De provinciale herindelingsplannen hebben nu, begin 2003, niet meer zo'n hoge prioriteit als een jaar geleden. Het in juli 2002 aangetreden kabinet-Balkenende van CDA, VVD en de Lijst Pim Fortuyn beperkte het ingrijpen in de structuur van de lagere overheden tot de al langer geplande invoering van de gekozen burgemeester. De minister van Binnenlandse Zaken, J.W. Remkes, liet zich tijdens de jaarconferentie van het Inter Provinciaal Overleg in september 2002 zeer kritisch uit over de voorstellen van Geelhoed en zei er de voorkeur aan te geven "om knelpunten praktisch en concreet te helpen oplossen binnen de bestaande hoofdstructuur van onze bestuurlijke organisatie: Rijk – provincies – gemeenten."²⁹ Met de val van het kabinet op 16 oktober werden voorlopig de hervormingsvoorstellen op alle beleidsterreinen gestopt. De kans dat er spoedig een eind komt aan de provincie Utrecht is niet groot meer. Na Alva,

Napoleon en De Gaay Fortman lijkt het Sticht ook Geelhoed te gaan overleven. De geschiedenis blijft echter vol verrassingen en nog geen enkele staatkundige structuur is eeuwig gebleken, al doen sommige gebieden er wel heel lang over. Met een verleden van meer dan zeven eeuwen is het Sticht zo'n stabiel gebied te noemen.

Terugkijkend op zeven eeuwen provinciaal bestuur zien we een golfbeweging in de verhouding tussen het uitvoerend gezag en de Staten. De bisschop, aanvankelijk de machtige representant van het keizerlijk gezag, raakte steeds meer bekneld tussen de machten binnen en buiten zijn wereldlijk gebied, het Sticht. In 1375 kende hij aan de standenvertegenwoordigers, de Staten van het Nedersticht, verschillende rechten toe. Zij controleerden de bisschop en er ontstond een vruchtbare samenwerking tot het gebied in de greep kwam van de oprukkende Bourgondische hertogen. Hun erfgenaam Karel V lijfde het wereldlijk gebied van de Utrechtse bisschop in en beperkte de bevoegdheden van de Staten.

De opstand tegen zijn zoon Filips II leidde tot een federatieve republiek, waarin de Staten in de verschillende provincies de soevereiniteit uitoefenden. Ook de Staten van Utrecht kenden grotere macht dan ooit te voren, vooral in de tijden dat de bevoegdheden niet beperkt werden door een stadhouder. Door de Bataafse revolutie van 1795 kwam er een geheel nieuw staatsbestel, geïnspireerd op het voorbeeld van de Fransen, die het land veroverd hadden. Er kwam een democratisch gekozen provinciebestuur, de naam Staten verdween. Ook de provincie zelf verdween, tot tweemaal toe: in 1798 en 1811.

Het bestel van 1814 bracht wel het begrip provincie, de grenzen en de Staten terug, maar niet de oude bevoegdheden. Het gezag van de koning werd uitgeoefend door een gouverneur en daar viel weinig tegen in te brengen. De Provinciale Wet van 1850, een uitwerking van de grondwet van twee jaar eerder, bracht een versterking van Provinciale Staten. Sindsdien hebben de bevoegdheden van de Staten en de taken van de provincie zich geleidelijk uitgebreid. De laatste kwart eeuw zijn voor de provinciale bestuurslaag verschillende keren ingrijpende hervormings- en herindelingsplannen gelanceerd, maar deze zijn tot op heden nooit tot een concreet uitvoeringsstadium gekomen. De provincies vormen een krachtige bestuurslaag met historische wortels. De meeste, waaronder Utrecht, bestaan als eenheid langer dan de Nederlandse staat.

HET WAPEN EN DE VLAG VAN DE PROVINCIE UTRECHT

Het wapen van de provincie Utrecht is in 1858 vastgesteld: "Een gevierendeeld schild, het eerste en vierde deel van keel (rood) met een kruis van zilver; het tweede en derde deel van goud met eenen leeuw van keel, getongd en geklaauwd van lazuur (blauw); met een middenschild tranché van zilver en keel. Het schild gedekt met eene kroon van vijf fleurons, en ter wederzijde gehouden door eenen leeuw léopardé van goud."

Dit wapen is een product van de bestuurlijke ontwikkeling die het Sticht in de loop der eeuwen heeft doorgemaakt. Het oorspronkelijke wapenschild van de bisschop was een zilveren kruis op een rood veld, dat nu de linkerbovenhoek en de rechterbenedenhoek van het provinciewapen vormt. Het was ontleend aan de banier van de Duitse keizer, wiens leenman de bisschop was. De inlijving bij de gebieden van Karel V betekende voor het Nedersticht onderschikking aan Holland, waar het de stadhouder mee deelde. Het Hollandse wapen van de rode leeuw werd ingevoerd al dan niet met toevoegingen als het Stichtse zilveren kruis of het rood-witte wapen van de stad Utrecht.

Na de afzwering van Filips II in 1581 besloten de Staten van Utrecht de verschillende gebruiken te combineren tot de huidige indeling van een gevierendeeld schild met een middenschild, al ontbrak dit laatste gedurende de zeventiende eeuw regelmatig. In 1705 kwam het er definitief bij. Met de departementale herindeling van 1798 verdween met de provincie ook het wapen. Het kwam na de herrijzenis van Utrecht als departement in 1802 weer terug, maar zonder middenschild. Dat bleef in gebruik tot 1810, toen Utrecht bij het Departement van de Zuiderzee werd gevoegd. Na het herstel van de provincie in Utrecht kwam het wapen uit 1705 terug, wat in 1858 definitief werd vastgelegd. Sindsdien zijn er alleen nog varianten in de leeuwen, die het wapenschild vasthouden.

Tot een eigen vlag besloten Provinciale Staten van Utrecht pas in 1952:

"Twee liggende banen, boven wit, onder rood; in de bovenhoek van de witte baan aan de zijde van de stok, ter grootte van twee derden van de hoogte van deze baan, een vierkant rood vak, waarop een wit kruis." Een eerder ontwerp uit 1938, gemaakt ter gelegenheid van het 40-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, werd veel te druk gevonden. De Hoge Raad van Adel kwam uiteindelijk met een voorstel, dat door de Staten is overgenomen.

ZETELVERDELING IN DE PROVINCIALE STATEN VAN UTRECHT, 1927-2003

TABEL 1

	1927	1931	1935	1939
SDAP	8	8	9	10
RKSP	11	11	11	12
ARP	8	8	7	8
CHU	6	6	5	5
SGP	2	2	2	1
VDB	2	2	1	2
Vrijheidsbond/LSP	4	4	2	2
NSB			4	1
Totaal	41	41	41	41

TABEL 2

	1946
PvdA*	12
KVP/CDA**	11
ARP	7
CHU	5
SGP	1
VVD	2
CPN/PSP/PPR***	3
D'66	
GPV/RPF	
Overig***	
SP	
Totaal	41

1950	1954	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1987	1991	1995	1999
11	12	13	17	13	15	20	18	12	16	10	9	10
12	12	12	15	14	12	8	21	18	19	19	12	13
7	6	5	7	6	6	4						
6	5	5	7	8	7	5						
1	1	1	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2
3	4	5	6	7	10	15	13	17	11	13	21	18
1	1		1	2	1	2	1	3	4	4	5	8
					5		4	5	5	11	7	5
					1	1		2	2	3	4	4
				4		2				1	2	1
											1	2
41	41	41	55	55	59	59	59	59	59	63	63	63

* In 1970 met PSP en PPR in het PAK, in 1974 met D'66 en PPR in de PKU, in 1978 en 1982 samen met de PPR

** Na 1974 gingen KVP, ARP en CHU samen in het CDA

*** De drie kleine partijen vormen in de jaren '70 en '80 diverse lijstcombinaties en gaan uiteindelijk samen in GroenLinks

**** Boerenpartij (1966, 1974), DS'70 (1974) CD (1991) AOV (1995) Inwonerspartijen (1999)

De lijst bevat de namen van de Utrechtse bisschoppen tot de overdracht van het wereldlijk gezag in 1528. Ook tegenbisschoppen zijn genoemd, aangegeven door inspringing. De eerste drie op de lijst waren wel leider van de Utrechtse kerk, maar geen bisschop van Utrecht. Na 1528 waren de Habsburgse vorsten Karel V en Filips II landsheer van Utrecht. Zij werden vertegenwoordigd door stadhouders. Na de afzwering van Filips II als heer bleef deze functie bestaan, formeel als dienaar van de nu soevereine Staten. In feite hadden de stadhouders grote macht. Alleen tijdens de stadhouderloze tijdvakken hadden de Staten volledige soevereiniteit. Na 1795 kwamen er besturen met roulerende voorzitterschappen. In 1807 kreeg het departement Utrecht een landdrost. Bij het herstel van de provincies na de Franse tijd kwamen gouverneurs aan het hoofd te staan. In 1850 werd de naam gewijzigd in die van commissaris des konings, vanaf 1890 van de koningin. In de oorlogsjaren 1940-1945 heette de hoogste functionaris commissaris van de provincie.

BISSCHOPPEN

Willibrord	690 – 739	Dirk van Holland	1196 – 1197
Bonifatius	739 – 754	Dirk van Ahr	1197 – 1212
Gregorius	ca. 740? – 774	Otto I van Gelre	1212 – 1215
		Otto II van Lippe	1215 – 1227
Alberic I	ca. 777 – ca. 784	Wilbrand van Oldenburg	1227 – 1233
Theodard	ca. 784 – ca. 790	Otto III van Holland	1233 – 1249
Hamacar	ca. 790 – 806	Hendrik van Vianden	1249 – 1267
Ricfried	806 – 815/816	Jan van Nassau, elect-bisschop	1268 – 1290
Frederic	815/816 – 835/837	Jan van Sierck	1291 – 1296
Alberic II	838 – 844	Willem Berthout	1296 – 1301
Eginhard	844/845	Gwijde van Avesnes	1301 – 1317
Liudger	ca. 850 – ca. 854	Frederik van Sierck	1317 – 1322
Hunger	ca. 854 – 866	Jacob van Oudshoorn	1322
Alfried	867 – 867/869	Jan van Bronkhorst	1322 – 1323
Odilbald	867/879 – 898	Jan van Diest	1323 – 1340
Egilbert	899	Nicolaas van Caputiis	1341 – 1342
Radbod	899 – 917	Jan van Arkel	1342 – 1364
Balderik	917 – 975	Jan van Virnenburg	1364 – 1371
Folcmar of Poppo	976 – 990	Arnoud van Horn	1371 – 1378
Boudewijn I	991 – 995	Floris van Wevelinkhoven	1379 – 1393
Ansfried	995 – 1010	Frederik van Blankenheim	1393 – 1423
Adelbold	1010 – 1026	Rudolf van Diepholt	1423 – 1455
Bernold	1026 – 1054	Zweder van Culemborg	1425 – 1432
Willem	1054 – 1076	Walraven van Meurs	1434 – 1449
Koenraad	1076 – 1099	Gijsbrecht van Brederode	1455 – 1456
Burchard	1100 – 1112	David van Bourgondië	1456 – 1496
Godebald	1114 – 1127	Engelbert van Kleef (ruwaard)	1482 – 1483
Andries van Cuijk	1128 – 1139	Frederik van Baden	1496 – 1516
Hartbert	1139 – 1150	Filips van Bourgondië	1517 – 1524
Herman van Horne	1151 – 1156	Hendrik van Beieren, elect-bisschop	1524 – 1528
Govert van Rhenen	1156 – 1178		
Boudewijn II van Holland	1178 – 1196		
Arnold van Isenburg	1196 – 1197		

LANDSHEREN

Karel V	1528 – 1555
Filips II	1555 – 1581

STADHOUDERS

Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten	1529 – 1540
René van Chalon, prins van Oranje	1540 – 1544
Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praat	1544 – 1547
Maximiliaan van Bourgondië, heer van Veere	1547 – 1558
Willem (I), prins van Oranje, graaf van Nassau	1558 – 1567
Maximiliaan van Hénin-Liétard, graaf van Bossu	1567 – 1577

Willem I, prins van Oranje	1577 – 1584
Joost de Soete, heer van Villers	1584 – 1585
Adolf van Meurs, graaf van Nieuwenaar	1585 – 1589
Maurits	1590 – 1625
Frederik Hendrik	1625 – 1647
Willem II	1647 – 1650
Eerste stadhouderloos tijdvak	1650 – 1672
Willem III	1672 – 1702
Tweede stadhouderloos tijdvak	1672 – 1702
Willem IV	1747 – 1751
Willem V	1751 – 1795

LANDDROST VAN HET DEPARTEMENT UTRECHT

J.H. van Lynden van Lunenburg	1807 – 1810
-------------------------------	-------------

GOUVERNEURS

J.M. baron van Tuyll van Serooskerken van Vleuten	1814 – 1828
F. ridder van Ertborn	1828 – 1830
L. van Toulon	1831 – 1840
F. van de Poll	1840 – 1850

COMMISSARISSSEN VAN DE KONING(IN)

S. baron van Heemstra	1850 – 1858
Jhr. H.H. Röell	1858 – 1860
Jhr. E.C.U. van Doorn	1860 – 1880
J.A.G. baron de Vos van Steenwijk	1880 – 1882
E.H. s'Jacob	1882 – 1888
A. baron Schimmelpenninck van der Oye	1888 – 1905
F.D. graaf Schimmelpenninck	1905 – 1914
F.A.C. graaf van Lynden van Sandenburg	1914 – 1924
H.Th. s'Jacob	1924 – 1934
Jhr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal	1934 – 1941
F.E. Müller	1941
W.B. Engelbrecht	1941 – 1945
Jhr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal	1945 – 1946
M.A. Reinalda	1947 – 1954
C.Th.E. graaf van Lynden van Sandenburg	1954 – 1970
P.J. Verdam	1970 – 1980
P. van Dijke	1980 – 1985
Jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland	1985 – 1997
B. Staal	1998 –

- J. Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone. Kanttekeningen bij de levensfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 91-136.
- L. Alberts, 'De stedelijke financiën van Amersfoort in de 15de eeuw', *FleHITE, Historisch Jaarboek voor Amersfoort en Omstreken* (2001) 7-58.
- Almanak van de provincie Utrecht* (Utrecht, 1989-2001).
- H. Bannatyne, 'Conservatism in Crisis. The Provincial Estates of Utrecht 1576-1590' (diss. University of St. Andrews, 1982).
- A.N. Beets, *Provincie Utrecht, de Stichtse landbrief, het wapen en de vlag* (Utrecht, 1977).
- A.N. Beets en W.B. Heins, *Inventaris van de archieven van het provinciaal bestuur van Utrecht 1813-1920* (Utrecht, 1991).
- L. Blok, 'Verkiezingen in Utrecht: 1825-1848. Stands- en trapsgewijs', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 19-27.
- P.A. Blok e.a. (red.), 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997. Een bundel aangeboden aan jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland bij zijn afscheid als Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht* (Utrecht, 1997).
- J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum, 1978).
- J.C. Boogman, 'The Union of Utrecht. Its Genesis and Consequences', *BMGN* 94 (1979) 377-409.
- G.J. Borger, *Staat van land en water. Provinciale waterstaat van Utrecht, 1882-1982* (Zutphen, 1982).
- R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuursamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (Zutphen, 1986).
- R.E. de Bruin, 'Gefragmenteerde volkssoevereiniteit. Democratie op lokaal en regionaal niveau, 1795-1798', in: O. Moorman van Kappen en E.C. Koppens (red.), *De Bataafse Omwenteling en het Recht* (Nijmegen, 1997) 79-96.
- R.E. de Bruin en A. Pietersma (red.), *Erfgenamen aan het Janskerkhof. De familie Martens in Utrecht, 1628-1972* (Utrecht, 2002); verschenen als *Jaarboek Oud-Utrecht* (2002).
- J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het Volk van Nederland*. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (ed.) (Amsterdam, 1966).
- A. le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der Satisfactie van Utrecht* (diss. Leiden, 1910).
- C. Dekker, *Het Krommerijgebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen, 1983).
- C. Dekker, Ph. Maarschalkwereld en J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht 3 dln.* (Utrecht, 1997).
- M. Donkersloot-de Vrij e.a., *De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen* (Utrecht, 1993).
- R. van Doppen, 'Provinciaal duo aan de wieg van de NSB', *Interactie. Personeelsblad van de provincie Utrecht* 2/3 (mei 1995) 2.
- F. Egmond, *Banditisme in de Franse tijd. Profiel van de Grote Nederlandse Bende, 1790-1799* (Amsterdam, 1986).
- G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht, 1807-1808* (Utrecht, 1941).
- D.E.A. Faber en R.E. de Bruin, 'Tegen de Vrede. De Utrechtse ambassadeur Godard van Reede van Nederhorst en de onderhandelingen in Munster', in: J. Dane (red.), 1648. *Vrede van Munster, feit en verbeelding* (Zwolle, 1998) 107-131.
- S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (5e dr. Amsterdam, 1973).
- P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars* (Rotterdam, 2002).
- A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1989).
- M. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverleningen in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw* (Dieren, 1984).
- F.M.M. de Goey, *PUEM 75 jaar 'bron van licht en welvaart'* (Utrecht, 1991).
- S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg, N. Mout en W.M. Zappey, *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609* (Zutphen, 1979).
- J. Hallebeek, H.J. Schepen en S.J.G.N.M. Willard (red.), *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak. Van Sint-Paulusabdij tot Hamburgerstraat* (Deventer, 2000).
- G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek 1747-1787*. F.J.L. Krämer en A.J. van der Meulen (ed.), 6 dln. (Amsterdam, 1901-1918).
- M.C. 't Hart, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics, and Finance during the Dutch Revolt* (Manchester, 1993).
- P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera, 1832-1910* (Zutphen, 1990).
- T.J. Hoekstra e.a. (red.), *O Vrijheid! onwaar-deerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht* (Bilthoven, 1987); tevens verschenen als *Jaarboek Oud-Utrecht* (1987).
- G.J. Hooykaas, 'Het ontslag van de Kommissaris des Konings in de provincie Utrecht in 1850', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1976) 204-215.
- A.J. van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-Generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15de eeuw* (Zutphen, 1987).
- A.J. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanuniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (Zutphen, 1997).
- A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966).
- A. van Hulzen, *Zeshonderd jaar Staten van Utrecht* (Utrecht, 1975).

- A. van Hulzen, 'Achtergronden van de Unie van Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1978) 24-55.
- A.H. Huussen, 'Sodomy in the Dutch Republic during the Eighteenth Century', in: R.P. Maccubin (red.), *Unauthorized Sexual Behaviour during the Enlightenment* (Williamsburg, Va., 1985) 169-178.
- J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford, 1995).
- H. Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht, 1636-2001* (Utrecht, 2001).
- Y. Janse, *Provinciehuis Utrecht* (Utrecht, 1996).
- L. Jongen en P. Vlugt (red.), *Sociaal jaarverslag 2001, provincie Utrecht* (Utrecht, 2002).
- C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen, 1974).
- C.A. van Kalveen, *Bernold Bisschop van Utrecht (1027-1054). Twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht* (Utrecht, 2002).
- B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford, 1995).
- A.F.J. van Kempen, 'IJ-vorst en ijverzucht, ambities en rivaliteit in stadsbestuur en gouvernement rondom het belasting-goproer van 1835', *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 77 (1985) 122-169.
- J. Kramer, 'De Europese grote mogendheid, 1697-1748', in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 7 (Utrecht-Antwerpen, 1954) 321-361.
- I.L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution* (The Hague, 1973).
- H.L. Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo (red.), *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht, 1375-1975* (Utrecht, 1975).
- A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).
- P.F.M. Mens, 'Utrecht in bange dagen', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1984) 32-51.
- M.C.M. Molenaar en G.A.M. Abbink, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht* (Baarn, 1995).
- P.C. Molhuijsen, P.J. Blok en F.K.H. Kossmann, (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. 11 dln. (Leiden, 1911-1937).
- S.F.C. Moore, 'The Cathedral Chapter of St Maarten at Utrecht before the Revolt' (PhD thesis, University of Southampton, 1988).
- C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen P.J. (ed.), *Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's lands van Utrecht, aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*. 2 dln. (Utrecht, 1856-1860).
- B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995).
- S. Muller Fzn. en G.A. Evers, *De vergaderplaatsen der Staten van Utrecht, 1375-1915* (Utrecht, 1915).
- F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands, 1586-1587* (Utrecht, 1988).
- G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road* (Cambridge, 1972).
- A. Pietersma e.a. (red.), *Utrechtse biografieën* (Utrecht, 1994-2002).
- A. Pietersma e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000).
- J.J.A. Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel, 1585-1639. Levensschets van een 17de-eeuws politicus', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1980) 43-94.
- C.W. van der Pot, *Eerste pogingen tot staatsrechtvorming in de onderdelen der Bataafsche Republiek* (Amsterdam, 1947).
- C.W. van der Pot, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandsche provinciën* (Zwolle, 1949).
- Provinciale almanak voor Utrecht* (Utrecht, 1926-1988).
- R. van Rossen, S. Buitink en T.J. Hoekstra, *De Utrechtse Aula en Pandhof* (Utrecht, 1996).
- Rekening der inkomsten en uitgaven van de provincie Utrecht (1945-2001)*.
- Rijnsweerd, huis en tuin* (Utrecht, 1987).
- C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht* (Groningen, 1970).
- C.A. Rutgers (red.), *De Utrechtse bisschop in de Middeleeuwen* (Den Haag, 1978).
- J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-165.
- B.C. de Savornin Lohman, *De bestuursinrichting van gewest, stad en platteland van Utrecht gedurende de Bataafsche Republiek*. (diss. Utrecht, 1910).
- S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).
- T. van der Schouw, 'Het troebele verleden van Provinciale Waterstaat', *Interactie. Personeelsblad van de provincie Utrecht* 2/3 (mei 1995) 10-11.
- A.S. Stapel, *Inventaris van het archief van de Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd 1375-1581* (Utrecht, 1986).
- J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance. Zijn leven en maecenaat* (Zutphen, 1980).
- M.F.T. Timmen, 'Structuur en functioneren van de Staten van Utrecht 1590-1618' (scriptie RU Utrecht, 1985).
- W. F. J. den Uyl, 'De grenzen van het gewest Utrecht sedert 1795', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1957) 89-109.
- W. F. J. den Uyl, 'Pausuize en zijn naaste omgeving', *Provinciale almanak voor Utrecht* (1959) 3-41.
- I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht*. (Amsterdam, 1950).
- H. Wansink, 'Holland en Zes Bondgenoten: de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën', G.A.M. Beekelaar e.a. (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975) 252-273.
- J. van de Water (ed.), *Groot placcaetboek, vervattende alle de placaten, ordonnantiën en edicten ... der Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de ... borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht, tot het jaar 1728 ingesloten*. 3 dln. (Utrecht, 1729).

E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtsche ridderhofsteden en heerlijkheden*. 2 dln.
(’s Gravenhage, 1909-1912).

S.B.J. Zilverberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht ± 1427-1496* (Groningen-Djakarta, 1951).

S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse burgeroorlog. Rebelle en reactie in het vijftiende-eeuwse Utrecht* (Zutphen, 1978).

Tabula nova provinciae Ultrajectinae.
Kaart van de provincie Utrecht.
Kopergravure door L. van Anse
naar B. de Roy, ca. 1680.

NOTEN

- ¹ Stichtse Landbrief, art. 9, in: H.L.Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo (red.), *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht* (Utrecht, 1975), 13, 15.
- ² HUA, Statenarchief nr. 44; geciteerd door B. van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-Generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15de eeuw* (Zutphen, 1987) 101.
- ³ Verdrag van Satisfactie, art. 1; geciteerd door A. le Cosquino de Busy *Het ontstaan der Satisfactie van Utrecht* (diss. Leiden, 1910) 227.
- ⁴ Psalmberijming Petrus Datheen, Psalm 130:1 editie <http://www.maranatha-delft.nl/Muziek/Psalmen1566/130.htm>.
- ⁵ Unie van Utrecht, art. 13, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1978) 16.
- ⁶ Het Utrechts Archief (HUA), Statenarchief inv. nr. 231-7 resol. 9-1-1606. Geciteerd door M.F.T. Timmen, 'Structuur en functioneren van de Staten van Utrecht 1590-1618' (scriptie RU Utrecht, 1985) 118.
- ⁷ Public Record Office, Londen, State Papers, 232, 225; geciteerd door M. van der Bijl, 'Utrechts weerstand tegen de oorlogspolitiek tijdens de Spaanse Successieoorlog. De rol van de heer van Welland van 1672 tot 1708' in: Leeuwenberg en Van Tongerloo (red.), *Van Standen tot Staten*, 173.
- ⁸ Geciteerd door J. Aalbers, 'Met en zonder stadhouder (1674-1747)' in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* dl. 2 (Utrecht, 1997) 254.
- ⁹ *Ibidem*.
- ¹⁰ "Nous traiterons chez vous, de vous, et sans vous." Deze uitspraak van M. de Polignac geciteerd door J. Kramer, 'De Europese grote mogendheid, 1697-1748', in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 7 (Utrecht-Antwerpen, 1954) 335.
- ¹¹ Geciteerd door H. Tigelaar, 'Barend Blomsaet (ca. 1669-1730). Wijnkoopman, ter dood veroordeeld wegens sodomie', W. van den Broeke e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse* dl. 5 (Utrecht, 1998) 27.
- ¹² Geciteerd door A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1989) 248.
- ¹³ Dit hoofdstuk is gedeeltelijk een bewerking van: R.E. de Bruin, 'Patriotten en orangisten', en 'Van soeverein gewest naar administratieve eenheid' in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780* (Utrecht, 1997) 63-84, 85-109.
- ¹⁴ J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het Volk van Nederland* W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (ed.) (Amsterdam, 1966) 117.
- ¹⁵ *Utrechtsche Courant*, 30 juli 1794.
- ¹⁶ C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen P.J. (ed.), *Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's lands van Utrecht, aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*. dl. I (Utrecht, 1856) 509-510.
- ¹⁷ Geciteerd door A.F.J. van Kempen, 'IJ-vorst en ijverzucht, ambities en rivaliteit in stadsbestuur en gouvernement rondom het belastingoproep van 1835', *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 77 (1985) 122-169.
- ¹⁸ Gemeentearchief Rheden, inv. Nr. 612; geciteerd door L. Blok, 'Verkiezingen in Utrecht: 1825-1848. Stands- en trapsgevijs', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 19-27.
- ¹⁹ Gemeente Archief Amsterdam, Familie Van de Poll, voorlopig inv. Nr. 383; geciteerd door G.J. Hooykaas, 'F. van de Poll', P.A. Blok e.a. (red.), 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997. Een bundel aangeboden aan jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland bij zijn afscheid als Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht* (Utrecht, 1997) 56.
- ²⁰ Nationaal Archief 's-Gravenhage, Kabinet des Konings, 4535, nr. 291; geciteerd door Blok, 'Verkiezingen in Utrecht', 19.
- ²¹ HUA, Provinciaal Bestuur inv. Nr. 6954; verslagen Commissaris des Konings aan Minister van Binnenlandse Zaken. Geciteerd door B.G.J. Elias, 'E.H. s' Jacob' in: Blok e.a. (red.), *Gouverneurs en commissarissen*, 105.
- ²² Kort verslag der Handelingen van de Provinciale Staten van Utrecht. Tweede zitting 1933 en Buitengewone Zitting van 27 februari 1934 (Utrecht, 1934) 32-33. Geciteerd door V.A.M. van der Burg, 'H.Th. s' Jacob', in: Blok e.a. (red.), *Gouverneurs en commissarissen*, 154.
- ²³ Geciteerd door H. Buitier, 'L.N.H. Bosch ridder van Rosenthal', in Blok e.a. (red.), *Gouverneurs en commissarissen*, 165.
- ²⁴ G.A.W. ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting* (Utrecht, 1951) 21. Geciteerd door H. Buitier, 'De oorlogscommissarissen' in Blok e.a. (red.), *Gouverneurs en commissarissen*, 178.
- ²⁵ Ter Pelkwijk, 22; Buitier, 179.
- ²⁶ Tekst van provinciale volksliederen in: <http://www.bijonsin.nl/volksliederen.html>.
- ²⁷ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars* (Rotterdam, 2002) 147.
- ²⁸ Interview met L.A. Geelhoed in *NRC Handelsblad*, 13 maart 2002.
- ²⁹ Speech Minister J.W. Remkes, Jaarconferentie IOP, Lelystad, 25 september 2002, 3.
- ³⁰ De lijst is samengesteld door A.N. Beets op basis van Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* dl. 1, 351, dl. 2 399 en dl. 3, 425. Ik dank de heer Beets verder voor zijn hulp bij het archiefonderzoek op het Provinciehuis en voor de nauwkeurige wijze waarop hij het manuscript in verschillende fasen heeft gelezen en van commentaar heeft voorzien. Tevens dank ik P.A. Blok, M. Brinkman, E.S.C. Erkelens-Buttinger, B. Mommers, A. Pietersma, H.H. Sietsma en F. Vogelzang voor hun opmerkingen.

COLOFON

deze uitgave is een initiatief van de provincie utrecht,
in samenwerking met het centraal museum

AUTEUR

Renger de Bruin

ONTWERP

Thonik (Rieme Gleijm)

DRUK

Grafisch Bedrijf Tuijtel
Hardinxveld-Giessendam

UITGEVER

Centraal Museum
Postbus 2106
3500 GC Utrecht
T +31 (0) 30 2362362
F +31 (0) 30 2332006
info@centraalmuseum.nl
www.centraalmuseum.nl

COPYRIGHT

Centraal Museum en de auteur, 2003

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm of welke wijze dan ook,
zonder voorgaande toestemming van de uitgever.

ISBN

90 73 285 941

provincie :: Utrecht

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Atlas van Stolk, Rotterdam
81

Centraal Museum, Utrecht
15, 16, 19, 21, 23, 28, 31, 42, 43, 50-51, 54-55, 57, 63, 64,
68, 70, 71, 73, 75, 76, 78, 79, 82, 83, 87, 89, 90, 91, 92, 94-
95, 99, 103, 105, 107, 108, 122-123

Het Utrechts Archief
10, 13, 20, 22, 26, 33, 35, 47, 53, 61, 62, 67, 85, 101, 106, 108,
113, 115, 119, 124, 125, 158

Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage
84, 110

Kasteel Amerongen (Foto Martin van Thiel)
59

Museum Flehite, Amersfoort
30, 39, 98

Provincie Utrecht
116, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 141, 142,
143, 144, 146, 147, 151

Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/redactie Geschiedenis
van de provincie Utrecht (1997)
18

Uitgeverij Wolters-Noordhoff, Groningen
11

Universiteitsbibliotheek Utrecht
27

